

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ**

**МАҚАН ЕСБОЛАТОВ АТЫНДАҒЫ
АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ**

ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК НЕГІЗДЕРІ
Оқу құралы

Алматы, 2024 ж.

УДК 351.86
ББК 67.401.212
М14

Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы
Алматы академиясының Ғылыми әдістемелік кеңесімен ұсынылған

Пікір берушілер:

Бапанов Т.А. – Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті
экономика, қызметтер және құқықтар кафедрасының аға оқытушысы заң
ғылымдарының кандидаты

Амреева А.А. – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов
атындағы Алматы академиясы әскери және тактикалық-арнайы даярлық
кафедрасының доценті, п.ғ.к., полиция подполковнигі

М14 Маймаков А.Т., Құлтаев Т.С. Ұлттық қауіпсіздік негіздері.
Оқу құралы – Алматы, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов
атындағы Алматы академиясының ҒЗжРБЖҰБ, 2024. – 342

ISBN 978-601-360-130-4

Оқу құралында Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі
жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігі үш деңгейде
өзара байланысы арқылы сараланады. Сондықтан әрбір мемлекеттің
өзара байланысы қоғамдық қатынастардың сипатымен, саяси және
экономикалық құрылымдармен, құқықтық мемлекет, азаматтық
қоғамның даму деңгейімен сараланады. Сондықтан оқу құралы
қоғамдағы азаматтардың өрелі зейінді болуы ұлттық қауіпсіздікті
түсінуді, сезінуді ұқтыратын, халықаралық ортада саяси жан жақты болу
заман талабы екенін көрсетеді. Оқу құралы жалпы студенттерге, жалпы
оқырманға ұлттық қауіпсіздік бойынша қызығушыларға
арналады.

УДК 351.86
ББК 67.401.212

ISBN 978-601-360-130-4

©Қазақстан Республикасы ІІМ
М. Есболатов атындағы
Алматы академиясы, 2024

КІРІСПЕ

Адамзат қоғамының қауіпсіздігі адамдар мен олардың құрылымдарының тіршілік әрекетін тірі биологиялық тіршілік иелерінің ең ұйымдасқан бөлігі ретінде, олардың өзін-өзі көбейту, өмір сүру және даму, ол үшін қажетті ресурстар мен жағдайлар жасау қабілетімен сипаттайды. Адамзат қоғамының қауіпсіздігі адам қоғамының сапалы сенімділігі мен тұтастығын сақтау, басқа объектілермен, жүйелермен өзара әрекеттесу кезінде өзінің ішкі ұйымын оңтайландыру мен жетілдіруді қамтамасыз ету мүмкіндіктерінен көрінеді.

Бұл жеке адамның, қоғамның, халық пен мемлекеттердің өмірлік маңызды мүдделерін қауіп-қатердің әртүрлі түрлері мен деңгейлерінен қорғаудың жағдайы. Адамзат қоғамының қауіпсіздігі адамзат қоғамдастығының тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтауды және нығайтуды, оның жалпыға ортақ (жаһандық), өңірлік және аумақтық-мемлекеттік (ұлттық) деңгейлерде дамуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін адамдардың тыныс-тіршілігінің барлық салаларының, олар құратын бірлестіктердің, топтардың, ұйымдар мен институттардың, сондай-ақ олардың жұмыс істеу жағдайларының, әлеуметтік организмдердің кеңістік-географиялық өзара іс-қимылының жай-күйін білдіреді.

Алғаш рет «Ұлттық қауіпсіздік» терминін АҚШ президенті Т. Рузвельт 1904 жылы «Қорғаныс» ұғымының синонимі ретінде қолданған. Кейіннен бұл термин Американдық ғалымдар Г. Моргентау, А. Уолферс, Б. Расселл, Е. Мэй, Т. Морган және т.б. зерттеулерінде жасалды. Қазіргі шетелдік теорияда «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымы адамзат қоғамының кешенді қауіпсіздігі, оның негізгі мұраттарын, қол сұғылмаушылығын, бостандығы мен өзіндік ерекшелігін сақтау ретінде түсіндіріледі. АҚШ-та Ұлттық қауіпсіздік қоғамның жағдайы ретінде анықталады «... Америка Құрама Штаттары еркін ұлт ретінде сақталады және оның негізгі институттары мен құндылықтарына қол сұғылмаушылық сақталады».

Әлемдік өркениеттің бүкіл тарихында қауіпсіздікті қамтамасыз ету қоғам өмірінің басты мақсаттарының бірі болды, өйткені ол қоғамның бүкіл әлеуметтік құрылымына – белгілі бір адамнан адамдардың кез-келген бірлестігіне (әлеуметтік топқа, қоғамға, мемлекетке) тән.

«Қауіпсіздік» ұғымы адамзат қоғамының пайда болуымен бір уақытта пайда болды. Алайда, ежелгі уақытта адамның қауіпсіздігін түсіну күнделікті идеядан тыс болған жоқ және ол оған қауіп пен зұлымдықтың болмауы деп түсіндірілді.

Қауіпсіздік мәселесі көптеген философтардың, саясаттанушылардың, тарихшылардың және заңгерлердің назарында болды. Платон, Аристотель және Геродот сияқты ұлы ғалымдар қоғамның мемлекеттік құрылымы, мемлекеттің қауіпсіздік саласындағы міндеттері мен функциялары туралы ойлады.

Табиғат қателіктерге жол бермейді және қателіктерді кешірмейді.

Р. Эмерсон Адам – «табиғат» ғаламдық жүйесінде өзара әрекеттесетін бес жүйені ажыратуға болады. Бұл атмосфераны, гидросфераны, литосфераны және биосфераны біріктіретін табиғат; адам (этносфера); техносфера және социосфера адам қызметінің жемісі ретінде; ақпараттық сала – әмбебап ақпараттық кеңістік. Бұл жүйелердің барлығы экологиялық қауіпсіздіктің объектілері мен субъектілері болып табылады және өзара жағымды да, жағымсыз да болуы мүмкін өзара іс-қимыл. Қауіпсіздігіне барлық басқа жүйелердің, жер бетіндегі әрбір адамның қауіпсіздігі негізделген экологиялық қауіпсіздіктің ғаламдық объектісі - биосфера, оның жұмыс істеуі және қауіпсіздігі Жердегі тіршіліктің барлық түрлерінің, оның ішінде адамдардың өмір сүруіне мүмкіндік береді. Соған қарамастан, адамзат қоғамы адамды қауіпсіздіктің басты объектісі және субъектісі – ең құнды және осал, бірақ өзі үшін және бүкіл қоршаған орта үшін ең қауіпті жаратылыс деп жариялайды.

I ТАРАУ. ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Қауіпсіздік әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде

1. Қауіпсіздік феномені

Әдебиетте қауіпсіздік феноменін түсінудің екі негізгі тәсілі бар. Бірінші тәсіл қауіпсіздікті объектілік түсінуден туындайды, өйткені әртүрлі жағымсыз әсерлермен тұрақтылықты сақтау үшін объектілердің объективті табиғатының көрінісі. Дәл осы тұрғыда қауіпсіздік жүйенің белгілі бір қасиеті (атрибуты) ретінде түсініледі. Қазіргі уақытта қауіпсіздікті жүйенің өзін-өзі реттеу нысаны ретінде түсіну кең таралған, бұл оның сапасын сақтауға мүмкіндік береді. Қауіпсіздікті өзін-өзі реттеумен сәйкестендірудің нәтижесі-қауіпсіздікті энтропиялық түсіну және қауіпсіздікті гомеостатикалық түсіну.

Қауіпсіздіктің энтропиялық түсінігі энтропияны жабық жүйенің ішкі энергиясының бөлігі ретінде, жүйенің ішкі тәртіпсіздігінің өлшемі ретінде түсінуге негізделген. Жүйенің қауіпсіздігі мен тұрақтылығы энтропиялық процестердің бағыты мен динамикасына белгілі бір тәуелділік ретінде қарастырылады.

Қауіпсіздікті гомеостатикалық түсіну гомеостаз ұғымына жүйенің тұрақтылығын анықтайтын ішкі ортаның құрамы мен қасиеттерінің салыстырмалы динамикалық тұрақтылығын бұзатын сыртқы және ішкі ортаның әртүрлі факторларының әсерін жоюға немесе барынша шектеуге бағытталған реакциялар жиынтығы ретінде негізделген. Мұнда қауіпсіздік қоршаған ортамен тепе-теңдікті сақтау нәтижесінде пайда болатын жүйенің тұрақты күйі ретінде түсініледі. Алайда, гомеостазбен қауіпсіздікті анықтау жүйенің қазіргі жағдайының тепе-теңдігін бұзатын дамудың теріске шығарылуына әкеледі.

Екінші тәсіл қауіпсіздік құбылысының субъективті сипатын тануға негізделген. Қауіпсіздіктің субъективті түсінігі іс-әрекеттің, құндылықтың және қауіпсіздіктің басқа анықтамаларының негізін құрайды. Атап айтқанда, кейбір зерттеушілер қауіпсіздік феноменін қызығушылықтың туындысы ретінде қарастырады. Қауіпсіздік табиғатын оның тұтастығында түсіну және осыған байланысты форма мен мазмұнның бірлігінде біржақтылықты жою, субъективті және табиғи сенімділіктің бірлігі қауіпсіздік феноменін тұтас түсінудің негізін құрайды. Қауіпсіздік феномені адамның өмірінде табиғи болмысты жүзеге асырудың нақты формасы ретінде өзінің тұжырымдамалық толықтығын алады, ол адамның табиғи сенімділік үшін де, заттардың болмысының қолма-қол формалары үшін де қауіп-қатерге қатысты рефлексивті-құндылық өзін-өзі анықтауын анықтайды. Бұл анықтама өзін-өзі сақтау табиғатының әмбебаптығының бірлігіне және оның адам өміріндегі көрініс формасының ерекшеліктеріне байланысты қауіпсіздік құбылысының табиғи болмысының қосарланғандығын көрсетеді.

1. Адам мен қоғам қауіпсіздігінің дилеммалары

Қауіпсіздік дилеммалары қазіргі кезде қалыптасып келе жатқан қазіргі әлемнің тұтастығының, оның ішінде оның полисистемалық сипатының ерекшеліктерінен туындайды. Біз үшін адам мен қоғам қауіпсіздігінің дилеммасы қызығушылық тудырады. Дәуірлердің өзгеруі қауіпсіздік жүйелерінің өзгеруіне әкелетіні күмән тудырмайды; сондықтан жаңа қауіптер мен қауіптердің, әртүрлі қорқыныш пен қару түрлерінің, дамудың жаңа факторларының пайда болуымен қауіпсіздіктің жаңа парадигмасына және оны іс жүзінде жүзеге асыратын қауіпсіздік жүйесіне қажеттілік туындайды.

Біріншіден, адам мен қоғам қауіпсіздігінің дилеммаларын сыртқы және ішкі ортада өзгеретін құндылықтар мен идеалдар жиынтығымен анықтау және т.б. сонымен, АҚШ-тың Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының

қалған мемлекеттерге қарағанда негізгі идеясы – Американың әлемдегі көшбасшылығынсыз, оның экономикалық және әскери артықшылығынсыз жаһандық және нақты американдық қауіпсіздікті бекіту мүмкін емес. Демек, Американың Ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі мемлекеттің рөлін күшейту. Басқаша айтқанда, ондағы қауіпсіздік көбінесе «жеке адамның қауіпсіздігі – мемлекеттің қауіпсіздігі – Халықаралық қауіпсіздік» үштігінің призмасы арқылы қарастырылады (бұл модель 2001 жылғы 11 қыркүйектегі оқиғалар аясында ерекше мәнге ие болды) және осы схемада адам «өзінің қауіпсіздігі туралы алаңдаушылықтың көп бөлігін мемлекетке сеніп тапсырады».

Біздің алдымызда қазіргі батыс либералды өркениетінің парадоксы – жеке адамның бостандығы мен қауіпсіздігі мемлекетке тәуелді бола бастады, соңғысының жеке адамға қысымы артып келеді, бұл жердегі өркениеттің негіздеріне қауіп төндіретін жаңа ақпараттық технологиялар мен техникалық жүйелердің пайда болуымен байланысты. Жеке адам мен мемлекеттің қауіпсіздігі дилеммасы мынада: жеке және әлеуметтік арасындағы айырмашылық өте қиын болады, бұл мемлекеттің жеке адамда бостандық көпірін заңды түрде қалпына келтіруіне ықпал етеді.

Ресейде адам мен қоғам қауіпсіздігінің басқа да дилеммалары бар, олардың тарихи және мәдени дәстүрлеріне, сондай-ақ менталитетіне байланысты. Соңғысы ХХІ ғасырдың басына дейін ресейлік Ұлттық қауіпсіздік моделін анықтаған жеке тұлға мен қоғамның маңыздылығын елемей, мемлекеттілік идеясының ерекше рөлімен сипатталады.

Ресей әрқашан мемлекеттің қауіпсіздік қағидатының үстемдігіне ие болды, бірақ демократиялық қоғам мен заңның үстемдігінің дамуымен «мемлекет қауіпсіздігінен жеке адамның қауіпсіздігіне дейін» қозғалыс басталды.

Ресейдегі адам мен мемлекет қауіпсіздігінің дилеммалары адамның қауіпсіздігіне келесі жағдайларға байланысты қауіп төніп тұр – мемлекет жеке адамның қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмайды:

- қылмыстың өршуі;
- биліктің әлсіздігі;
- қоғамның маңызды бөлігінің моральдық бұзылуы;
- шенеуніктердің сыбайлас жемқорлыққа;
- қылмыстық-мафиялық топтар мүдделерінің таралуы;
- жат құндылықтарды күштеп таңу БАҚ индивидуализмы;
- көпшіліктің кедейленуіне байланысты маңызды азшылықты байыту.

Қоғамның өзіндік қауіпсіздік дилеммалары бар, өйткені қоғам Ресейде ешқашан саналы түрде тәуелсіз қауіпсіздік субъектісі ретінде ерекшеленбегендіктен, оны әрқашан мемлекет иемденді. Бүгінгі таңда демократиялық азаматтық қоғамның пайда болған элементтеріне демократияландыру және құқықтық мемлекет құру процесі үзілмеуі үшін қауіпсіздік қажет. Алайда, дамып келе жатқан қоғам үшін билік тарапынан бірқатар қауіптер бар, атап айтқанда:

– қоғамдық пікірді жиі елемеу, өз мүдделерін қорғай алмайтын адамдарға қоғамды атомизациялау саясаты, олигархтар мен мемлекет пен заңның БАҚ-қа қысымы. Сонымен бірге, «қауіпсіздіктің күшті қоғамдық жүйесі болмаса, мемлекет тұрақты, күшті және демократиялық болып саналмайды», өйткені «тарих көрсеткендей, мемлекеттік қауіпсіздік қоғамынан бақылаусыздық пен тәуелсіздік адамдар мен азаматтарға үлкен зиян келтіреді».

Қорқыныш туралы түсінік адам мен қоғам қауіпсіздігінің дилеммасын зерттеуде де маңызды, өйткені онсыз адамның мінез-құлқының ерекшеліктерін түсіну мүмкін емес. Психологияда қорқыныш дененің өміріне, жеке басына, оны қорғайтын құндылықтарға қауіп төндіретін

накты немесе елестетілген қауіптің нәтижесінде пайда болатын теріс эмоция ретінде анықталады.

Қорқыныш құбылысы тек әлеуметтік, мәдени факторлармен ғана емес, сонымен бірге адамның миына жердегі өмірдің барлық эволюциялық жолын жазумен және қауіптер мен қауіптер әлемінде өмір сүру тенденциясымен байланысты. Қорқыныш адамның табиғатына енеді, тек оның формалары мен түрлері Әлеуметтік-мәдени эволюция барысында өзгереді. XX ғасырда абсолютті эмпирикалық қорқыныш пайда болды, ол жаппай қырып-жою қаруын қолдану арқылы адамзаттың жалпы жойылу қаупінен туындады, апокалипсис қорқынышы өмірге келді. Уақыт өте келе ядролық қорқыныш енді жаппай қырып-жою қаруымен емес, АЭС реакторларының радиоактивтік қалдықтарымен қоршаған ортаның ластануымен байланысты жаңа форманы қабылдады. Көптеген адамдар үшін бұл қалдықтар ерекше қауіп-қатермен байланысты болды, бұл сала адамға қауіп төндіретін барлық қауіптерге қарағанда қорқынышты. Қорқыныштың тағы бір жаңа түрі-экологиялық апаттың қауіптілігі.

Адам психикасына әсер ететін қорқыныштың тағы бір түрі – болашақпен соқтығысудан қорқу, өйткені әлем өркениеттердің күйреуінде. Бұл кинк (еркіндік пен қауіпсіздік) не әкелетінін ешкім білмейді; футурологтар (лат.т. futurum-болашақ.. Болашақ туралы ғылым, болашақтың әңгімесі) 1960 жылы болашақтың әртүрлі модельдерін ұсынады, бірақ олардың таралуы өте үлкен және олар өркениеттік ығысудың нақты қырларын «ұстайды». Әлемдік саясат жаңа кезеңге өтуде, бұл оның болашақ келбетінің әртүрлі нұсқаларының пайда болуына әкелді: тарихтың аяқталуы, ұлттар-мемлекеттер арасындағы дәстүрлі бәсекелестікке оралу, әртүрлі тенденциялардың қысымымен ұлт-мемлекеттердің құлдырауы – трайбализм (рушылдық жікке бөлінушілік) мен жаһандануға және т.б.

Жалпы, XX ғасыр өткен ғасырларда болмаған қорқыныш пен үрейлі үміттердің көптеген жаңа түрлерін әкелді деп айта аламыз. Қарастырылған қорқыныштың жаңа бейнелерінің барлық спектрі, әр түрлі дәрежеде болса да, адамның мінез-құлқын белгілі бір дәрежеде анықтай отырып, адамның психикалық жағдайына әсер ететіні табиғи құбылыс.

3. Қауіпсіздік туралы заманауи идеялар

«Қауіпсіздік» ең қажетті ұғымдарды қолданатын саяси ой ұғымы қатарына жатады. Қауіпсіздік-жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің ішкі және сыртқы қатерлерден қорғалуы. Сонымен, қауіпсіздік, мәдени контекстке байланысты, мыналарды қамтуы мүмкін: қауіпсіздік; сенімділік; сақтандыру; тыныштық; қауіптің болмауы.

«Қауіпсіздік» термині келесі маңызды ұғымдармен байланысты:

– қауіпсіздік парадигмасы – қауіпсіз дамудың түпкі негіздеріне қоғамда терең тамырланған дүниетанымдық көзқарастар. Қауіпсіздік парадигмаларының болуының салдары-доктриналық компонентке де, қауіптерді бейтараптандырудың нақты шаралар жиынтығына негізделген қауіпсіздік позициясының белгілі бір әдісі;

– қауіпсіздік мәдениеті – бұл әлеуметтік топты «басқалардан», «бөтен адамдардан» бөлудің негізі неде екендігі туралы символдар, бейнелер, идеялар мен идеялардың жиынтығы. Қауіпсіздік мәдениеті «қауіпсіздік кеңістігін» белгілейтін, оларды бір-бірінен ажырататын өзінің «кодтарын» қалыптастырады;

– қауіпсіздік шекарасы – бұл қоғамдық саясат саласында қалыптасатын өзгертін көріністерге тәуелді әр түрлі «қауіпсіздік кеңістігін» сипаттайтын шекара;

– қауіпсіздік режимі – бұл қауіпсіздік акторлары үшін мінез-құлық шеңберін белгілейтін және олардың арасындағы

өзара және оң өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін қағидаттар, ережелер мен нормалар жиынтығы;

– қауіпсіздікті басқару – бұл қауіпсіздік актерлерінің өмірлік мүдделерін анықтайтын маңызды салалардағы ынтымақтастық тәртібі;

– қауіпсіздік кешені – бұл қауіпсіздік туралы тұрақты көзқарастар мен қауіпсіздік қатынастарын біріктіретін елдерді қамтитын трансұлттық аймақ;

– қауіпсіздік қоғамдастығы – бұл қауіпсіздік мінез-құлқын реттейтін құндылықтардың үйлесімділігі негізінде қалыптасатын «қауіпсіздік кешенінің» бір түрі. «Қауіпсіздік қоғамдастығы» Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа елдерін қамтиды деген пікірді жиі кездестіруге болады;

– геоқауіпсіздік – бұл кең ұғым шекаралармен белгіленген белгілі бір аумақта «қауіпсіздіктің кеңістіктік бейнесін» құрайтын «қауіпсіздік тәжірибесі» мен «қауіпсіздік сәйкестіктерінің» жиынтығын қамтиды.

Қауіпсіздік ең алдымен үш құбылыстың тіркесімі ретінде қарастырылуы керек: а) қауіптер мен қауіптердің болмауы; б) туындайтын қатерлерге жеткілікті тұрақтылық дәрежесі, белгілі бір иммунитет, қандай да бір объектілердің беріктік қоры ретінде; в) осы қауіптерді қорғауға немесе жоюға және статус-квоны қалпына келтіруге дайындық және қабілеттілік ретінде.

Осылайша, қауіпсіздік – бұл қоғамның, оның құрылымдары мен институттарының өмір сүру жағдайы, олардың өмір сүру сенімділігі мен даму тұрақтылығы параметрлерінде сапалы сенімділігіне кепілдік береді. Қауіпсіздік дегеніміз – белгілі бір объектіге қауіп пен қауіп факторлары әсер ете алмайтын жағдай (жағдай). Бірақ бұл іс жүзінде мүмкін емес, қауіптің болмауы, жалпы алғанда, абсолютті мағынада мүмкін емес. Шынайы өмірде әр түрлі сипаттағы қауіптер әрқашан болған, бар және болады. Қауіптер ауқымы бойынша ерекшеленуі мүмкін: жеке, шектеулі (жеке адамдарға, объектілерге және т.б. қатысты);

жергілікті және жалпыға ортақ немесе жаһандық. Сондықтан қауіп пен қауіп факторларының объектісіне әсер етудің нақты мүмкіндігінің дәрежесін білдіретін немесе қарама-қарсы бағытталған екі күштің: қауіп пен қауіп факторлары мен осы факторларға қарсы шаралардың соқтығысу нәтижесін сипаттайтын қауіпсіздік деңгейлері туралы сөйлескен жөн. Қауіпсіздіктің келесідей сатылары бар:

1. Абсолютті (мінсіз, мінсіз қауіпсіздік, қауіпті емес) – белгілі бір объектіге қауіптер мен қауіптердің болмауымен сипатталады.

2. Нақты (нақты қауіпсіздік) – бұл шын мәнінде бар, елестетілмейтін қауіпсіздік, оларға қарсы тұрған күштердің әрекетіне (әрекетсіздігіне) қарамастан сақталатын қандай да бір объект үшін объективті түрде бар қауіптермен және қауіп-қатерлермен сипатталады; қауіптер мен қауіп-қатерлерге қарсы тұрған күштердің нақты мүмкіндіктерін көрсетеді.

3. Жеткілікті (қолайлы қауіпсіздік) – бұл қандай да бір объектінің орнықты даму қажеттіліктерін қанағаттандыратын жай-күй. Мұндай деңгейде қауіптер мен қауіптердің болуы объект үшін оның маңызды қасиеттерін жоғалтуға әкелмейді.

4. Шекті (ең аз жол берілетін қауіпсіздік) – қауіптер мен қатерлердің одан әрі әсер етуі олар әрекет ететін объект үшін елеулі қасиеттердің, сапалы сыртқы және ішкі айқындылықтың, тұтастықтың жоғалуына әкеп соғатын шекаралық жағдай. Қауіпсіздіктің шекті деңгейі – объектінің маңызды қасиеттерін жоғалту, оның нақты өлімі.

5. Иллюзия (қиял, қиял, жалған, көрінетін қауіпсіздік) – бар, нақты қауіптер мен қауіптердің субъективті бейнесі – олардың болмауы немесе минималды болуы (субъектінің қауіптер мен қауіптерді жеткіліксіз көрсетуі) ретінде жалған қабылданады.

Қауіпсіздік атрибуттары ретінде қауіп пен қауіп-қатер.

Жоғарыда келтірілген анықтамалар мен қауіпсіздікті талдау тәсілдерінен көрініп тұрғандай, оның маңызды атрибуты «қауіп» және «қауіп» категориялары болып табылады. Олардың түсінігінде бірлік те жоқ. Кейбір авторлар бұл ұғымдарды анықтауға, сондай-ақ тәуекел мен қиындық сияқты басқаларды ауыстыруға рұқсат береді. Бұл ұғымдар бұрын отандық энциклопедиялар мен сөздіктерде болмаған. Бірақ бұл категорияларды түсіну тек теориялық қызығушылық тудырмайды. Қауіптер, қауіптер, қауіптер мен сын-тегеуріндер туралы хабардар болу-оларға қарсы іс-қимыл бойынша практикалық қызметтің бастапқы сәті, яғни. қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша. Осы ұғымдарды толығырақ қарастырайық.

Қауіп ұғым ретінде көптеген мағынаға ие: а) бұл объективті түрде теріс әсер ету мүмкіндігі, мысалы, әлеуметтік организмге, оның нәтижесінде оның жағдайын нашарлататын, оның дамуына жағымсыз динамика немесе параметр беретін зиян келтіруі мүмкін; б) бұл зұлымдық жасау мүмкіндігі немесе алдын-ала ескерту; в) бұл белгілі бір субъектілерді (жеке тұлғаны, әлеуметтік топты, халықты, мемлекетті) немесе адамдар үшін маңызды объектілерді немесе табиғи құндылықтарды жоюға немесе оларға зиян келтіруге, тозуды тудыруға, даму жолын жабуға қабілетті мүмкін немесе нақты құбылыстар, оқиғалар мен процестер.

Қауіп-қатер (угроза) келесі жағдайларда қарастырылады: а) қорқыту, біреуге қиындық, жамандық жасау туралы уәде; б) ашық дұшпандық күштердің мақсатты іс-әрекетімен туындаған қауіптің ең нақты және тікелей түрі; в) мүмкіндіктен шындыққа өтуге дайындық сатысындағы қауіп, кейінгі қауіпті оқиғалар туралы сөзбен немесе демонстрациялық іс-әрекеттермен ескерту немесе басты мақсат – қандай да бір қатынаста басым жағдайды алу үшін қорқынышты пайдалану арқылы жаңылыстыру.

«Қауіп» және «қауіп-қатер (угроза)» ұғымдарын сәйкестендіруге болмайды. Бұл санаттар байланысты болса да, олардың арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Бұл жағдайда нақты және идеалды, мүмкіндік пен шындық арасында ерекше айырмашылық жасау керек. Санат ретінде қауіпті мүмкіндік категориясымен салыстыру керек. Біріншіден, объективті жағынан ол белгілі бір жағдайларда ғана шындыққа айналуы мүмкін, екіншіден, субъективті жағынан белгілі бір үй-жайлармен ғана жарамды деп санауға болады. Тағы бір мәселе, қауіп, категория ретінде шындықпен салыстырылуы керек және кеңістіктік – уақытша сипатқа ие.

Қауіп логикалық мағынада жалпы ұғым болып табылады. Бұл дерексіз, нақты және нақты болуы мүмкін. Абстрактілі қауіп – бұл қауіп, оның пайда болу мүмкіндігі осы кезеңде тиісті жағдайлардың болмауымен шектеледі. Осы шарттардың және атаулы бағдарлаудың болуымен нақты қауіп туындайды. Нақты, тек ойда ғана емес, объективті, нақты, мақсатты әрекет немесе әрекетсіздіктен туындаған қауіп қауіпке айналады. Сонымен, кез-келген қауіп ықтимал қауіпті қамтиды. Бірақ барлық қауіп қауіпке айналмайды. Қауіп пен қауіптің диалектикасы қауіптердің дамуына, олардың қауіпке айналуына байланысты. Сондықтан оның ашылуы олардың пайда болу себептерін ғана емес, сонымен бірге шындыққа айналу жағдайларын да талдауды қамтиды, олардың қажеттілік пен кездейсоқтық категорияларымен байланысын талап етеді.

Арасындағы қауіптілігі және абсолютті қауіпсіздікті жатыр жолында ықтимал айналдыру қауіп-қатер төнген қауіп. Осы қауіптер мен қауіптерді тиісті шаралармен жою-қауіпсіздікті қамтамасыз етудің нақты процесі. Осылайша, қауіп-қатер деп біз зақымдайтын қасиеттері бар объектілер (факторлар) тарапынан біреуге немесе бір нәрсеге зиян

келтірудің, зиян келтірудің әбден саналы, бірақ өлімге әкелмейтін ықтималдығын түсінеміз.

Біз қауіп-қатердің ең нақты, тікелей және мақсатты түрін қарастырамыз. Қауіп-қатер қоғам өмірінің әр саласында нақты көрініс алады. Алайда, қауіптердің барлық түрлері ортақ сипаттамаларға ие: біріншіден, кез-келген қауіптің көзі сыртқы және ішкі қасиеттердің қайшылықтары болып табылады; екіншіден, қарама-қайшылықтардың өзі бір рет емес, біртіндеп мазмұнын өзгертеді; үшіншіден, қарама-қайшылықтардың көздері, әдетте, себеп-салдарлық байланыстар тізбегінің артында жасырылады және төртіншіден, қауіптің пайда болуы әрқашан объективті болып табылады.

4. Қауіптер мен қауіп-қатерлердің көздері

Адамзат тарихында жеке адамдарға және тұтастай қоғамға қауіп төндіретін қауіптердің тұрақты көздеріне, әдетте, келесі көздер жатады. Біріншісі-адамның балама табиғаты, оның адамгершілік және адамгершілікке жатпайтын, жасампаз және жойқын (өзін-өзі бұзатын) тіршілік иесі болу қабілеті. Өркениет дамыған сайын адамның өз өмірінің адамгершілік-шығармашылық бағытын сақтау міндеті жеңілдетілгеннен гөрі күрделене түседі. Сонымен қатар, адамдардың адамгершілікке жатпайтын деструктивті әрекеттерінің салдары одан да ауыр зардаптарға ие болады, тіпті жеке адамдар, шағын топтар мұндай жолға түскен кезде де. Екіншісі-қоғамдық-саяси институттардың балама сипаты. Саяси партиялар, ағымдар, топтар, әртүрлі ұйымдар, мемлекетке дейін, прогрессивті де, реакциялық та, адамгершілікке жатпайтын және адамгершілікке жатпайтын мінез-құлық жолын таңдай алады. Олар өзара түсіністік пен ынтымақтастық жолдарын, сондай-ақ екінші Тарапты жоюға орнатқанға дейін конф-ронтациялау мүмкіндіктерін де іске асыра алады.

Осы уақытқа дейін өркениеттің дамуында зорлық-зомбылық басым болды. Бірақ әскери-күш саясатын абсолютизациялау әрқашан қауіпті іс болды. Оның көмегімен қол жеткізілген жетістіктерді, жеңістерді даңқтау. Фактілер ХХІ ғасырдың әскери-күш саясатын қолданудан, оның әлемнің кейбір аймақтарында үстемдігінен құтылмағанын көрсетеді. Сонымен қатар, әскери күшті пайдалану бейбітшілік, қауіпсіздік, өз халықтарының және басқа елдердің әл-ауқаты үшін күрес ұрандарымен жүреді.

Қауіптің тағы бір тұрақты көзі, әдетте, жеке адамдар мен қоғамдық-саяси институттардың өздері үшін ғана емес, сонымен бірге болашақ ұрпақ үшін де теріс салдарын білмеуі немесе елемей салдарынан болатын қателіктерде жатыр. Надандық пен тарихи жауапсыздықты жою-қоғам қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі. Көптеген аймақтық және жаһандық қауіптер олардың салдары болып табылады. Бұл экономикалық, экологиялық, демографиялық және басқа мәселелерге қатысты. Дұрыс емес және жауапсыз шешімдер мен әрекеттердің санын азайту қоғамның барлық салаларындағы қауіптерді үнемі бақылау негізінде мүмкін болады.

Қоғам үшін қауіптің тұрақты көзі табиғи процестердің тұрақсыздығы, адамдардың өмірі үшін қолайлы жағдайлардың қолайсыз, жойқын болып өзгеруі болды және солай болып қала береді. Мұндай процестердің басталу уақыты мен сипатын болжау мүмкіндіктері артып келеді. Бұл көптеген қауіптерді болдырмауға, айналып өтуге немесе азайтуға мүмкіндік береді. Бірақ бұл үшін ғылыми-техникалық прогресс пен белсенді халықаралық ынтымақтастық қажет. Қоғам үшін тағы бір тұрақты қауіп көзі – техносфера (жасанды сфера немесе «екінші табиғат»). Қарай қоғамдық дамудың рөлі көзін жоғарылайды, енді ол, опосредуя қолданысқа жоғарыда көрсетілген барлық көздерінің, бірінші орынға шықты, қорқытып қаза өркениет.

Сонымен, өткен, Қазіргі, жақын және алыс болашақтағы қауіптіліктің негізгі көздері адамның қасиеттері мен адами қатынастарында, табиғат пен техносферада жатыр. Олар түпнұсқа. Бұл көздердің әсерін азайтуға болады. Бұл үшін ғылым мен техниканың ілгерілеуі ғана емес, сонымен бірге тәрбиелеу мен оқытуды, бүкіл өмір салтын ізгілендіру, қоғамдық және әсіресе саяси өмірдегі, оның ішінде мемлекетаралық қатынастардағы қылмыс пен азғындыққа қарсы батыл күрес қажет. Бұл ретте ізгілендіру міндетті түрде өзінің мазмұнына тарихи жауапкершілікті енгізуге тиіс. Шынында да, тарихи процесс барысында қауіптер саны артып келеді деп сеніммен айтуға болады. Бірақ сонымен бірге адамдардың алдын-алу мүмкіндіктері де артып келеді. Демек, жеке адамның, мемлекеттің және қоғамның қауіпсіздік мәселелерін зерттеудің өзектілігі артып келеді.

Анықтағанымыздай, қауіп көзі құбылыстар, процестер және субъектілердің әрекеттері болуы мүмкін. Бірақ мұндағы субъектілердің әрекеттері нақты адресатқа бағытталмаған, яғни олар жекешелендірілмеген. Қауіп әрқашан тақырыптан туындайды және жеке объектіге бағытталған. Қауіптер мен қауіптер жүйесі тұрақты емес (тұрақты). Қауіптер мен қауіптер пайда болуы және жойылуы, өсуі және азаюы мүмкін, ал олардың қауіпсіздік үшін маңызы да өзгереді.

Қауіптер әртүрлі нысандарда болуы мүмкін. Осындай формалардың бірі – қауіп.

– біз қазірдің өзінде сипаттадық. Кейде қауіп қауіп түрінде болады. Тәуекелдің мәні – бұл шешімді іске асыру нәтижесінде келтірілген залал емес, шешім қабылданған мақсаттан ауытқу мүмкіндігі. Тәуекел – бұл:

– субъектінің өзі қызметінің қолайсыз және жағымсыз салдарының пайда болу мүмкіндігі;

– байланысты қызмет жеңу белгісіздік жағдай болмай қоймайтын таңдау барысында оның бар мүмкіндігін

бағалауға жету ықтималдығын болжамды нәтижесі сәтсіздіктері мен ауытқулар қойылған мақсатқа;

– қабылданған іс-әрекеттің сәтсіздікке ұшырау қаупі, осындай қауіпке байланысты іс-әрекеттердің өзі.

Қоңырауға келетін болсақ, оны нақты, мақсатты бағыттылыққа ие емес, міндетті түрде олармен есеп айырысуға мәжбүр ететін, оларға реакцияны қажет ететін жағдайлардың жиынтығы ретінде түсіндіруге болады.

Қауіп түрлеріне, әлеуметтік организмдердің кеңістік-географиялық өзара іс-қимылына сәйкес қауіпсіздіктің мынадай дербес геосаяси деңгейлерінің болуы байланысты:

- халықаралық (жалпыға ортақ, жаһандық) қауіпсіздік;
- халықаралық аймақтық қауіпсіздік;
- ұлттық (елдік) қауіпсіздік.

Сонымен, қауіпті тек объект үшін немесе қауіпті жүйе үшін бағалауға болады. Бұл қызметтің белгісіздігіне байланысты, мүмкін оның қолайсыз және жағымсыз салдары. Тәуекел – бұл уақыт пен кеңістікте белгілі бір салдары бар теріс оқиғаның пайда болуының саналы мүмкіндігі. Кез-келген қызмет түрі белгілі бір тәуекелді қамтиды, оны азайтуға болады, бірақ абсолютті қауіпсіздік деңгейіне дейін «оның нөлдік деңгейіне» жету мүмкін емес.

Бақылау сұрақтары

1. Қауіпсіздік дегеніміз не?
2. «Қауіпсіздік» термині қандай маңызды ұғымдармен байланысты?
3. Қауіп және қауіп-қатерді қалай түсіндіңіз?
4. Қауіпсіздіктің қандай сатылары бар?
5. Қауіп түрлеріне, әлеуметтік организмдердің кеңістік-географиялық өзара іс-қимылына сәйкес қауіпсіздіктің қандай дербес геосаяси деңгейлері бар?

1.2. Қауіпсіздіктің теориялық-әдіснамалық аспектілері

1. Ұлттық қауіпсіздік мәселесіне көзқарастардың эволюциясы

Барлық уақытта жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету әлеуметтік өмірдің өзекті мәселесі болды. Бұл ұлы ойшылдардың еңбектерінен байқалады. Дәстүр бойынша, белгілі бір ғылыми білімнің, белгілі бір ғылыми категорияның пайда болуы мен дамуын зерттеу тарихы ежелгі дәуірден басталады, Сократ, Платон, Аристотель және т.б. сияқты ұлы ойшылдардың еңбектерінде ұсынылған. Қоғам қауіпсіздігі мәселесі де ерекшелік емес, өйткені белгілі бір дәрежеде бұл проблема көптеген философиялық және әлеуметтік ілімдер жүйесінде жарияланды.

Әрине, қауіпсіздік мәселесінің тұжырымдамасы әртүрлі болды және оның қазіргі түсіндірмесі мен мазмұнынан ерекшеленді, бұл көптеген ғасырлар бойы ғылыми білімнің қалыптасуында болған ғылыми төңкеріске, сондай-ақ қоғамның келбетін түбегейлі өзгерткен әлеуметтік прогрестің керемет динамикасына байланысты таңқаларлық емес. Алайда, ежелгі кезеңдердегідей, қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі әлеуметтік дамудың жаһандық проблемаларының қатарында маңызды болып қала береді. Әр түрлі тарихи дәуірлердің ойшылдары әлеуметтік қауіпсіздік мәселесін қалай қарастырғанын және олардың пікірінше, бұл не екенін көрейік. Ежелгі дәуірдегі, қайта өрлеу дәуіріндегі, жаңа және қазіргі уақыттағы қауіпсіздік идеясының қалыптасуы әлеуметтік-саяси ілімдердің дамуы аясында болғанын есте ұстаған жөн, олардың орталық буыны мемлекет, оның табиғаты мен функционалды құрамы туралы ілім енген.

Көріп отырғанымыздай ұлттық және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемалары адамзат алдында

әрдайым тұрды. Олар XX ғасырдың басында дүниежүзілік соғыс қаупінің төнуіне байланысты ерекше естіле бастады, сондықтан қауіпсіздік теориясы мен саясатын әзірлеудің басында олар соғыстардың алдын-алу мәселелерімен анықталды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін олар ресми түрде танылды. Бұл бағыттағы практикалық саясаттың бір қадамы Ұлттар лигасын құру болды. Бірақ соғыстың алдын-алу мәселелерін шешу мүмкін болмады. (Ұлттар лигасы 1-ші дүниежүзілік соғыстан кейін 1919 жылы құрылды Парижде). 2-ші дүниежүзілік соғыс басталды, содан кейін – «қырғи қабақ соғыс». Соңғысының соңы соғыстар мен қарулы қақтығыстардың аяқталуымен белгіленбеді. Сонымен қатар, қазіргі жағдайда ұлттық және халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бұл ұғымды соғыстар мен қарулы қақтығыстардың алдын алу шеңберінен тыс кеңейтуді талап етті.

Шетел әдебиетіндегі «қауіпсіздік» термині басқа маңызды ұғымдармен байланысты:

Securityparadigm (қауіпсіздік парадигмасы) – қауіпсіз дамудың түпкі негіздері туралы қоғамда терең қалыптасқан дүниетанымдық көзқарастар. Қауіпсіздік парадигмаларының болуының салдары – «securitypostures», яғни доктриналық компонентке де, қауіптерді бейтараптандырудың нақты шаралар жиынтығына негізделген қауіпсіздік позициясының белгілі бір әдісі;

Қауіпсіздік мәселелері туралы көзқарастар эволюциясындағы бірнеше кезеңдерді ажыратуға болады.

1. Бастапқы кезеңде (1918-1955 жылдар) 'securitystudies' (қауіпсіздікті зерттеу) халықаралық қатынастарды зерттеудің құрамдас бөлігі ретінде танылды. Қауіпсіздікке қол жеткізу перспективалары негізінен халықаралық құқықтармен, үкіметаралық ұйымдармен және қарусызданумен байланысты болды. 'Securitystudies' іс жүзінде 'Strategicstudies' («стратегиялық зерттеулер») синонимі болды, оның аясында әскери күштердің тепе-теңдігі, ядролық және қарапайым қару-жарақтың арақатынасы, «ұстау»

тұжырымдамасы және т.б. сияқты мәселелер басты рөл атқарды. қауіпсіздікті статистикалық түсіну категориялар арқылы анықталады: а) егемендік: «қауіпсіздік тек егемендікті қамтамасыз ету кезінде кепілдендірілуі мүмкін» және б) «стратегиялық зорлық-зомбылық», оның көмегімен егемендіктің барлық атрибуттары (шекаралар, аумақтық тұтастық және т.б.) қорғалып қана қоймай, қалыптасады.

2. Келесі кезеңді (1955-1985 жылдар) «securitystudies» үшін «алтын ғасыр» деп атауға болады: «қырғи қабақ соғыс» ядролық қару мен блокқа қарсы тұруға көп көңіл бөлуді талап етті. Алайда, біртіндеп ғылыми ортада «соғыс пен бейбітшілік мәселелері оларды стратегиялық зерттеулерге беру үшін өте маңызды» деген түсінік қалыптаса бастады.

3. Үшінші кезең (1985-1995 жылдар) сондықтан оған мемлекеттік емес аспектілерді енгізу есебінен қауіпсіздік тұжырымдамасын кеңейту белгісімен өтті. Қауіпсіздіктің бірнеше деңгейлері бөлінді (төменгі – grassroots-ұлттықтан жоғары).

4. Сонымен, 1995 жылдан бергі кезең – бұл пост-модернизмнің әдіснамалық принциптеріне негізделген қауіпсіздік саласындағы «сыни зерттеулердің» қалыптасуы және кеңею уақыты.

Әлеуметтік дамудың қазіргі заманғы динамикасы қоғамды және әлеуметтік дамудың тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жауап беретін құрылымдық элементтерді зерттеу саласындағы тәжірибені қайта қарастыруға, сондай-ақ әлеуметтік қауіпсіздік феноменін зерттеудің полипарадигмалдық кеңістігін құрайтын жаңа зерттеу тәсілдерін жасауға, сондай-ақ осы құбылысты зерттеудің жекелеген бағыттарын бөлуге ықпал етеді. Олар философиялық, психологиялық, социологиялық білім.

2. Қауіпсіздікті нақты түсіндіру

Қауіпсіздік ғылыми категория ретінде ұзақ уақыт бойы халықаралық қатынастардың реалистік және идеалистік мектептерінің өкілдері зерттеді. Реалистік мектеп

қауіпсіздікті биліктің туындысы ретінде қарастырды. Халықаралық ортаның анархиясы жағдайында, мемлекеттің ұлттық мүдделеріне қол жеткізуде және қорғауда бірыңғай басқару органының болмауы тек өз күштеріне сүйенуі мүмкін. Саяси реализм мектебінің өкілдері ұлттық қауіпсіздікке қол жеткізу мен қорғаудың негізгі құралы ретінде күш, ал халықаралық қауіпсіздікке кепілдік беретін негізгі құрал - күш тепе-теңдігі қарастырылды.

Атрибутивті тәсіл (Моргентау Г..) қауіпсіздікті үш негізгі мақсатты көздейтін мемлекет саясатының нәтижесі ретінде түсінді: пайдаға ұмтылу; зиян келтірмеуге немесе қолайсыз жағдайға тап болуға ұмтылу; адамдар мен институттарға құрмет. Қауіпсіздікке қол жеткізу үшін мемлекетке тек мемлекеттің әскери күшін ғана емес, сонымен қатар өнеркәсіптік әлеует сияқты құраушы элементтерді де қамтитын күш қажет; табиғи ресурстар; геостратегиялық артықшылықтар; халық саны; мәдени сипаттамалар; ұлттық мораль; дипломатия мен мемлекет басшылығының сапасы. Бұл ретте үстем жағдайға ие болған адам өзінің қауіпсіздігін қамтамасыз еткен адам.

Саяси реализм мектебінің өкілдері үшін әлемдегі тұрақтылық тек қолданыстағы күш тепе-теңдігімен анықталады. Реалистік тұжырымдама көбінесе Шығыс пен Батыс арасындағы қарама-қайшылықта қауіпсіздік құрылымдарының құрылысын анықтады. АҚШ пен КСРО-дағы қару жарысы реалистермен қауіпсіздік дилеммасының классикалық жағдайы ретінде сипатталды, онда қатаң биполярлық жағдайындағы күштердің тепе-теңдігі қауіпсіздіктің белгілі бір кепілі болды. Қауіпсіздікті түсіну оның қауіпті жағдайды қамтамасыз ететін шаралар жиынтығы ретіндегі маңыздылығын бағаламады.

Билік рөлін абсолюттендіруге ұмтылу және саяси реализм мектебі өкілдерінің қауіпсіздікті түсінудегі басқа факторлардың маңыздылығын бағаламау әлемдік саясаттың дамуындағы жаңа тенденцияларды ескермеді және

халықаралық қатынастарды талдаудың дәстүрлі, жаңа тәсілдері мен әдістерін қолдануды талап етті.

3. Қауіпсіздіктің либералды-идеалистік парадигмасы

Идеалистік мектептің өкілдері қауіпсіздікті халықаралық саясат пен жалпы бейбітшілік құралы ретінде мемлекеттердің соғыстан бас тартуы нәтижесінде халықаралық қатынастардың жағдайын сипаттайтын әмбебап категория ретінде қарастырды. Либералды-идеалистік парадигма қауіпсіздікке қауіп ретінде ынтымақтастықтан бас тартатын, жалпы қабылданған моральдық және құқықтық нормаларды бұзатын халықаралық қатынастарға қатысушыларды қарастырды. Осыған байланысты ресейлік ғалым Т. Алексеева американдық қоғамның Локк идеяларын игеруіне сүйене отырып, қауіпсіздікті либералды түсіндірудің дамуының үш негізгі кезеңін атайды:

Бірінші кезең (XVI-XVII ғасырлар) жеке адамның қауіпсіздігіне физикалық әрекетті бейтараптандыруға баса назар аударылған кезде либералды кезеңге дейінгі кезеңді қамтиды. Мемлекетке «жеке күзетші» рөлі берілді, өйткені полиция мен соттар жеке зорлық-зомбылық қаупіне қарсы тұруға мәжбүр болды.

Екінші кезеңде (XVIII ғасырдың аяғынан бастап) мемлекеттің өзі қауіп көзі ретінде танылды. Локк дәлелдемесінде барлық күш-жігер азаматтық қоғамға мемлекеттік әсерді шектеуге бағытталуы керек деп айтылды, өйткені жеке адамға мемлекет тарапынан қауіп-қатер деспотизмге, ал төтенше жағдайларда тоталитарлық үстемдікке айналуы мүмкін. Басқаша айтқанда, бұл жеке адамның қауіпсіздігін мемлекеттің күшінен қамтамасыз ету туралы болды; мұндай қауіпсіздік бостандық пен теңдіктің дамуына байланысты қол жетімді деп саналды. Бұл жерде адамның табиғи құқықтарын оң заңмен қорғау, оның ішінде азаматтардың мемлекеттік билікті заңсыз іске асыруға қарсылық білдіру және бағынбау, билікті бөлу принципін дәйекті түрде жүргізу және т.б. құқықтары болды.

Үшінші кезеңде (XX ғ.) экономикалық теңсіздік пен нарықтық элемент тарапынан жеке адамға төнетін қауіп айқын сезілді. Мұның басты дәлелі-әлеуметтік мемлекеттің әртүрлі тұжырымдамаларының пайда болуы. Американдық теоретик Дж. С. Милл Локкты ұстана отырып, қауіпсіздік, жоғары тәртіптің мүддесі ретінде, осы мемлекет азаматтарының әл-ауқаты үшін не қажет екенін қорғауға міндеттейді деген тезисті алға тартты.

Қазіргі американдық ғалымдар қауіпсіздікті, ең алдымен мемлекеттің қауіпсіздігі, дәлірек айтқанда, басқарудың осы либералды-демократиялық формасының қауіпсіздігі ретінде қабылдауға мүмкіндік береді. Мысалы, американдық қауіпсіздіктің ресми формуласы Америка Құрама Штаттарын еркін мемлекет, оның өзгермейтін іргелі институттары мен құндылықтары ретінде қорғауды қамтиды. Бұл ретте қауіпсіздік саясатын іске асыру тактикасы мәселелері бойынша идеялар мен пікірлердің плюрализмін сақтай отырып, іргелі мақсаттар мен құндылықтарға қатысты келісімнің жоғары деңгейі – тұрақтылық қауіпсіздіктің шарты болып табылады.

Қауіпсіздік жүйесін құру мен нығайту бұл ретте жалпыға бірдей қарусыздану мен ұжымдық қауіпсіздік арқылы пәрменді халықаралық институттар мен халықаралық құқық нормаларына сүйенуге тиіс. Ұжымдық қауіпсіздік халықаралық қатынастар теориясында кеңінен қолданылатын ұғымдардың бірі болды. Ұжымдық қауіпсіздік деп қоғамдастықтың барлық мүшелері бір-бірімен қатынастарда күш қолданудан бас тартатын және осы қоғамдастықтың басқа мемлекеті тарапынан шабуылға ұшыраған кез келген қатысушы мемлекетке көмек көрсетуге келісетін халықаралық қатынастар жүйесі түсінілді.

Либералды-идеалистік парадигма өкілдерін теориялық іздеудің негізгі бағыты БҰҰ қамқорлығымен ұжымдық қауіпсіздіктің кешенді жүйесін құруға тырысумен байланысты болды. Бірақ бұл мақсатқа жету бейбітшілікке

жетудің саяси әдістерінің мәні туралы әртүрлі көзқарастармен қиындады. Орыс зерттеушісі Цыганков П.А. ол Ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құрудың қажетті шарты ретінде белгілі бір шарттардың орындалуын қамтамасыз ету қажет деп санайды: моральдық, құқықтық, институционалдық, жүйелік және жағдайлық. Моральдық жағдайлар елдер арасында туындайтын қақтығыстарда күш қолданбау, мемлекетаралық қатынастардың жағдайы ретінде әлемнің бөлінбеуі және даулы мәселелерді шешуде «үшінші тараптың» бейтараптығы қағидаттарына қатысты болды.

Институционалдық жағдайлар бітімгершілік операцияларын жүргізу арқылы дағдарыстық жағдайларды тиімді шешуге қабілетті БҰҰ, оның институттары мен қарулы күштерінің қызметін нығайту және жетілдіру қажеттілігін айқындады. Құқықтық шарттар БҰҰ-ның құрылымдық бөлімшелерінің нақты өкілеттіктерінің болуын, барлық мемлекеттердің әлемдік қоғамдастықтың нормалары мен қағидаттарын мүлтіксіз орындауын болжады. Төртінші топтың шарттары халықаралық жүйенің тұрақтылығына кепілдік беретін қолайлы халықаралық ортаға ие болу қажеттілігімен байланысты. Оған қол жеткізу үшін қоғамдастықтың барлық мүшелері бөлісетін іргелі әмбебап құндылықтар жүйесінің болуы, осы қоғамдастық шеңберіндегі мінез-құлық ережелері туралы консенсус және кез-келген мемлекеттің басқаларға қатысты саясатының модерациясы қажет. Жағдайлық жағдайлар агрессордың жалпы қабылданған анықтамасын әзірлеуді, қоғамның барлық мүшелерінің ортақ мүдделер үшін тәуекел мен құрбандыққа баруға дайындығын, кез-келген ықтимал агрессордың күшінен асып түсетін күштің болуын білдіреді.

Қауіпсіздіктің мәнін либералды-идеалистік түсіну, парадоксалды түрде, реалистік көзқарастың кемшіліктерін қайталады. Бейбітшілікке қол жеткізудің саяси әдістері-қару-жарақты бақылау, қарусыздану және халықаралық ынтымақтастық қауіпсіздіктің әскери аспектілеріне назар

аударып, экономикалық, экологиялық, технологиялық және т.б. қауіпсіздіктің маңызды компоненттерін көлеңкеде қалдырды.

Қауіпсіздіктің идеалистік Доктринасы мемлекеттік – центристік тәсіл аясында сақталды, онда мемлекеттер қауіпсіздікке қол жеткізу процесінің жалғыз факторы болды. Сонымен бірге, белгіленген мектептер аясында қауіпсіздіктің жан-жақты дамыған тұжырымдамасы болған жоқ, қолдану аясы мен қауіпсіздік қайшылықтары жеткілікті зерттелген жоқ, осы екі ұшты тұжырымдаманы зерттеудің әдіснамалық тәсілдері анықталған жоқ.

4. Қауіпсіздіктің заманауи тұжырымдамалары

Халықаралық қатынастар сипатындағы өзгерістер, ядролық соғыс қаупі, өзара тәуелділіктің өсуі «қауіпсіздік» категориясының мәні туралы балама идеялардың пайда болуына әкелді. Жаңа тәсілдерде бөлінбеушілік және өзара қауіпсіздік ұғымдары маңызды орын алады, қауіпсіздік бір тараптың қауіпсіздік деңгейінің төмендеуі екінші тараптың қауіпсіздік деңгейінің төмендеуіне әкелетін біртұтас жүйе ретінде қарастырыла бастайды. А. Уолферс, Ф. Трагер, Ф. Саймони, Р. Джервис, Г. Крелл қауіпсіздік тұжырымдамасын тар түсінуді жеңуге, оны ғылыми категория ретінде анықтауға тырысты.

Қауіпсіздік мәселелерін жаңа түсінуді өзара тәуелділік теориясының өкілдері ұсынды, олар қауіпсіздікті түсінудің дәстүрлі тәсілдері халықаралық қатынастардың сипаты мен негізгі тенденцияларына сәйкес келмейді деп санайды. Халықаралық қатынастар ұлттық мүдделер мен күштік қақтығыстарға негізделген мемлекетаралық өзара іс-қимыл шеңберінен әлдеқайда асып түседі. Қатысушылардың әртүрлілігі, олардың арасындағы өзара әрекеттесудің түрлері мен арналары мемлекетті халықаралық байланыс орталығынан ығыстырады және әлемнің өзара тәуелділігінің артуын анықтайды.

Конструктивизм мектебінің ықпалының арқасында қауіпсіздік нысандарының біртіндеп кеңеюі болды («географиялық», «гендерлік», «мәдени», «психологиялық», «этникалық», «лингвистикалық» және т.б. сияқты қауіпсіздік анықтамалары пайда болды). Дегенмен, қауіпсіздіктің қоғамдық саясатпен байланысы «адам қауіпсіздігінде» (humansecurity) айқын көрінеді. Ол институттарға емес, адамның (немесе адамдар тобының) үй – жайына – қауіпсіздіктің негізгі анықтамалық объектісіне негізделеді, нәтижесінде ол әлеуметтік сипатқа ие болады. Бұл түсінікке «азаматтық қауіпсіздік» (азаматтық немесе азаматтық қауіпсіздік) және «жан-жақты қауіпсіздік» (comprehensive немесе overallsecurity) өте жақын.

Сонымен қатар, демократиялық әлем теориясы көбірек назар аударып бастады. Барлық осы тұжырымдамалар либералды-идеалистік парадигманың ережелеріне негізделген. Неолиберализмнің Үстемдігі қазіргі жаһандану әлемінің экономикасы мен саясаты саласында ғана емес көрінеді. Халықаралық қатынастарда неолиберализм сонымен бірге ұзақ уақыт бойы ғылымның тәсілдерін қалыптастыруға шешуші әсер еткен саяси реализмнен кек алуға тырысады.

Осы тұжырымдамалардың мазмұнын толығырақ қарастырыңыз. Либералды идеалистік парадигманың постулаттарына негізделген кооперативті қауіпсіздік тұжырымдамасы бірнеше сорттарға ие. Ең көп тарағандары – олардың екеуі.

Біреуі халықаралық институттар мен құқықтық нормаларға жүгінеді және М. Уайттың терминологиясына, «Гроций» (немесе «рационалистік») дәстүріне қатысты. Тағы біреуі моральдық нормалардың әмбебаптығы мен жеке құқықтарды қауіпсіздіктің негізгі өлшемі ретінде сақтауды талап етеді және сол арқылы «кантиялық» (немесе «революциялық») дәстүрге сәйкес келеді. Олардың

арасындағы айырмашылықтар соншалықты үлкен, сондықтан біз екі түрлі тұжырымдама туралы айтып отырмыз. Олардың біріншісінде барлық мүдделі елдер қатыса алатын қауіпсіздіктің кең қауымдастығын құру қажеттілігіне көп көңіл бөлінгендіктен, қарастырылып отырған Тұжырымдаманың бұл түрі кейде «қатысу» қауіпсіздігі деп те аталады. Екінші нұсқада қауіпсіздік қауымдастығы іс жүзінде оның мүшелерінің тар шеңберімен шектелген.

Бірлескен қауіпсіздіктің «гротикалық» тұжырымдамасы. Бұл тұжырымдаманы 1980 жылдардың аяғынан бастап дамытудың бастауында АҚШ-тың Брукинг университетінің ғалымдары болды, олардың қоғамдастығы көбінесе «брукинг тобы» деп аталады. Міне, осы көзқарас мазмұнының негізгі элементтері. Бірлескен қауіпсіздік, – деп жазады олар, агрессияны қарсы қауіп-қатер туғызу және ол пайда болған адамға зиян келтіру арқылы тежеу механизмі. Кооперативті қауіпсіздікке қол жеткізуге бағытталған шаралар күш қолданудан гөрі келісім негізінде құрылуы керек, ал кооперативті қауіпсіздік жүйесінің өзі көпшілік заңды деп қабылдауы мүмкін алғышарттардан туындауы керек. Мұндай шаралар барлық елдердің оларға қосылуға құқығы бар деген мағынада да инклюзивті болуы керек.

Авторлар бірлескен қауіпсіздік жеке жан-жақты саяси режим немесе қару-жарақты бақылау туралы келісім түрінде болмауы керек деп баса айтады. Сондай-ақ, ол халықаралық үкімет құруға ұмтылмауы керек. «Брукингс тобы» түсінігіндегі кооперативті қауіпсіздік барлық қару-жарақты жоюды, зорлық-зомбылықтың барлық түрлерін болдырмауды немесе барлық саяси құндылықтарды үйлестіруді талап етпейді. Оның мүдделерінің басты бағыты-ауыр, қасақана, ұйымдасқан агрессия үшін қаражат жинауды болдырмау. Әрі қарай авторлар кооперативті тәртіптің негізгі компоненттерін тізімдейді. Бұл ядролық қорқыту тәжірибесі

және бірлескен ядролық карусыздану сияқты компоненттер; қарапайым күштердің қорғаныс конфигурациясы; агрессияға келісілген халықаралық Жауап; әскери инвестицияларды азайту және ОМР-ді тарату; барлық шаралардың ашықтығы.

Басқа, «кантиялық», кооперативті қауіпсіздік нұсқасының жақтаушылары бұл ұстаныммен келіспейді. Оларды БҰҰ-ның тиімсіздігі туралы жалпы пікір және оған негізделген қолданыстағы халықаралық нормалар мен қағидаттар негізінде емес, гуманитарлық құндылықтар мен мұраттарды қорғау негізінде өзгертін қауіпсіздік жағдайында әрекет ету қажеттілігі туралы сенім біріктіреді. Екіншіден, осы тұжырымдаманы жақтаушылар кооперативті қауіпсіздік жүйесіне мүше елдердің «гуманитарлық араласуға» және іс жүзінде осы жүйеден тыс күш қолдану құқығын негіздейді. Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) – халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға, халықтар арасындағы достық қатынастарды дамытуға, халықаралық ынтымақтастыққа қол жеткізуге және мемлекеттердің іс-әрекеттерін үйлестіру орталығы болуға бағытталған үкіметаралық ұйым.

Ол – әлемдегі ең ірі, халықаралық деңгейде ұсынылған және ең қуатты үкіметаралық ұйым.

Бас кеңсесі – Нью-Йорк, АҚШ-та орналасқан. Қазіргі уақытта БҰҰ-ның құрамына 193 мемлекет кіреді.

«Біріккен Ұлттар» атауын АҚШ президенті Франклин Делано Рузвельт ұсынды.

Декларациясы Сан-Францискода 1945 жылы 24 қазанда қабылданды. Сол күн БҰҰ күні деп жарияланды.

Біріккен Ұлттар Ұйымының ең басты әрі негізгі құжаты оның Жарғысы болып табылады. Тарихи деректерді алға тартсақ, Ұйым Жарғысының жобасы КСРО, АҚШ, Қытай және Ұлыбритания мемлекеттері өкілдерінің қатысуымен жасалған.

Құжат бес тілде – орыс, ағылшын, қытай, француз және испан тілдерінде дайындалып, оған 1945 жылдың 26 маусымында Сан-Франциско конференциясында 51 мемлекет қол қойды.

Содан бері 24 қазан халықаралық қоғамдастықта Біріккен Ұлттар Ұйымының құрылған күні ретінде кеңінен аталып өтіп жүр.

Көпшілікке жақсы таныс, Ұйымға мүше барлық мемлекеттер кіретін Бас Ассамблея Біріккен Ұлттар Ұйымының бас органы саналады. БҰҰ-ға мүше елдердің әрқайсысы шешім қабылдау кезінде бір дауысқа ие болады. Жалпыға ортақ ерекше маңызды мәселелер, атап айтқанда, бейбітшілік пен қауіпсіздік, Ұйымға жаңа мүшелер мен оның бюджетін қабылдау мәселелері БҰҰ-ға мүше мемлекеттердің үштен екісі қатысып, дауыс беру қорытындысы бойынша шешіледі.

Сондай-ақ, Бас Ассамблея Ұйымның бюджетін қарап, бекітеді. Ұйымның әртүрлі органдарына мүшелер Қауіпсіздік Кеңесінің ұсынуымен БҰҰ-ның Бас хатшысын сайлайды. Қазіргі таңда, Қауіпсіздік Кеңесіне Ресей, АҚШ, Қытай, Ұлыбритания және Франция мемлекеттері тұрақты мүше болып келеді. Сондай-ақ, біраз жылдардан бері Қауіпсіздік Кеңесінің мүшелері қатарын көбейту жөнінде мәселе қозғалып жүр. Бірақ ол әлі шешімін тапқан жоқ.

Мақсаты

Жарғысына сәйкес, БҰҰ өз қызметінде келесі 4 мақсатты көздейді:

- бүкіл әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау;
- ұлттар арасындағы достық қатынастарды дамыту;
- алықаралық мәселелерді шешуде халықаралық ынтымақтастықты жүзеге асыру мен адам құқығын құрметтеуді қолдау;
- осы мақсаттарға қол жеткізуде ұлттардың бірлесіп әрекет ететін орталығы болу.

Ұйым, сонымен қатар лаңкестік, есірткінің заңсыз айналымы мен ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес бойынша халықаралық күш-жігер бастамасын көтерді.

Бүгінгі таңда ол халықаралық қауымдастықтың көкейкесті мәселелерін шешудің өзінше бір орталығына айналды: БҰҰ адам құқығын құрметтеуді қолдау, қоршаған ортаны қорғау, аурулармен күрес, жоқшылық ауқымын тежеу, босқындарға көмек, миналарды залалсыздандыру және ЖҚТБ-мен күрес бойынша жүйелі жұмыс атқаруда.

БҰҰ-ның басты мақсаттарының бірі – бүкіл әлемде бейбітшілікті сақтау. Көптеген жылдар бойына ұйым халықаралық дағдарыстардың алдын-алу және ұзаққа созылған қақтығыстарды шешуде маңызды рөл атқарып келеді. Бейбітшілікті орнату мен сақтау және гуманитарлық көмек көрсету жөніндегі кешенді операцияларды жүзеге асырды. Сонымен қатар ол өршіп келе жатқан қақтығыстардың алдын-алу шараларын қолға алды. Қақтығыс соңынан кейінгі жағдайларда ол зорлықтың түп негізін жою мен тұрақты бейбітшілік негізін салуға бағытталған ұйымдасқан шараларды жиі қолға алуда.

Үшіншіден, олар НАТО-ны қауіпсіздікке қол жеткізудің негізгі құралы деп санайды. Солтүстік атлантикалық келісім ұйымы, НАТО (ағылш. *North Atlantic Treaty Organization*, NATO , фр. *Organisation du traité de l'Atlantique nord*, OTAN) – 32 мемлекет-аралық әскери альянс, олардың 30 Еуропада және 2 Солтүстік Америкада орналасқан. НАТО – ұжымдық қауіпсіздік жүйе: оның тәуелсіз мүшелері бір-бірін сыртқы шабуылдан қорғауға келіседі.

Екінші дүниежүзілік соғыс біткен соң, 1949 жылы 4 сәуірде 12 мемлекет қол қойған Солтүстік Атлантикалық келісімшарты негізінде құрылған. Қырғи-қабақ соғысы уақытында, альянс мүшелерін Кеңес Одақтан келетін потенциалды қаупінен қорғаған. Кеңес Одағы ыдыраған соң,

альянс жұмысын жалғасытырып, Балқан, Таяу Шығыс, Оңтүстік Азия мен Африкадағы қақтығыстарға аралысқан.

1954 жылы Кеңес Одағы мүше болып кіруге сұранады, НАТО оған бас тартады.

НАТО-ның негізгі мақсаты шартқа қатысушы мемлекеттердің саяси ынтымақтастық және ұжымдық қорғаныс негізінде тәуелсіздікті, егемендікті және демократиялық құрылымды сыртқы агрессиядан қорғау екендігі 1946 жылғы Вашингтон шартында жазылған, бұл ұстаным 1990 жылғы Лондон декларациясында қуатталған. Альянстың іргелі мақсаттарының қатарында соғыстың алдын алу мен тиімді қорғанысты қамтамасыз етуге жеткілікті әскери мүмкіндіктерді нығайту, шарт мүшелерінің қауіпсіздігіне ықпал ететін дағдарыстарды еңсеру, басқа елдермен саяси үнқатысуды жолға қою және еуропалық қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық жолдарын іздестіру аталады.

НАТО-ның жоғарғы саяси органын Солтүстік Атланталық Кеңес (НАТО Кеңесі) атқарады. Кеңес барлық мүше елдердің өкілдерінен (елші лауазымдары ретінде) құрылып, бас хатшының басқаруымен 2 жылда бір өз мәжілісін өткізеді. НАТО сыртқы істер министрлері және мемлекет пен үкімет басшылары деңгейінде де отырыстарын өткізіп тұрады, әйтсе де бұл отырыстары сыртқы істер министрлері отырысындағыдай ғана дәрежесі бар. Кеңес шешімдерді бірдауыстан қабылдайды. Сессиялар арасындағы уақытта Кеңес функцияларын блоктың барлық мүшелері елші ретінде жіберген өкілдерінен тұратын НАТО Тұрақты кеңесі атқарады.

Жоғарғы әскери-саяси органы қызметін 1966 жылдан бері жылына екі рет қорғаныс министрлер деңгейінде бас қосатын, бірақ тұрақты өкілдерінен тұратын Әскери жоспарлау Комитеті атқарады. Сессия-аралық уақытта бұл

комитет қызметін барлық мүше елдер елші дәрежесіндегі өкілдерінен тұратын Тұрақты әскери жоспарлау комитеті атқарады.

НАТО-ның жоғарғы әскери органы – Әскери комитеті. Жылына кем дегенде екі дүркін жиналып тұратын бұл Комитет мүше елдер бас штаб басшылары мен қарулы күштері жоқ Исландияның азаматтық өкілінен тұрады. Әскери комитет өзіне бағынышты екі аймақты қамтиды: Еуропа мен Атлантика. Еуропадағы жоғарғы басшылықты жоғарғы қолбасшы (әрқашан – американдық генерал) басқарады. Оның қол астына үш ұрыс алаңы басшылығы кіреді: Солтүстікеуропалық, Орталыкеуропалық және Оңтүстікеуропалық. Сессияаралық уақытта бұл комитет қызметін Тұрақты әскери комитет атқарады.

НАТО негізгі органдарына әдетте жылына екі рет қорғаныс министрлері деңгейінде көбінше НАТО Кеңесі мәжілісі болар алдында жиналатын Ядролық жоспарлау тобы да кіреді, Исландияның өкілі болып бұл топта азаматтық байқаушы қатысады.

НАТО ресми тілдері ретінде ағылшын мен француз тілдері пайдаланылады.

Ұйымның штаб-пәтері Брюсселде (Бельгия) орналасқан.

Қазақстан Республикасы және НАТО арасындағы ынтымақтастық 1992 жылы біздің елімізге 1997 жылы Еуроатлантикалық әріптестік кеңесіне (ЕАӘК) болып қайта құрған, Солтүстік Атлантикалық ынтымақтастық кеңесіне кіруімізден басталады. ЕАӘК Қазақстанға НАТО-ға қатысушы мемлекеттерімен және еуразиялық әріптестік мемлекеттерімен халықаралық қауіпсіздіктің ең өзекті мәселелері жөніндегі нәтижелі сұхбатты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасының ЕАӘК-ның жыл сайынғы Сыртқы істер және қорғаныс министрлерінің

кеңесіне қатысуы ынтымақтастықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Саяси сұхбатты және әскери ынтымақтастықты тереңдету мақсатында 1994 жылы 27 маусымда Қазақстан «Бейбітшілік үшін әріптестік» (БҰӘ) атты бағдарламасына қосылған болатын.

1994 жылдың қаңтар айында қауіпсіздікті және тұрақтылықты нығайту, НАТО және әрбір қатысушы мемлекеттердің арасындағы нақты әріптестікке қол жеткізуді мақсат ететін НАТО ұсынған «Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасы кең ауқымды бастамашылық болып табылады. Бұл бағдарлама өте маңызды және қазіргі қауіпсіздікті құрудың ажырамас бөлігі болды.

Қазақстанның ынтымақтастығы БҰӘ (Бейбітшілік үшін әріптестік) бағдарламасының шеңберінде НАТО-мен ықпалдастықтың кең көлемін қамтиды, оған сондай-ақ азаматтық төтенше жоспарлау, дағдарысқа қарсы реттеушілік, қарулы күштерге және қорғаныс құрылымдарына демократиялық бақылау жасау, қорғаныс саясаты және стратегиясы, әскери оқулар және әскери білім және т.б. енеді.

Сұхбаттың тереңдеуіне екі жақты байланыстардың жоғары даму үрдісі куә. 2008 жылдың 9-12 маусымда НАТО-ның Парламенттік ассамблеясының (НАТО ПА) Президенті Ж. Лелло Қазақстанға алғашқы ресми сапары болды. 2008 жылғы 11 қыркүйекте ҚР Қорғаныс министрі Д. Ахметовтың шақыруымен НАТО Бас хатшысының орынбасары Клаудио Бисоньероның Қазақстанға алғашқы сапары өтті. 2008 жылғы 3 сәуірдегі Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрі Д. Ахметов басқарған қазақстан делегациясы Бухарестте өткен НАТО/СЕАП саммитіне қатысты. 2008 жылғы шілде айында Президент Н. Назарбаевтың бастамасымен Солтүстік Атлантикалық Кеңес келесі СЕАП

Қауіпсіздік форумын (Сыртқы істер министрлер деңгейіндегі бейресми кездесу) Қазақстанда 2009 жылғы 24-25 маусым кезеңінде өткізу туралы шешім қабылдады. Қауіпсіздік форумы Саммиттен кейінгі НАТО-ның ең үлкен іс-шарасы. 2004 жылдың қазан айында Алматы қаласында және 2006 жылдың желтоқсан айында Брюссель қаласында Президент Н. Назарбаевтың НАТО-ның Бас хатшысы Яап де Хооп Схеффермен болған кездесулері барысында күш-жігерді біріктіру және терроризммен, экстремизммен, есірткенің заңсыз айналымымен, сондай-ақ қару-жарақ контрабандасына қарсы күрес саласындағы ынтымақтастықты орнату жөнінде маңызды уағдаластықтарға қол жеткізілді. Осы бағыттағы бірлескен жұмыс 2006 жылғы 31 қаңтарда қабылданған Қазақстан және НАТО арасындағы Әріптестік іс-қимылы жөніндегі жеке жоспардың (ӘДЖЖ) шеңберінде іске асырылады.

Альянспен сұхбатты нығайту үдерісіндегі маңызды оқиға Қазақстан Республикасы Парламентінің НАТО-ның Парламенттік Ассамблеясындағы (НАТО ПА) бақылаушы мәртебесін алуы болып табылады. Тиісті шешімді ҚР Парламентінің қос палатасының төрағалары жасаған өтініштерінен кейін 2004 жылғы 15 қарашада Парламенттік Ассамблеясының Тұрақты комитеті мәжілісінде қабылдаған болатын.

2008 жылғы 12-13 қараша кезеңінде Қазақстан Республикасының делегациясы Мемлекеттік хатшы Қ. Саудабаевтың басшылығымен Валенсия қаласында (Испания) өткен НАТО Парламенттік Ассамблеясы сессиясының жалпы отырысына қатысты. Мемлекеттік хатшы Қазақстанның ғаламдық және өңірлік қауіпсіздік мәселелеріне және НАТО-мен қарым-қатынасына көзқарасы туралы мәлімдеме жасады.

2008 жылғы 7-11 сәуір кезеңінде Астана және Алматы қалаларында екінші «НАТО мен Қазақстан әріптестігі аптасы» өтті. Оның шеңберінде ҚР Ұлттық Академиялық кітапханасының негізінде НАТО-ның депозитардық кітапханасын ашылуы болды.

Қазақстан НАТО-ның Білім жөніндегі комитетінің барлық шағын бағдарламаларына қатысады. Бірлескен жобалар, ең әуелі, Семейдің, Арал теңізінің, ядролық қаруды таратпау режимін нығайту және биоқауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелеріне бағытталған.

«Бейбітшілік үшін әріптестік» бағдарламасының шеңберінде төтенше азаматтық жоспарлаудың саласындағы ынтымақтастық дамуда. НАТО-ның әріптестері мен қатысушылары мамандандырылған құрылымдарының төтенше жағдайларды алдын алу және жоюдың ұлттық жүйесін жетілдіру, өртпен күресу, техногендік және табиғи апаттардың салдарын жою, азаматтық қорғаныс, босқындармен жұмыс істеу саласындағы тәжірибелері ерекше қызығушылық тудырады.

Адам қауіпсіздігі ұғымы кооперативті қауіпсіздіктің «кантиялық» тұжырымдамасына өте жақын. Оның бастапқы нүктесі жеке тұлғалардың қауіпсіздігі мемлекеттердің қауіпсіздігінен туындайтын гипотезаны жоққа шығару болуы керек. Тұжырымдаманың авторы, Л. Локк мұндай стратегияның алты түрін ұсынады.

1. Жағдайлар ақталған кезде, адам қауіпсіздігінің мақсаттарын қорғау үшін белсенді араласу қажет. Адам қауіпсіздігі Босния немесе Косово сияқты санкциялар мен әскери араласуды қоса алғанда, мәжбүрлеу шараларын қолдануды қамтуы мүмкін.

2. Мемлекеттің қауіпсіздігі мен халықаралық қауіпсіздікті алға жылжыту мақсатында стратегиялардың адами шығындарын нақты түрде бағалау маңызды.

3. Қауіпсіздік саясаты жеке адамның құқықтарын, демократия мен дамуды қолдау стратегиясына анағұрлым тығыз интеграциялануы тиіс.

4. Қауіпсіздік саласындағы бастамалар мемлекеттерді, көпжақты ұйымдар мен азаматтық қоғам топтарын қоса алғанда, акторлардың барлық гаммасына қаралуға тиіс. Жеке тұлғалардың қауіпсіздігіне қауіп төндіретін проблемалар трансұлттық сипатқа ие болғандықтан, тек көпжақты ынтымақтастық тиімді шешімдерді табуға мүмкіндік береді.

5. Шешімдердің тиімділігі операциялық үйлестіруді күшейтуге байланысты болады. Мысалы, бейбітшілікті сақтаудың сәтті операциялары көптеген өлшемдерді қамтиды және әртүрлі актерлердің, соның ішінде саяси келіссөз жүргізушілердің, «көк дулыға», жеке құқықтар бақылаушыларының және гуманитарлық көмекке жауаптылардың күш-жігерін тығыз үйлестіруге негізделген.

6. Адам қауіпсіздігін ілгерілетудегі өсіп келе жатқан рөлді ҰЕҰ – азаматтық қоғам ұйымдары ойнайды, олар көптеген жағдайларда жеке адамдардың қауіпсіздігін қорғауда жоғары тиімді серіктестер болды.

«Адам қауіпсіздігі» деп нақты түсінілетін бірнеше нұсқалар бар.

Бірінші тәсілге сәйкес, «адам қауіпсіздігі» адамдардың өмір сүруін қамтамасыз ететін адамдардың негізгі қажеттіліктерін (тамақ, Денсаулық сақтау, экология, қолайлы мәдени орта, жұмыс, лайықты табыс) қанағаттандыруға тең келеді. Мұндай көзқарас, атап айтқанда, БҰҰ Даму бағдарламасының құжаттарында қамтылған. Сол қатарда «саяси қауіпсіздік» түсініледі (демократия институттарын нығайту қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады). Екінші тәсіл де қауіпсіздіктің әлеуметтік параметрлерін назарға алады, алайда ең төменгі стандарттармен шектелмейді: осы көзқарасқа сәйкес

қауіпсіздік «әл-ауқат» (socialwelfare) моделі шеңберінде ұзақ мерзімді Даму стратегиясы негізінде ғана қамтамасыз етілуі мүмкін.

Үшінші тәсіл қауіптің «жаңа» («дәстүрлі емес») көздеріне назар аударады: бұл жаппай эпидемиялар, нашақорлық, адам саудасы, ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстар, жеке пайдалануда қаруды жаппай табу, терроризм. Бұған тілдік азшылықтардың әлеуметтік интеграциясының қиындықтарымен байланысты қауіпсіздіктің «лингвистикалық» аспектілерін қосу қажет.

Төртінші тәсіл «адам қауіпсіздігін» «гуманитарлық араласу» деп аталатын нақты жүзеге асыруды қарастырады, бұл бейбіт тұрғындардың көп бөлігін этникалық және конфессияаралық қақтығыстардан құтқара алады. Бұл тәсілдің парадоксы – бұл мемлекет немесе ресурстар осындай араласудың тиімділігін қамтамасыз етуде шешуші рөл атқаратын мемлекеттер тобын алға тартады.

Бақылау сұрақтары

1. Халықаралық қауіпсіздік термині қай уақыттан бастау алды?
2. Ұлттық қауіпсіздік қалай түсінеміз, БҰҰ және НАТО ұйымдары?
3. Қауіпсіздік мәселелері туралы көзқарастар эволюциясындағы бірнеше кезеңдер.
4. Қауіпсіздіктің либералды-идеалистік парадигмасы
5. Қауіпсіздіктің заманауи тұжырымдамалары

1.3. Егемен Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы

1. ҚР Ұлттық қауіпсіздігін құрудың құқықтық алғы шарттары

Арнайы заңды қабылдағаннан кейін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясатының неғұрлым маңызды құжаттарының бірі жеке адам мен азаматтардың конституциялық құқықтарын, Қазақстан қоғамының құндылықтарын, негізгі мемлекеттік институттарды қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі ресми қабылданған көзқарастар мен шаралар жүйесі ретінде айқындалатын Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы болып табылады.

1. Ғылыми тұрғыда Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы деп азаматтардың жоғары патриотизміне сүйенетін, жеке адамның, отбасының, ұлттың, қоғам мен мемлекеттің табысты дамуы үшін саяси теорияның, көзқарастардың, атом қаруын қолданбай қорғаныс құралдарын қолданудың, сыртқы жағынан да, ішінен де қауіп-қатердің алдын алудың және еңсерудің тұтас жүйесі түсініледі.

2. Күш қолданбау, даулы сәттер мен жанжалды жағдайларды реттеудің күш қолданбау әдістерінің басымдығы – Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының негізгі басымдықтары келіп шығады. Алайда ұлттық қауіпсіздік факторларын 2 топқа бөлуге болады. Әскери және әскери емес. Факторлардың бірінші тобына: Қарулы Күштердің жай-күйі, жұмылдыру мүмкіндіктері (адами, материалдық, қаржылық); ықтимал әскери іс-шараларының жай-күйі жатады; әскери одақтастардың болуы (болмауы), әскери-саяси одақтарға және басқа да мемлекетаралық және коалициялық топтарға қатысуы (қатыспауы). Екінші топқа: елдің табиғи-экономикалық жағдайлары; геосаяси фактор: аумақтың көлемі мен игерілуі; мемлекеттік шекаралардың ұзақтығы мен жай-күйі; шектес

елдермен қатынастардың сипаты; әлеуметтік фактор: халықтың өмір сүру деңгейі, оның саяси, мәдени-білім беру, адамгершілік, кәсіптік, демографиялық, этникалық сипаттамалары жатады; мемлекеттің мемлекеттік және ақпараттық қауіпсіздігінің жай-күйі жатады.

3. Бақыт Сайлаубайұлы Жүсіпов Ұлттық қауіпсіздік саясаты – бұл жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің дамуын қамтамасыз ету бойынша сырттан да, іштен де қауіп-қатердің алдын алумен байланысты саясаттың тұтас жүйесі. «Қырғи қабақ соғыс» кезіндегідей тек әскери күштермен қорғаныс есебі жеткіліксіз. Саясат қауіпсіздікті қамтамасыз етудің барлық жүйелерін құруды және олардың тиімді жұмыс істеуін айқындауы тиіс.

4. Бұл ретте, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді мемлекеттік билік органдарының күштері ғана емес, азаматтық қоғам да жүзеге асыратынын атап өткен жөн.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қағидаттары:

- 1) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті жүзеге асыру кезінде заңдылықты сақтау;
- 2) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдығы;
- 3) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштерінің жедел өзара хабардар етілуі және іс-қимылдарының үйлесімділігі;
- 4) ұлттық қауіпсіздіктің барлық түрлерінің бірлігі, өзара байланысы және теңдестірілімдігі, ахуалдың дамуына байланысты олардың басымдығының жедел өзгеруі;
- 5) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету кезінде алдын алу-профилактикалық шараларының басымдығы;
- 6) ұлттық қауіпсіздікке келтірілген және/немесе ықтимал нұқсанның ауқымы мен сипатына ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету шараларының уақтылы және лайықты болуы;
- 7) адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекет мүдделерінің теңгерімін сақтау, олардың өзара жауапкершілігі;
- 8) ұлттық қауіпсіздікті қорғау жөніндегі іс-қимылдардың барлық жиынтығын іске асырудың бақылауда болуы;
- 9) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің халықаралық

қауіпсіздік жүйелерімен ықпалдастығы; 10) мемлекеттік органдар өкілеттіктерінің аражігін нақты ажырату болып табылады.

Ұлттық қауіпсіздік – мемлекеттік саясаттың негізі. Ұлттық егемендікті, тәуелсіздікті және аумақтық тұтастықты қорғау кез келген мемлекеттің басты назарында болды. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін құру бойынша елеулі жұмыс жүргізілді. Мұның дәлелі құқықтық базаны құру болды. Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Ұлттық қауіпсіздік туралы Қазақстан Республикасының заңдары», «Терроризммен күрес туралы», «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы», «Экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы», «Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы», «Қоршаған ортаны қорғау туралы» заң және басқа да нормативтік-құқықтық актілер Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 30 сәуірдегі N 2967 өкімімен мақұлданған

– ТМД аумағында алғаш рет Ұлттық қауіпсіздік басымдықтарын ырықтандыру идеясы жарияланған Қазақстан Республикасының қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдамасы. Егемен Қазақстанның қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдамасын жасауы – қазіргі кезеңде республикада қалыптасып отырған қоғамдық қатынастардың қалыпты дамуы үшін мемлекеттік деңгейде оңтайлы жағдайларды қамтамасыз етуге бағытталған пісіп-жетілген міндет. Мемлекеттік құрылымдардың жұмыс істеуінің ұтымды негіздерін іздеу және демократиялық құқықтық мемлекетке тән басымдықтарды қайта қарау адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етумен, конституциялық құрылыс пен қоғамдық қауіпсіздікті қорғаумен сипатталады.

Ұлттық қауіпсіздікті Қазақстанның ұзақ мерзімді дамуының басты басымдығы ретінде ұсынған «Қазақстан-2030» Стратегиясы. 1997 жылы қабылданған Ұлттық

қауіпсіздік тұжырымдамасын және оның дамуының негізгі бағыттарын айқындау үшін іргелі маңызға ие болды.

– Ұзақ мерзімді стратегияның алдын ала кезеңін іске асыру мақсатында 1999 жылы Қазақстан Республикасында – 1999-2005 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы қабылданды.

Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының негізгі міндеті қауіпсіздіктің жаһандық сын-қатерлеріне уақтылы және барабар ден қою қажеттілігінен және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттеріне сапалы жаңа тәсілдерді айқындаудың маңыздылығынан туындаған ұлттық қауіпсіздіктің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу болды.

2000 жылғы ақпанда Қауіпсіздік Кеңесінің отырысында – Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын қабылдау біздің елімізде қауіпсіздіктің тұжырымдамалық негіздерін дамыту үшін қағидаттық маңызға ие. Бұл құжат қауіпсіздік саласындағы барлық нормативтік актілерді дайындау үшін әдіснамалық негіз болып табылады. Халықаралық және ұлттық құқық нормаларына сүйене отырып, Доктрина мемлекеттің түрлі институттары арасындағы қауіпсіздік саласындағы қатынастарды реттейді. Оның үстіне, оның негізгі ережелері заңнамалық және өзге де нормативтік және құқықтық актілерде, ведомстволық бағдарламалар мен жоспарларда, сондай-ақ жарғыларда, тәлімгерліктерде және басқа да нормативтік құжаттарда нақтыланған. Орта мерзімді кезеңге әскери қауіпсіздіктің неғұрлым ықтимал қатерлері ретінде Доктринада әскери жанжалдардың ушығуы, экстремизм мен терроризмнің таралуы, біздің шекараларымызға тікелей жақын ядролық мемлекеттердің пайда болуы қарастырылады.

Құжатта Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігіне негізгі қауіп-қатерлердің сыныптамасы беріледі, Мемлекеттік органдардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметінің негізгі бағыттары, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің мәні мен

функциялары айқындалады. Қазақстан дипломатиясының күшімен Қазақстанның сыртқы қауіпсіздігінің негізіне айналған көпвекторлы сыртқы саяси бағыт бекітілді. Қазақстан Республикасының қауіпсіздігі осы саладағы саясаттың басымдықтары мен жалпы міндеттерін ескеретін және қауіпсіздік мақсаттарына қол жеткізу арқылы іске асырылатын стратегияға негізделеді. Мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетін іс жүзінде іске асыруды қамтамасыз ететін мемлекеттік және мемлекеттік емес институттар мен саяси құралдардың, күштердің, құралдар мен ресурстардың жиынтығын білдіреді.

Әскери доктринада «Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекет қызметінің маңызды бағыты болып табылады. Басты мақсат – ел аумағын, егемендігін, экономикасын, мемлекеттік институттарын, азаматтарын әскери қатерлерден қорғау, агрессияның немесе әскери жанжалдардың туындауының алдын алу, Қазақстан Республикасының орнықты дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау».

Қазақстанның алғашқы әскери доктринасы 1993 жылы қабылданды. Сол жағдайларда ол егеменді мемлекеттің қалыптасу кезеңінде әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін қалыптастыруға бағытталды. Басқа заңнамалық және нормативтік құқықтық актілермен қатар ол Қарулы Күштерді құруда және елдің әскери-саяси қауіпсіздігін қамтамасыз етуде оң рөл атқарды. Сонымен қатар, уақыт осы құжаттың ережелерін қайта қарауды талап етті. Жаңа Әскери доктринаны әзірлеу және қабылдау қажеттілігі келесі жағдайларға байланысты болды. Әскери құрылыс мәселелерінде соңғы жылдары болған соғыс қимылдарының құралдарында, әдістерінде және сипатында қарқынды өзгерістерді қарастыру қажет болды.

Жаңа Әскери доктрина Қазақстан Республикасының 1999-2005 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының құрамдас бөлігі болып табылады. Онда алғаш рет Қарулы Күштерді дамыту қажеттілігі нақты әскери қауіптердің сипатымен, әскери өнердегі негізгі тенденциялармен және мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктерімен үйлесімді түрде байланысты. Жаңа Әскери доктринаның мәні отандық әскери-ғылыми практикада алғаш рет әскери жанжалдардың қарқындылығы қағидаты және оларға елдің қатысуынан болатын ықтимал салдарлар негізінде жаңа сыныптама берілгендігінде. Атап айтқанда, доктринада шағын, орта және жоғары қарқынды қақтығыстар ерекшеленеді және тиісінше оларда Қазақстанның Қарулы Күштерін пайдаланудың қажетті сапалық өлшемдері айқындалады. Жалпы алғанда, Әскери доктрина ықшам, бірақ жоғары жауынгерлік қабілеті бар мобильді армияны құруға бағытталған, дамыған жедел әрекет ету күштері, анти-партизандық, таулы және шөлді соғыс тактикасына үйретілген арнайы әскерлер бар. Жаңа Әскери доктрина әскери реформаның негізгі параметрлері мен кезеңдерін, осы кезеңдердің әрқайсысында мемлекеттің әскери ұйымының алдында тұрған басым міндеттерді айқындады.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты 2023 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында «Біздің армиямыз жоғары технологиялы қару-жарақпен және әскери техникамен, соның ішінде бронды техникамен, ұшқышсыз басқарылатын ұшу аппараттарымен, қазіргі заманғы атыс қаруларымен жабдықталуға тиіс. Техниканы шұғыл жөндейтін өндіріс орындарының қуатын арттырып, отандық кәсіпорындарға барынша қолдау көрсеткен жөн. Бізде оған қажетті материалдық-техникалық база, білік пен тәжірибе және мамандар бар. Тек оларға құзырлы мекемелердің тапсырысы керек. Заманауи технология трансфертін жасау және жаңа өндірістер ашу жұмысын жалғастырған жөн. Арнаулы қорғаныс-өнеркәсіп кешенін

дамыту қоры арқылы өз кәсіпорындарымызға тікелей қаржылық қолдау көрсетіледі деді

2. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы

Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы – ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы негізгі проблемалар мен қауіп-қатерлерді, стратегиялық мақсаттар мен нысаналы индикаторларды, міндеттер мен нәтижелер көрсеткіштерін айқындайтын Қазақстан Республикасы дамуының стратегиялық құжаты.

Қазақстан Республикасының қауіпсіздігі осы саладағы саясаттың басымдықтары мен жалпы міндеттерін ескеретін және қауіпсіздік мақсаттарына қол жеткізу арқылы іске асырылатын стратегияға негізделеді. 1999 жылы 1999-2005 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы қабылданды. Бұл біздің елімізде қауіпсіздіктің пәрменді жүйесін қалыптастырудағы маңызды кезең болды, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі жұмыс неғұрлым жүйелі сипат алды. Бұл құжатта елдің қауіпсіздігі алты негізгі сала аясында қарастырылады: сыртқы қауіпсіздік, әскери, экономикалық, әлеуметтік-саяси, экологиялық, ақпараттық қауіпсіздік.

Стратегия қауіпсіздік мәселелерін жан-жақты қарастыруға және қауіпсіздік түсінігін кеңейтуге мүмкіндік берді. Ақпараттық, экологиялық, экономикалық, әлеуметтік сияқты қауіпсіздік салаларына 1999 жылға дейін жеткілікті көңіл бөлінбеді. Стратегия алғаш рет белгілі бір теріс даму жағдайында жоғарыда аталған барлық проблемалар ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлерге айналуы мүмкін деп мәлімдеді.

Стратегияда орта мерзімді перспективада біздің қауіпсіздігіміздің неғұрлым маңызды қатерлері айқындалды. Бұл, атап айтқанда, Қазақстан шекарасына жақын жергілікті жанжалдардың ошақтары, экстремизм мен терроризмнің, жаппай қырып-жою қаруының, ең алдымен Азия өңірінде таралуы, Қарулы Күштердің жауынгерлік қабілеті деңгейінің төмендеуі, елдің технологиялық артта қалуы, экономикадағы

сәйкессіздіктер, су ресурстарының тапшылығы, электрондық базалар мен деректер банктеріне санкцияланбаған қол жеткізу және т.б.

Стратегияны әзірлеу кезінде шет елдердің тәжірибесі, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлерді болжаудың, анықтаудың және бағалаудың заманауи әдістері пайдаланылды. Стратегия бағдарламалық құжат болып табылады, оның негізінде елдің ұлттық мүдделерін қорғау жөніндегі шаралар қабылданады, ұлттық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің алдын алу мен оларды бейтараптандыруда барлық мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметін үйлестіру жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы (1999ж.) Қауіпсіздік объектілері мен субъектілерін қорғауға бағытталған және ҚР өмірлік маңызы бар мүдделерін сақтауға негізделген, оларға мыналар жатады:

- Қазақстан Республикасының мемлекеттік тұтастығы мен тәуелсіздігін сақтау;

- басқа елдермен халықаралық құқық қағидаттарында қатынастарды дамыту, Қазақстан Республикасының мүдделерін сақтай отырып, халықаралық қатынастарда тайталасқа жол бермеу;

- басқа мемлекеттермен туындайтын қайшылықтарды шешу үшін пайда болған күшті шешу үшін әскери күш қолдануға жол бермеу, Ұжымдық қауіпсіздік пен ұлттық күштер негізінде шабуылға тойтарыс беру қабілетін қолдау;

- азаматтық бейбітшілік пен келісімді сақтау;

- экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ету және республиканың ғылыми-техникалық әлеуетін арттыру;

- азаматтардың саяси бостандықтарын қамтамасыз ету және олардың құқықтарын сақтау үшін демократиялық институттарды дамыту;

- Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелде болу қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

- қоғамның қалыпты экологиялық жағдайларын сақтау.

Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын іске асырудың негізгі бағыттары мен кезеңдерін айқындау нақты міндеттер мен іс-шараларды орындау үшін қажетті ресурстарды шоғырландыруға мүмкіндік береді, бұл ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бюджетін жоспарлау кезінде елеулі мәнге ие. Функционалдық және аумақтық қағидаттар негізінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жүзеге асыруға арналған түрлі құрылымдар мен органдардың міндеттерін нақты бөлу қажет. Бұл ретте қауіпсіздіктің дәстүрлі – әскери-саяси, экономикалық аспектілерін, сондай-ақ оның салыстырмалы түрде жаңа өлшемдерін: экологиялық, ақпараттық, демографиялық және т.б. ескеретін басқару мен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің біріктірілген жүйелерін құру ерекше маңызды.

«Ұлттық қауіпсіздік туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес ұлттық қауіпсіздіктің мынадай құрамдас бөліктері белгіленген: экономикалық, қоғамдық, әскери, экологиялық, ақпараттық, мемлекеттік институттардың қауіпсіздігі және сыртқы қауіпсіздік.

Қауіпсіздікті күрделі және көп қырлы әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде түсіну ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметімен тікелей байланысты проблемалар спектрін кеңейтуге әкеледі. Бұл ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің қайталанатын және параллель компоненттерін жоюды, тиісті құрылымдардың өкілеттіктерін ажыратуды және олардың алдында тұрған міндеттерді нақтылауды қажет етеді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты проблемалар кешенін онтайлы және тиімді реттеу үшін нақты жұмыс істеу қажет:

- өмірдің тиісті салаларын реттейтін заңдар жүйесі түріндегі заң шығару саласы;

- әкімшілік-басқару саласы – қауіпсіздіктің әртүрлі аспектілерін қамтамасыз етумен айналысатын арнайы уәкілетті мемлекеттік басқару органдарының жүйесін құру түрінде.

3. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасын дамыту перспективалары

Қазіргі кезеңде мемлекеттің тұрақты және қауіпсіз даму проблемаларына бірінші кезекте назар аударыла бастады. Бұл түсіндіріледі,

біріншіден, XX ғасырдың екінші жартысындағы драмалық оқиғалар бүкіл адамзаттың тарихи дамуындағы терең және қиын қайшылықтарды ашты;

екіншіден, жоғары технологиялар дәуірінің басталуы дәуірінде адамдардың өмір сүру жағдайларының шиеленісуі; үшіншіден, әлеуметтік реттеу проблемаларының күрделенуі.

«XXI ғасыр әртүрлі түрдегі терең қоғамдық қайта құрулар кезеңі болатындықтан, қауіпсіздік факторын жаһандық, өңірлік және ұлттық ауқымдағы қоғамдық жаңғыртулардың ең басты бұрышына қою, қауіпсіздікті сыртқы және ішкі саясатты қалыптастыру мен іске асырудың, халықаралық және мемлекетішілік құрылымдар мен қатынастарды жобалау мен конструкциялаудың бірінші қағидаты ретінде бекіту аса маңызды мәнге ие».

Қауіпсіздік проблемаларының маңыздылығын жалпы мойындау және қауіпсіздік теориясының негізгі принциптерін қабылдау кезінде пікірталастар барысында ұлттық қауіпсіздіктің әртүрлі анықтамалары, қауіпсіздік қатерлерін бағалау мен бейтараптандырудың әртүрлі құралдары қалыптасты. Олардың арасындағы айырмашылықтар елдің ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі мемлекет пен қоғамның рөлі туралы көзқарастарға да қатысты болды. Кейбіреулер жеке адам мен қоғамның қауіпсіздігіне басымдық берді, ал басқалары мемлекеттің қауіпсіздігіне басымдық берді. Тағы біреулері қауіпсіздік саласында қоғам мен мемлекет мүдделері арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге ұмтылды. Бұл пікірталастар бүгін де жалғасуда және бізге ұзақ уақытқа созылатын сияқты. Бірақ қазіргі кезеңде мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі тек әскери аспектілермен ғана шектелмейді, ұлттық

қауіпсіздіктің әскери емес факторлары бірінші орынға шығады, бүгінгі таңда бұл проблеманың кемінде он компонентін санауға болады: саяси, экономикалық, қаржылық, технологиялық, азық-түлік, экологиялық, оның ішінде ядролық энергетика, этникалық, мәдени, ақпараттық және т.б.

Ұлттық қауіпсіздіктің кез келген тұжырымдамасының негізгі критерийі жеке адамның қауіпсіздігі болып табылады, сондықтан ұлттық қауіпсіздіктің негізгі объектілеріне, ең алдымен, мыналар жатады: жеке тұлға, оның құқықтары мен бостандықтары; қоғам – оның материалдық және рухани құндылықтары; мемлекет – оның конституциялық құрылысы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы. Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің қалыптасу процесінде өмірдің барлық салаларын демократияландыру және ізгілендірумен қатар, жақын арада мемлекет мүдделеріне бағынатын жеке тұлға мен қоғам мүдделерінің басымдығы бекітілгенін атап өткен жөн. Ғылыми әдебиеттердегі адамның өмірлік маңызды мүдделеріне мыналар жатады: адамның қадір-қасиетін, адам өмірі мен адам денсаулығын жоғары құндылықтар ретінде тану; адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын нақты қамтамасыз ету; рухани және зияткерлік дамуға тең құқықтар; жеке және мүліктік қауіпсіздікті сенімді қорғау; мемлекеттің лайықты және кепілдендірілген ең төменгі материалдық жағдайларды қамтамасыз етуі; қолайлы экологиялық жағдай жасау.

Демек, жеке адамның бостандығының мемлекет қауіпсіздігіне қатынасы Ұлттық қауіпсіздік мәселелерін зерттеудегі басты мәселелердің бірі болып табылады. Бұл проблеманың мәні жеке адамның қауіпсіздігі мен бостандығын қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігімен қалай үйлестіру, осылайша әлеуметтік қақтығыстардан қалай аулақ болу керек, өйткені бұл азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті қалыптастырудың қажетті шарты болып табылады. Азаматтық қоғамды дамыту шарттары

мемлекеттің қауіпсіздік саласындағы ресми саясатының сипатымен тығыз байланысты. Бұл саясат азаматтық қоғамның дамуына қарсы тұра алады, оны мемлекеттің қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Бірақ ол оның дамуына жол беріп, тіпті ынталандыра алады, онда мемлекетке тең тәуелсіз қауіпсіздік объектісін көре алады, оған ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету ісінде серіктес ретінде қарайды. БҰҰ классификациясы бойынша мемлекеттегі адам қауіпсіздігіне негізгі қауіп-қатерлер тізімінде ұлттық қауіпсіздіктің келесі құрылымы қабылданды:

- азық-түлік қауіпсіздігі;
- денсаулық үшін қауіпсіздік;
- экономикалық қауіпсіздік;
- экологиялық қауіпсіздік;
- жеке қауіпсіздік;
- қоғамдық қауіпсіздік;
- саяси қауіпсіздік.

Соңғы уақытта түсінікті себептерге байланысты мемлекет пен қоғамның тұрақты және қауіпсіз дамуы саласындағы зерттеулерге, сондай-ақ посткеңестік кеңістіктегі ғылымға айтарлықтай көңіл бөлінуде.

ТМД-ның барлық мемлекеттерін қамтыған жүйелі экономикалық дағдарыс жағдайында терроризм мен экстремизмге байланысты жас егемен мемлекеттердің тәуелсіздігіне мүлдем жаңа қауіп-қатерлердің пайда болуы, ғалымдардың Ұлттық қауіпсіздік сияқты өмірлік маңызы бар мәселелерге назары айтарлықтай өсті. Соңғы онжылдықтар республикаға алған егемендігінен қуаныш әкеліп қана қоймай, күн тәртібіне аса маңызды міндет – жас мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және оның стратегиялық мүдделерін іске асыру қажеттілігін қойды.

Қазақстан ғылыми қоғамдастығының мемлекет пен қоғамның тұрақты және қауіпсіз даму мәселелеріне аса көңіл бөлуіне, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік проблемасына

арналған елеулі әдебиеттің болуына қарамастан, республикада әлі күнге дейін «Ұлттық қауіпсіздік» ұғымының өзін біржақты айқындау және түсіндіру жоқ, соның салдарынан заң ғылымында қандай да бір елдің немесе қоғамның қауіпсіздігіне түрлі факторлардың өзара кірігуі мен өзара әсерін ашатын теориялық ережелер әзірленбеген.

Дәл осы, айтарлықтай алаңдатарлық перспективаны ұғыну қалыптасқан жағдайды талдау және Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төніп тұрған қауіп-қатерлерді анықтау қажеттілігін ғана емес, сондай-ақ осы қауіп-қатерлердің әлеуетін төмендетіп, қолданылуы қалыптасқан жағдайға әсер етуі мүмкін жолдар мен құралдарды анықтауды да айқындайды. КСРО ыдырағаннан кейін, оның орнында жаңа тәуелсіз мемлекеттер пайда болғаннан кейін және сәйкесінше КСРО – АҚШ қарама-қайшылығы жойылғаннан кейін күн тәртібіне жаңа мәселелер қойылды. Осылайша, тәуелсіз мемлекет ретінде республиканың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі мемлекеттік егемендік алғаннан кейін туындады. Өте ұзын шекаралары бар және екі ядролық державаның арасында орналасқан үлкен аумағы бар елдің қауіпсіздігін қалай қамтамасыз ету керек деген сұраққа жауап беру керек болды. Егер бұған көптеген көршілер қызығушылық танытып отырған ауқымды табиғи ресурстарға ие болуды қоссақ, онда егемен Қазақстанның қандай қиын жағдайға тап болғаны айқын болады.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанға өмірлік маңызды міндеттерді: әскери, саяси, экономикалық және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді шешу қажет болды. Сол кездегі ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі басымдықтары: өзін халықаралық аренада бекіту, мемлекеттік шекараларды нығайту, аумақтық тұтастықты қамтамасыз ету, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді көтеру болды. Сапалы жаңа кезеңге өткен Қазақстан үшін конституциялық, саяси, құқықтық және

экономикалық даму, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету одан әрі орнықты дамудың аса маңызды шарты болып табылады.

Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын қалыптастыру және іске асыру, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, кез келген егемен мемлекеттің ажырамас атрибуты болып табылады. Бұл ретте елдің даму деңгейіне, оның әлемдік саясат пен экономикадағы орнына байланысты Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының мақсаттары мен міндеттері айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін. Алайда, елдің ұлттық мүдделерін саяси, әскери, экономикалық, экологиялық түрлі факторлардың ықтимал әсерінен қорғауды қамтамасыз етуге бағытталған. ҚР Президентінің «Қазақстан-2030» халыққа жолдауында жеті ұзақ мерзімді мақсаттардың арасында бірінші нөмірмен Ұлттық қауіпсіздік белгіленген.

Бұл кездейсоқ емес, өйткені барлық басқа басымдықтарды жүзеге асыру мемлекеттің қауіпсіздігін сақтай отырып ғана мүмкін болады. Бұл жерде «Қазақстан-2030» Стратегиясы бойынша Ұлттық қауіпсіздік басымдықтарының құрылымы адам қауіпсіздігін өлшеудің әлемдік өлшемдерімен сәйкес келетінін атап өткен жөн. Әлемде болып жатқан қоғамдық-саяси және экономикалық процестер Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне де белгілі бір ықпал етеді. «Геосаяси факторлар» деген жалпы ұғыммен біріктірілген саяси, экономикалық және географиялық жағдайлар маңызды орын алады. Қазіргі геосаяси факторлар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде, нақты және әлеуетті сыртқы және ішкі қатерлердің пайда болуында үлкен рөл атқарады, елдің әлеуетін айқындайды, сондай-ақ Қазақстанның өзінің ұлттық мүдделерін қорғаудағы мүмкіндіктері оларға байланысты болады. Қазақстанда осындай геосаяси факторлар ретінде мыналар қарастырылады:

1. географиялық;
2. саяси;

3. экономикалық;
4. әскери;
5. әлеуметтік;
6. экологиялық .

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері қазіргі Қазақстанның ең өзекті мәселелерінің біріне айналды. Қазіргі ішкі саяси ахуалдың және өңірдегі геосаяси ахуалдың шиеленісуі сарапшыларды жанжалдардың алдын алуда және түрлі қатерлерді бейтараптандыруда жаңа тәсілдер іздеуге мәжбүр етеді. Қазақстанда мемлекеттік органдардың, үкіметтік емес ұйымдардың және жекелеген зерттеушілердің күш-жігерімен қауіпсіздік мәселелері бойынша кең пікірталас дами бастады. Республикада конференциялар мен семинарлардың едәуір саны өткізіледі, осы проблема бойынша жұмыстар мен жарияланымдар саны өсуде. Бұл мәселені талқылауға Саяси партиялар мен қозғалыстар белсенді түрде қатысады, олардың бағдарламалық құжаттарында, әдетте, елдің қауіпсіздік проблемаларына көп көңіл бөлінеді. Қазақстандағы қоғамдық-саяси пікірталастармен бір мезгілде елдің ұлттық қауіпсіздігінің мемлекеттік тұжырымдамасын әзірлеу болды. Осы жұмыстың нәтижесінде Ресми құжаттар пайда болды, онда КСР Одағы ыдырағаннан кейін және кейіннен мемлекеттік егемендікке ие болғаннан кейін Қазақстанның ұлттық стратегиясы мәселелері әзірленді. Қазақстан билігінің қауіпсіздік мәселелеріне ресми көзқарасы ел Президентінің «Қазақстан – 2030» атты Қазақстан халқына Жолдауында ұсынылды.

Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы (1997 жылғы қазан) және, ақырында, 1998 жылғы 26 маусымда қабылданған «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңында. Бұл құжаттардың пайда болуы мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуы кезеңінде ұлттық қауіпсіздік саясатын қалыптастыру мен дамытудағы маңызды кезеңнің

аяқталуын белгіледі. Олардың мазмұны республикадағы азаматтық қоғамның дамуы үшін жағдайлар тұрғысынан ұлттық қауіпсіздіктің ресми саясатының сипатын бағалауға мүмкіндік береді. Бұл құжаттарда қоғам қауіпсіздіктің дербес объектісі ретінде танылады, қауіпсіздік саласындағы қоғам мен жеке тұлғаның мүдделері анықталады, осы мүдделерге төнетін қауіп-қатерлер сипатталады және оларға қарсы іс-қимыл тәсілдері белгіленеді, мемлекет пен қоғам қауіпсіздігінің өзара тәуелділігі идеясы бекітіледі, сәйкесінше мемлекет пен қоғамның қауіпсіздік саласындағы өзара іс-қимылы болжанады.

Адамзат өркениеті дамуының бүкіл тарихи тәжірибесі кез келген мемлекет азаматтарының қауіпсіздігі мен әлауқаты, ең алдымен, ол өмір сүретін мемлекеттің қауіпсіздік дәрежесіне байланысты екенін айқын көрсетеді. Бұл ретте, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында айтылғандай, бұл қарапайым ақиқатты әрбір адам түсінуі өте маңызды, өйткені «біздің ұжымдық қауіпсіздігіміз қамтамасыз етілген кезде әрбір адам өзінің жеке мүдделері ғана қанағаттандырылғаннан гөрі, ал қоғамның қауіпсіздігі тәуекел шегіне жеткен кезде әлдеқайда көп ұтады. Жеке азамат қаншалықты бақытты болса да, егер ол өз еліне қауіп төндірсе, ол әлі де қорғансыз болады».

Қазіргі уақытта ұлттық қауіпсіздіктің құқықтық базасын жетілдіру мәселелері үлкен маңызға ие. Мәселен, 2005 жылғы 16 наурызда Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің пленарлық отырысында заңнамалық өндіріске «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» аңның үкіметтік жобасы қабылданды. Тұтастай алғанда, түзетулер пакетін әзірлеу ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнаманы оның теңгерімділігі, тиімділігі және елде қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтау

жөніндегі қазіргі заманғы талаптарға сәйкестігі тұрғысынан жетілдіру қажеттігіне негізделген. Кейбір сарапшылардың пікірінше, өзгеретін жағдайлар мен қамтамасыз ету факторларына байланысты Ұлттық қауіпсіздік стратегиясы «қауіпсіздіктің барлық түрлерінің бірлігі, өзара байланысы және тепе-теңдігі негізінде алға қойылған міндеттердің шынайылығын, жағдайға байланысты олардың басымдылығын өзгерту мүмкіндігін ескеруі керек».

Ұлттық қауіпсіздіктің қандай да бір түрінің басымдығы объективті факторлармен айқындалады:

а) адамдардың қауіпсіздіктің осы түріне деген қажеттілігінің дәрежесі;

б) қауіп-қатердің осы түрінен адамдар мен өмірлік маңызы бар объектілердің үдемелі осалдығы;

в) осы қауіпсіздік жүйесі қарсы тұруға тиіс төтенше қауіптердің кең ауқымының болуы.

Ұлттық қауіпсіздік мәселелерін түсіндірудегі екпіндерді ауыстыру – бұл қоғамдық-саяси өмірді демократияландыру процесінен бөлек жүре алмайтын уақытқа созылған процесс. Сондықтан қауіпсіздік мәселелерін тұжырымдамалық жаңарту белгілі бір саясаттың басымдықтарының біртіндеп өзгеруін болжайды.

Ұлттық қауіпсіздікті тұжырымдамалық ұғынуды одан әрі дамыту және жетілдіру мақсатында мынадай шаралар қабылдау қажет:

– Біріншіден, қауіпсіздік мүдделері саласына саяси мәдениет, елді басқару жүйелерін жаңғырту, даулы мәселелерді ұжымдық реттеу әдістемесін жетілдіру, сондай-ақ мемлекет пен қоғамның қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті тәртіпті сақтау проблемаларын қоса отырып, неғұрлым кең көзқарас қалыптастыру ұсынылады;

– Екіншіден, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған бюджет баптарын қалыптастыру кезінде халықтың денсаулығын сақтауға және қажетті тұрмыс деңгейін

қолдауға бағытталған ішкі әлеуметтік мәселелердің үлкен шеңберін қосу қажет;

– Үшіншіден, кең Ұлттық мақсаттарды іске асырудың ұзақ мерзімді жоспарын әзірлеу қажет. Ұлттық қауіпсіздіктің жаңа «интеграцияланған бюджеті» сыртқы және ішкі саяси басымдықтарды ұштастыруы тиіс;

– Төртіншіден, Ұлттық қауіпсіздік шеңберінде өз параметрлері бар ұлттың өміршендігін қамтамасыз ету үшін стратегиялық ресурстық қажеттіліктердің мәнін қайта ойластыру қажет.

Ұлттық қауіпсіздік салаларын әртараптандыру туындайтын қауіптер мен тәуекелдерге жедел ден қою дәрежесін арттыру, қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігін қамтамасыз етудің әрбір учаскесі үшін дербес және корпоративтік жауапкершілікті күшейту, Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүдделерінің қорғалу деңгейін арттыру қажеттілігімен байланысты.

Бақылау сұрақтары

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы

2. Ұлттық қауіпсіздіктің факторлары. Әскери доктрина.

3. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің құқықтық базасын құрудың алғышарттары.

4. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік стратегиясы.

5. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасының даму болашағы.

II ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ

2.1. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің конституциялық негіздері

1. Конституция ұлттық қауіпсіздіктің негізі ретінде: қағидалары, идеялары, ережелері.

Конституция бүкіл мемлекеттік жүйе үшін, атап айтқанда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі үшін құқықтық негіз болып табылады. Елдің Негізгі Заңының ережелерінде қоғамның өмір сүруінің, мемлекеттің жұмыс істеуінің жетекші идеялары мен бастаулары, билік пен азаматтар арасындағы өзара қарым-қатынас ережелері баяндалады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда қабылданды. Негізгі заңға 1998ж., 2007ж., 2011ж., 2017ж., 2019ж., 2022 жылдары өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. 2022 жылы халықтық референдуммен 33 баптың 56 жеріне енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың маңыздылығын атап өтуге болады. Бұл баптың 2-тармағы былайша жазылған: Конституцияда белгіленген мемлекеттің тәуелсіздігі, Республиканың біртұтастығы мен аумақтық тұтастығы, оны басқару нысаны, Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтыратыны бекітілген. Демократиялық, құқықтық мемлекет ұғымы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары ең қымбат құндылықтар екенін білдіреді.

Бұл бап Қазақстан Республикасы Конституциясының барлық басқа ережелері үшін негіз болып табылады. 1-бапта қойылған мақсаттарға сүйене отырып, адам мен азаматтың мәртебесі белгіленеді, адам мен мемлекеттің қарым-

қатынасы, мемлекеттік биліктің құрылымы шешіледі. Бұл бап барлық әлеуметтік қатынастарда, адам мен мемлекет қатынастарында адам бірінші кезекте екендігі идеясын ерекше конституциялық мойындау үшін үлкен маңызға ие деп санаймыз. Яғни, Конституция бұл ережеде адам мемлекеттің қызметінде болмауы керек, бірақ мемлекет адамға қызмет етуі керек деп мойындайды. Бұл идея 3-бапта өзінің қисынды жалғасын тапты, оған сәйкес Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы халық болып табылады. Тиісінше, барлық мемлекеттік органдар, құқық қорғау жүйесі жеке таптың, топтың, жеке адамдардың емес, халықтың мүдделерін қорғауға тиіс.

2. ҚР Конституциясында бекітілген қауіпсіздік қағидалары

Конституцияның мазмұнын қауіпсіздік жүйесін құрудың негізі ретінде ашуды Негізгі Заңда бекітілген құқықтық қағидаларды талдау арқылы жүргізуге болады деп санаймыз.

1. Адам құқықтары мен бостандықтарының бөлінбеуі. Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабының 2-тармағында былай делінген: «адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады». Табиғи деп танылған құқықтарды билік те, мемлекет те бермейді. Ол тек оларды мойындайды, бекітеді және олардың орындалуы мен сақталуына кепілдік береді. Т. Пейннің айтқандарына жүгінейік. «Адам құқықтары» эссесінде ол табиғи құқықтарға келесі анықтама береді: «табиғи құқықтар – бұл мәні, адамның өмір сүру құқығы. Бұған барлық зияткерлік құқықтар немесе рух құқықтары, сондай-ақ адамның өз игілігі мен бақытына жету құқығы кіреді, өйткені бұл басқалардың табиғи құқықтарына нұқсан келтірмейді» [89, 204 б.].

Заңда тікелей көзделген жағдайларды қоспағанда, мемлекеттің өзі де, оның органдары да, лауазымды адамдары да оларды иеліктен шығаруға, шектеуге құқылы емес.

2. Конституция құқықтар мен бостандықтарды теріс пайдалануға тыйым салады.

Конституцияда адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс екендігі тікелей жазылған (12-б., 5-т.). Әр адамның және азаматтың кең құқықтары мен бостандықтарының болуы бәрі бірдей олардың иелері екенін білдіреді. Адам басқа адамның құқықтарын, бостандықтарын бұзған жағдайда заңды кепілдіктер күшіне енеді, өйткені заңдарды сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын, ар-намысы мен қадір-қасиетін құрметтеу міндеті бұзылады.

3. Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды заңсыз шектеуге тыйым салынады. Бұл жағдайда Конституция шектеудің шектері мен негіздерін көрсетеді. Біріншіден, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек заңмен шектелуі мүмкін. Бұл заңға тәуелді нормативтік құқықтық актілер арқылы адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге болмайтынын білдіреді. Екіншіден, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін. Бұл жерде біз құқықтар мен бостандықтарды шектеу туралы ғана емес, мемлекет пен адамның мүдделерін жеке адамдардың қол сұғуынан қорғау туралы айтып отырмыз. Үшіншіден, азамат ешқандай шектеусіз саяси құқықтар мен бостандықтарды толық пайдалана алады. Айта кетейік, республика азаматын азаматтығынан, азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға,

сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластауға болмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін соттың шешімімен ғана жол беріледі (10-бап).

4. Адам құқықтары мен бостандықтарының тікелей әрекет ету принципі. Бұл әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын пайдалану мүмкіндігі мен шындыққа ие екенін білдіреді. Бұл ретте мемлекет ең алдымен халықтың әлсіз қорғалған топтарын қорғауға міндеттенеді. Әрекетке қабілетті адамның өзі заңда көзделген шарттар мен кепілдіктерді пайдалана отырып, өзінің құқықтары мен бостандықтарының іске асырылуына қамқорлық жасауға тиіс.

5. Біз тәуелсіз принцип ретінде – білікті заңгерлік көмек алу құқығын бөлеміз. Заңда көзделген жағдайларда заң көмегі тегін көрсетіледі. Мемлекет кепілдік берген заң көмегін көрсету субъектілерін көрсетеміз. Оларға өз құзыреті шегінде мемлекеттік органдар; адвокаттар, нотариустар, жеке сот орындаушылары жатады. Мемлекет кепілдік берген заң көмегі мынадай түрде көрсетіледі:

- 1) құқықтық ақпарат беру;
- 2) құқықтық консультация беру;
- 3) соттарда, қылмыстық қудалау органдарында, өзге де мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес ұйымдарда жеке тұлғалардың мүдделерін қорғау және білдіру қағидаттарына негізделеді.

6. Теңдік принципі. ҚР Конституциясының 14-бабында: «заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды». Бұл қағидат барлық адамдар үшін бірдей шамада заңдардың талаптары міндетті екенін, барлығы Қазақстан Республикасы Заңдарының ережелерін бұзғаны үшін тең шамада жауап

беруге тиіс екенін білдіреді. Сот төрелігі және адам құқықтарын қорғау органы ретінде сот барлығына бірдей қол жетімді. Осы қағидатты іске асыру үшін «ерлер мен әйелдердің тең құқықтарының және тең мүмкіндіктерінің мемлекеттік кепілдіктері туралы» заң қабылданды.

Осы Заңға сәйкес ана, бала және әке болуды қорғауға; жүктілікке және босануға байланысты әйелдерді қорғауға; ерлердің өмір сүру ұзақтығын ұлғайтуға; қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық-атқару заңнамасында әйелдерді қорғауға бағытталған шаралар жыныс белгісі бойынша кемсітушілік болып саналмайды. Еңбектің осы түріне тән талаптармен айқындалатын не әлеуметтік және құқықтық басымдықпен қорғалуға мұқтаж адамдар туралы мемлекеттің ерекше қамқорлығынан туындаған өзгешеліктер, ерекшеліктер, артықшылықтар мен шектеулер кемсітушілік болып табылмайды.

3. Адам құқықтары және олардың жіктелуі

Адам және адамзат құқықтарын қарастырар алдында, «тұлға», «азамат», категорияларының өзара қатыстылықтарын белгілеп алу өте маңызды. «Адам» ұғымы оны биологиялық жағынан қарастырып жануарлар әлемінің белгілі бір физиологиялық қасиеттері бар өкілі ретінде сипаттап барып таниды.

«Тұлға» ұғымы адамды қоғамдағы өзінің орны мен рөлін, оның алдында қаншалықты өзінің жауапты екендігін жете түсінген саналы да дербес адам ретінде бағалап әлеуметтік жағынан сипаттап барып таниды (әр түрлі объективтік-субъективтік себептерге байланысты адамның тұлғалық қасиеттерге (сапаларға) ие бола алмайтын жағдайлары да болуы мүмкін, мысалы, сот адамды психикалық кеселге ұшырауы себепті әрекет қабілеттілігі жоқ деп танығанда солай болады).

«Азамат» ұғымы адамды нақты мемлекетпен орнықты түрде құқықтық байланыс орнатқан дербес «тұлға» ретінде заңдық жағынан сипаттап барып бағалайды һәм таниды.

Адам құқығы – адам мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған, өзі заң арқылы қорғалатын болуы мүмкін жүріс-тұрыстың (мінез-құлықтың) өлшем (шамасы). Мұның өзі адамның жаратылыстық табиғатынан туындайтын, қарапайым да ең маңызды игіліктерді, тұлғаның осы қоғамда еркін де қауіпсіз тіршілік ету жағдайында, оп-оңай жүзеге асырып пайдалануының мүмкін екендігін білдіретін әмбебап категория болып табылады. Қазіргі кезеңде адам құқығы жалпы әлеуметтік ұғым ретінде түсініледі. Мұның өзі тұлға бостандығы саласындағы ұлттық мүдделерден де жоғары тұрған жалпы адамзаттық талаптар мен стандарттарды бейнелейді, әрі оларды қамтиды.

Адам құқықтарына мынандай белгілер тән болады:

1) бұл құқықтар адамның табиғи және әлеуметтік мәнінің қоғам болмысы жағдайларында үнемі өзгеріп отыратындығын ескеру арқылы туындап өрі қарай дамып отырады;

2) объективті түрде қалыптасып барып пайда болады және мемлекеттің тануына байланысты болмайды (яғни мемлекет тарабының тануына тәуелді емес);

3) жеке адамға тумысынан тән болады;

4) ажырамайтын, тартып алынбайтын сипатта болады, табиғи ретінде (ауа, су және т.б. сияқтылар ретінде) танылады;

5) тікелей күші бар болып келеді;

6) ең жоғары әлеуметтік құндылық деп танылады;

7) құқықтың қажетті бөлігі ретінде, оның белгілі бір мәнін білдіретін (яғни бейнелейтін) нысаны түрінде көрінеді;

8) жеке адамға өз білігінше әрекет етуге немесе белгілі бір игіліктерді алып пайдалануға мүмкіндік жасайды және оны қамтамасыз етеді сөйтіп барып адамдар мен мемлекет арасында болатын өзара қатынастарды реттейтін қағидаттар мен нормалар болып қалыптасады;

9) Бұларды тану, бұлжытпай орындау, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті болып табылады.

Адамның өмір сүруі және оның лайықты тұрмыс жағдайларында тіршілік ету құқығын жүзеге асыру үшін оның дүниеге келуінің өзі-ақ жеткілікті болады. Ал басқа құқықтарын іске асыру үшін ол адамда азамат пен тұлғаға тән қасиеттерінің болуы қажет-ақ.

Сонымен, азаматтық құқық – заң және мемлекет тарабынан қорғалатын, әрі заң тұрғысынан алғанда осы азаматтың жүріс-тұрысының шама мөлшері. Енді осы құқық кім көрінгеннің мүддесін қанағаттандыруға емес, тек нақты мемлекетпен тиянақты байланыс орнатқан азаматтың ғана мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған болады.

Азамат құқықтары адам құқықтарына қарағанда әрдайым заңдық категориялар түрінде көрінеді, бұл олардың айырмашылығы болып табылады. Олардың (азамат құқықтарын) мемлекет танымайынша олар заң жүзінде баянды етілмейінше, адамның нақты жақпен байланысы орнамайынша тәуелсіз түрде бар болуы, іске қосылуы мүмкін емес яғни қолданылуы да мүмкін емес.

Тұлға бостандығы – азамат құқығы, мұның өзі қандай да бір кедергінің немесе бір нәрседен қысылудың жоқ екендігін ғана білдіреді.

Азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын жариялау кезеңдеріне сүйеніп негіздегенде оларды әдетте үш буынға бөледі.

Бірінші буын – бұған XVII-XVIII ғғ. буржуазиялық революциялар жариялаған азаматтық және саяси құқықтар кіреді. Осы құқықтар «негативті» яғни теріс немесе болымсыз деген атауға ие болады. Мұның мағынасы тұлға мемлекет билігіне тәуелсіз дегенді білдіреді. Басқаша айтқанда оның (тұлғаның) жеке адамға тән бостандық пен өзінің кім екендігін көрсетуіне деген араласпаушылық шегін белгілейді (мысалы, тұлғаның өмір сүруге, бостандыққа және қауіпсіздікке құқықтылығы, тұрған жайының дербестігіне, заң алдындағы тең құқықтылығына, сайлау құқығына, ойлау

мен ар-ождан бостандығына, сөз және баспасөз бостандығына және т.б.).

Екінші буын – социалистік идеялар мен социализм орнаған елдердің ықпалы негізінде халықтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени мәртебелерін көтеру мақсатында жүргізген күрестерінің нәтижесінде XX ғасырдың орта шенінде осындай түрде пайда болды. Кейде бұл құқықтарды «позитивтік» деп атайды. Олай болатыны бұларды жүзеге асыру бірінші буындағы құқықтарға қарағандағы өзгешелігі белгілі бір дәрежеде мақсатты әрекеттерге баруды мемлекеттен талап етеді. Яғни оларды жүзеге асыруды қамтамасыз ететін шараларды жасауға «позитивтік» түрде кірісуді қажет етеді (мысалы, бұларға еңбек ету, еңбекті еркін таңдау, демалыс, тынығу құқықтары, ана мен баланы қорғау, білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, қоғамдағы мәдени болмысқа қатысу және т.б. құқықтар жатады).

Үшінші буын – адамзаттың ғаламдық проблемалары туындатқан ұжымдық немесе ортақтық құқықтар. Бұл құқықтар қаншалықты жеке адамдардың әрқайсысынан гөрі тұтастай ұлттар мен халықтарға соншалықты тиесілі (мысалы, бейбіт өмір сүру құқы, лайықты қоршаған ортаға құқықтылық, өзін-өзі билеу немесе өмірдегі, қоғамдағы орнын әркімнің өзінің белгілеуі құқығы, ақпарат алу, әлеуметтік және экономикалық дамуға құқықтылық және т.б. құқықтар). Құқықтардың осы түрі екінші дүние жүзілік соғыстан кейін, көптеген елдердің отарлық тәуелділіктен бостандық алу жағдайында, экологиялық ахуалдың дамыған елдер қоғамына тән проблемалардың шиеленісіп асқынуы нәтижесінде туындады және әлі де болса көбінесе өзінің даму кезеңін басынан өткеруде, заңдық міндетті нормалар ретінде қалыптасу сатысында тұр.

Құқық пен тұлғаның сан-алуан байланыстары ең толық түрде құқықтық мәртебе ұғымы арқылы ғана сипатталуы мүмкін. Осы сипаттауларда жеке адамның заңдық

болмысының негізгі жақтары қамтылып көрсетіледі. Осының барысында олардың мүдделері мен мұқтаждықтары, мемлекетпен болатын өзара қатынастары, еңбек және қоғамдық-саяси қызметтік әрекеттесулері айқындалады.

Ең қысқаша түрде құқықтық мәртебе ғылымда тұлғаның қоғамдағы заң баянды етіп бекіткен жайы мен күйі ретінде анықталады. Құқықтық мәртебенің негізінде шындыққа негізделген мәртебе жатады, ал құқық болса осы жайды баянды етіп бекітеді, сөйтіп оны заң аясына (шеңберіне) енгізеді, әрі орнықтырады.

Адам мен азаматтың негізгі құқықтары, бостандықтары және міндеттері бірнеше топқа бөлінеді:

а) өзіндік құқықтар. Бұл әр адамға туғаннан бастап тән, одан ешкім айыра алмайтын, табиғи құқықтар. Әркімнің өмір сүруге құқығы бар, бұл адамның табиғи құқығы, оны қамтамасыз ету үшін сан алуан әрекеттер жасауға міндетті. Адамның қадір-қасиетіне қол сұғуға болмайды. Ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір-жапа көрсетуге немесе жазалауға тыйым салынады, Мемлекет органдары, лауазым иелері өздеріне өтініш айтқан адамдарға құрметпен қарап, заңға сәйкес көмектесулері керек. Өзіндік құқықтарға тұрғын үйге қол сұғылмаушылық та жатады. Соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді. Азаматтардың өзіндік құқықтарына басқалай да жеке басының игілігіне қажет құқықтар жатады;

ә) саяси құқықтар – тек Қазақстан мемлекетінің азаматтығы бар адамдарға ғана беріледі. Оларға жататындар: тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, өтініштер жолдауға құқылы; жоғары және жергілікті мемлекет органдарын сайлауға және оларға сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқылы; мемлекеттік қызметке

кіруге құқылы; бейбіт әрі қарусыз жиналыстар өткізуге құқылы;

б) әлеуметтік-экономикалық құқықтар: еңбек бостандығына құқықтылық; ереуіл жасау құқығы; тынығу құқығы; кәсіпкерлік еркіндігі; отбасын құру құқығы; әлеуметтік қамсыздандырылу құқығы; денсаулықты сақтау құқығы; білім алу құқығы.

в) азаматтардың негізгі міндеттері: Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтау; басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен ар-намысын құрметтеу; Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеу; заңда белгіленген салықтарды, алымдарды, өзге де міндетті төлемдерді төлеу; Қазақстан Республикасын қорғау, әскери қызмет атқару; табиғат байлықтарына ұқыпты қарау, т.с.с.

4. Адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты қағидасы ретінде

Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңдарын сақтауға міндетті, әрбір адам басқалардың құқықтарын құрметтеуге және бұзбауға тиіс. Бұл қағидат 34-бапта бекітілген: «Әркім Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңнамасын сақтауға, басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын, абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті, Әркім Республиканың мемлекеттік рәміздерін құрметтеуге міндетті».

Кінәсіздік презумпциясы ерекше маңызды. Бұл адам құқықтарын қорғаудың іргелі қағидаты. Ол Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабында былайша бекітілген. «Адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасаған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі; айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; ешкім өзіне, жұбайына (зайыбына) және жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес; адамның кінәлілігіне қатысты кез келген күдік

айыпталушының пайдасына түсіндіріледі; заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің заңды күші болмайды. Ешкімді тек өзінің мойындауы негізінде соттауға болмайды». Бұл қағидатты іске асыру бүкіл құқық қорғау жүйесімен қамтамасыз етіледі. Бұл ретте жетекші орынды сот органдары алады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша индивидтің құқықтық мәртебесіне оның қызметінің әртүрлі тараптарын қамтитын құқықтардың барлық алуан түрлілігі енгізіледі. Бірінші кезекте, Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтық құқықтардың кең тізбесі бекітіледі. Адам құқықтарының иерархиясындағы бұл құқықтар негізгі болып табылады, өйткені олар жеке тұлғаның дербестігін қамтамасыз етеді, оның жеке мүдделерін қорғайды, олар адамның жеке өмірі саласындағы бостандығын қамтамасыз етуге, оның сырттан кез-келген араласудан заңды қорғалуына бағытталған.

Азаматтық құқықтардың ішінде, әрине, барлық басқа құқықтардың түпкі негізі болып табылатын өмір сүру құқығы маңызды. Ол Қазақстан Республикасының Конституциясының 15-бабында бекітіледі. Азаматтық құқықтарға жеке бас бостандығы және қол сұғылмаушылық құқығы сияқты құқықтар жатады (16-б.). Жеке бас бостандығы-бұл адамның табиғи табиғатынан туындайтын адамның ажырамас және абсолютті құқығы. Жеке өмірге қол сұқпаушылық, жеке және отбасылық құпия, ар-намысы мен абыройын қорғау (ҚР Конституциясының 18-бабы), тұрғын үйге қол сұқпаушылық (ҚР Конституциясының 25-бабы) құқықтары да маңызды.

Жеке өмір – бұл адам өмірінің саласы, ол мемлекет тарапынан бақылауға алынбауы керек. Осылайша, азаматтық құқықтар адамның жеке қауіпсіздігі мен тұтастығын қамтамасыз ететін құқықтардың барлық кешенін қамтиды. Алайда, азаматтық құқықтардың мәнін түсінудің кілті-адам құқықтарын нақты ету үшін арнайы процедураларды

орындау әдісі. Осыған байланысты ҚР Конституциясында адамның табиғи ажыратылмайтын құқықтарына Конституциялық кепілдіктер көзделеді.

Осыған байланысты ҚР Конституциясында өмір сүру құқығына бірқатар конституциялық кепілдіктер көзделген. 15-баптың 2-тармағында ешкімнің өз бетінше адам өмірін қиюға хақысы жоқ деп белгіленеді, ал өлім жазасына тиым салынған.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабында адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды, ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге не жазалауға болмайды деп белгіленген. Бұл құқық өте маңызды, өйткені адам заңды бұзса да, ол заңнан тыс болмауы керек. Яғни, жеке бас бостандығына құқықты шектеуге барлық негіздер болса да, олардың құқықтарын шектеу заңмен белгіленуі керек.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабында адамның құқық субъектісі ретінде танылу және өзінің құқықтары мен бостандықтарын заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен, соның ішінде қажетті қорғаныспен қоса, білікті заң көмегін алу құқығы жарияланады.

Бұл конституциялық нормада адам құқықтарын қорғаудың бір тәсілі – өзін-өзі қорғау бекітілген. Қазіргі уақытта бұл адамның ажырамас құқығы. ҚР Конституциясында адамның өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығы сияқты маңызды құқығы бекітіледі, ол азаматтардың демократиялық мемлекеттегі өз құқықтарын қорғаудың негізгі тәсілдерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабында баршаның заң мен сот алдында теңдігі белгіленеді. Бұл дегеніміз, қандай да бір айырмашылықтарға (тегіне, әлеуметтік, лауазымдық, мүліктік жағдайына,

азаматтығы, ұлты, жынысы, тұрғылықты жері, қаржылық жағдайы және т.б.) қарамастан ешкімді кемсітуге болмайды, барлық адамдар бірдей құқықтық қабілетке ие, тиісті артықшылықтар мен міндеттерге белгілі бір құқықтарды алу мүмкіндігі бар. Бұл заң мен соттың демократиялық мәнін білдіреді.

Баршаның заң алдындағы заңдық (формальды) теңдігі өзінің мазмұны бойынша білдіреді: біріншіден, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының теңдігі (тең құқықтылық); екіншіден, азаматтар мен басқа да адамдардың заңды міндеттерінің теңдігі; үшіншіден, заңды бұзғаны үшін заңды жауапкершіліктің тең негіздері; төртіншіден, сот алдындағы теңдік-барлығы үшін тең сот төрелігі дегенді білдіреді.

Теңдік принципі адамның табиғи және әлеуметтік қасиеттеріне қарамастан мүмкіндіктердің теңдігін білдіреді. Баршаның заң алдындағы теңдігі қағидасы бір санатқа жататын субъектілер үшін тең құқықтар мен міндеттерге кепілдік береді және басқа санаттарға жататын тұлғаларға қатысты әртүрлі нормаларды белгілеу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Сондықтан, адамдардың белгілі бір санаттары арасындағы айырмашылықтар олар үшін әртүрлі құқықтық реттеуді қамтамасыз ету үшін жеткілікті болған кезде теңдіктің конституциялық принципін бұзылған деп санауға болмайды.

Конституция азаматтық құқықтардың кең тізімін мойындайды. Жоғарыда атап өткеніміздей, азаматтық құқықтар адам құқықтары мен бостандықтарының тұтас жүйесінде ерекше орын алады. Бұл құқықтардың мақсаты-адамның даралығы мен жеке ерекшелігі көрінетін жеке саланы қорғау және қамтамасыз ету. Басқаша айтқанда, біз жеке тұлғаның автономиясын, индивидуалдылығын, жеке мүдделердің әрекет ету кеңістігін қорғау туралы айтып отырмыз.

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Конституциясында азаматтардың саяси құқықтары баянды етілді. Азаматтардың саяси құқықтары жеке адамның елдің саяси өміріне қатысу және мемлекеттік билікті жүзеге асыру мүмкіндіктерін білдіреді, сондықтан олар жеке адамның құқықтық мәртебесінің демократиясы үшін маңыздылығы аз емес. Саяси құқықтарға сөз бен шығармашылық бостандығы, цензураға тыйым салу жатады. Сөз бен шығармашылық бостандығы (пікір білдіру бостандығы) – бұл адамның ішкі әлемінің сыртқы көрінісінің сындарлы мүмкіндіктері.

Бұл құқық ой еркіндігінің сыртқы көрінісі – адамның өз идеялары мен сенімдеріне ие болу құқығы; ол жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына алғышарттар жасайды, көптеген конституциялық құқықтар мен бостандықтарды, ең алдымен саяси бостандықтарды жүзеге асырудың міндетті шарты болып табылады. Сондықтан адам құқықтары мен бостандықтары жүйесінде ой мен пікір білдіру бостандығы немесе сөз бостандығы өркениетті қоғам негіздерінің негізі, саяси режимнің демократиялылығының бағалау критерийі болып табылады.

Сөз бостандығы құқығы өте күрделі.

Біріншіден, бұл әр адамның заң талаптарын орындаған жағдайда өз ойлары мен пікірлерін білдіру бостандығы; екіншіден, бұл баспасөз және басқа да бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығы; цензурадан бостандық және пікір мен сенім бостандығын іске асыруға мүмкіндік беретін БАҚ құру құқығы; үшіншіден, сөз бостандығы хабардар болу құқығын, яғни ақпарат көздеріне қол жеткізуді білдіреді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында цензураға тыйым салынады,

20-баптың 2-тармағында Әркімнің заң жүзінде тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алу және тарату құқығы жарияланады. Яғни сөз бен шығармашылық еркіндігіне кепілдік беріледі.

20- баптың 3-тармағы республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды,

мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге тыйым салуды белгілейді. Сөз бостандығы құқығын пайдалануға осындай шектеу қою өте маңызды. Цензураға тиым салады. Осы құқықты пайдалану басқа адамдардың сондай құқықтарының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін. Сондықтан осы құқықты басқа адамдардың құқықтары мен беделін құрметтеу үшін де, сондай-ақ мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау үшін де пайдалануға шектеу қою талап етіледі. Қазақстан Республикасының заңнамасы осы тыйымдарды бұзғаны үшін жауапкершілікті белгілейді.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 23-бабы бірлесу бостандығына құқығын жариялайды. Қоғамдық бірлестік-бұл мүдделер ортақтығы негізінде біріккен азаматтардың еркін ерік білдіруі нәтижесінде пайда болған ерікті құрылым. Қоғамдық бірлестіктер азаматтардың өз мүдделерін іске асыруы үшін өздерінің пікірлестерімен бірігу арқылы құрылады. Азаматтар өздерінің құқықтары мен бостандықтарын іске асыру және қорғау, белсенділігі мен бастамашылығын дамыту мақсатында қоғамдық бірлестіктерге біріктіріледі.

Бұл құқық плюралистік саяси ұйымның қалыптасуын қамтамасыз етуге арналған маңызды конституциялық құқықтардың бірі болып табылады. ҚР Конституциясының 3-бабының 1 және 2-тармақтарында мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы халық болып табылады деп белгіленген. Қазақстан Республикасының Конституциясы халық билігін жүзеге асырудың екі негізгі нысанын жариялайды: халық билігін тікелей (тікелей) жүзеге асыру және мемлекеттік билік органдары арқылы (өкілеттік берілген).

Қазақстан Республикасы Конституциясының осы жалпы ережелері оның одан арғы ережелерінде неғұрлым егжей-тегжейлі ашып көрсетіледі. ҚР Конституциясының

33-бабының 1-т. азаматтардың мемлекетті басқаруға тікелей және өз өкілдері арқылы қатысу, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жеке және ұжымдық өтініштер құқығы жария етіледі. Қоғамдық бірлестіктердің қызметі заңмен реттеледі. Қазақстан Республикасы Конституциясының 33-бабының 2, 4-тармақтарында азаматтардың мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы, сондай-ақ барлық азаматтардың мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы жарияланады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 32-бабында республика азаматтарының бейбіт әрі қарусыз жиналуға, жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар, шерулер өткізуге және тосқауылдарға тұру құқығы танылады. Бұл құқықты пайдалану мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп денсаулық сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделері үшін заңмен шектелуі мүмкін. Бұл азаматтардың, кез-келген демократиялық мемлекеттің маңызды құқықтарының бірі, өйткені ол қоғамдық және мемлекеттік өмірдің кез-келген мәселелері бойынша өз пікірін, көзқарасын ашық және жария түрде білдірудің өзіндік құралы болып табылады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 32-бабында мемлекеттік қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, денсаулық сақтау, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мүдделерінде осы құқықты заң негізінде шектеу мүмкіндігі тікелей көзделеді.

ҚР Конституциясы бойынша адамның және азаматтың азаматтық және саяси құқықтары мен бостандықтарын талдау Негізгі Заңның Адам құқықтарын қамтамасыз ету жолындағы маңызды кезең, жеке адамның дербестігін, жеке мүдделердің қолданылу кеңістігін қоршаудың құқықтық кепілі болып табылатынын куәландырады. Мемлекет бәрін басқаратын және жан-жақты басқаратын ұйым деп мәлімдемейді. Бұл Қазақстанда азаматтық қоғамды

қалыптастырудың аса маңызды алғышарты болып табылады. Жеке тұлғаның белгілі бір дербестігі, оның қорғалуы, қоғам мен мемлекеттің проблемаларын шешуге белсенді қызмет ету және қатысу үшін жағдайларды қамтамасыз ету Егемен Қазақстанда азаматтық қоғамды қалыптастырудың негізіне айналады.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы адамға іс-әрекет бостандығын, таңдау еркіндігін береді. Мысалы, ҚР Конституциясының 24-бабында еңбек ету құқығы емес, еңбек ету бостандығы, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдау құқығы, тиісті еңбек жағдайларына құқық, білім алу, медициналық қызмет көрсету құқығы жарияланады. Қазақстан Республикасының Конституциясымен құрылған адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының жүйесі үйлесімді өзара қарым-қатынастар жасауға, адамдардың бір-бірімен өзара іс-қимылының үйлестірілген тәсілдерін жасауға және азамат пен мемлекеттің қалыпты қатынастарын қалыптастыруға мақсатты түрде ықпал етеді.

Бақылау сұрақтары

1. Конституция ұлттық қауіпсіздіктің негізі ретінде: қағидалары, идеялары, ережелері.
2. ҚР Конституциясында бекітілген қауіпсіздік қағидаларын қалай түсінеміз?
3. Адам құқықтары және олардың жіктелуін түсіндіріңіз.
4. Адам құқықтары мен бостандықтарының басымдығы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің басты қағидасы
5. Конституцияның адам және азамат бөлімі

2.2. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің ұйымдастырушылық – құқықтық негіздері

1. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негіздері

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңнамасы Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді және «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заң мен Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік құқықтық актілерінен тұрады.

Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шартта заңдағыдан өзгеше нормалар белгіленсе, онда халықаралық шарттың ережелері қолданылады.

Халықаралық шарттар жасасуға жол берілмейді:

1) Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін немесе тәуелсіздігін жоғалтуға әкеп соғатын жағдайларда жүзеге асырылады;

2) Қазақстан Республикасының егемендік құқықтары саласын тарылтатын құқықтардан босатылады.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы қауіпсіздікке байланысты көптеген мәселелерді тікелей реттейді. Заң шығарушы елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің конституциялық негіздерін белгілейді. Бұл республиканың егемендігі мен аумақтық тұтастығын нығайтуға байланысты. Конституция Республиканың егемендігі елдің бүкіл аумағын қамтитынын, ал мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз ететінін айқындайды (Қазақстан Республикасы Конституциясының 2-бабы).

Бұл конституциялық белгілеу, ең алдымен, Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің басты басымдықтарының бірін айқындау үшін бағдар болып

табылады және мемлекеттің аумақтық тұтастығын, басқарудың негізгі институттарын және саяси тәуелсіздікті сақтау жөніндегі нормативтік-құқықтық актілер кешенін қабылдауды көздейді.

Олардың ішінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған бірқатар қабылданған заңдарды бөліп көрсетуге болады:

1. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 06 қаңтардағы №527 – IV Қазақстан Республикасының Заңы

2. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 23 сәуірдегі №199 – V «Ішкі істер органдары туралы» Заңы

3. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 05 шілдедегі №235-V Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі

4. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 03 шілдедегі №226-V Қылмыстық Кодексі

5. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірдегі №271 – IV «Құқық бұзушылық профилактикасы туралы» Заңы

6. Басқа нормативтік құқықтық актілер.

Қазіргі уақытта ұлттық қауіпсіздіктің әртүрлі түрлері ерекше өзекті болып табылады. Оларға саяси, әскери, ақпараттық, экологиялық, экономикалық және қоғамдық қауіпсіздік жатады.

1) әскери қауіпсіздік-әскери күш қолданумен немесе оны қолдану ниетімен байланысты сыртқы және ішкі қатерлерден адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделері қорғалуының жай-күйі;

2) экономикалық қауіпсіздік – Қазақстан Республикасы Ұлттық экономикасының орнықты дамуы мен экономикалық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін, оның нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

3) экологиялық қауіпсіздік – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлер салдарынан туындайтын қатерлерден адамның және азаматтың өмірлік маңызы бар мүдделері мен құқықтарының, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі болып табылады.

4) саяси қауіпсіздік-азаматтардың, әлеуметтік топтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуы және олардың мүдделерінің теңгерімі, мемлекеттің тұрақтылығы, тұтастығы және қолайлы халықаралық жағдайы қамтамасыз етілетін конституциялық құрылыс негіздерінің, мемлекеттік органдар жүйесі қызметінің және мемлекеттік басқару тәртібінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

5) ақпараттық қауіпсіздік-елдің орнықты дамуы және ақпараттық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін, ақпарат саласындағы нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден Қазақстан Республикасы ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ адамның және азаматтың құқықтары мен мүдделерінің, қоғам мен мемлекеттің қорғалуының жай-күйі;

6) қоғамдық қауіпсіздік-қоғамның тұтастығы мен оның тұрақтылығы қамтамасыз етілетін азаматтар өмірінің, денсаулығының және амандығының, қазақстандық қоғамның рухани-адамгершілік құндылықтарының және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі;

Мемлекеттің негізгі міндеті-ел ішіндегі тәртіпті сақтау және оны сыртқы қатерлерден қорғау. Мұндағы қауіпсіздік әскери-саяси тұрғыдан көрінеді және оны қамтамасыз етудің тиімді тетіктерін құрумен байланысты.

Әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету республиканың қорғаныс қабілетін нығайту болып табылады. Осы мақсатта қару-жарақты, әскери техниканы және қорғаныс-өнеркәсіп кешенін дамытудың мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан, біздің ойымызша, заң шығарушының Қазақстан аумағында шет

мемлекеттердің әскери базаларын орналастыруға тыйым салуды бекітуі, сондай-ақ шет мемлекеттердің әскери құралымдарын, қару-жарағы мен әскери техникасын Қазақстан аумағы арқылы транзиттік кесіп өтуге және алып өтуге жол бермеуі маңызды болып табылады.

Ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөліктерінің бірі экономикалық қауіпсіздік болып табылады, ол ел ішінде де, одан тыс жерлерде де ұлттық мүдделерді сақтау мен іске асырудан тұрады. Мемлекеттің экономикалық күші болған кезде аумақтың егемендігі мен тұтастығының сенімді кепілдіктері бар. Қазақстан Республикасының Конституциясы қызметтің негізгі принциптеріне экономикалық дамуды бүкіл халықтың игілігіне жатқызады (1-бап), бұл республиканың экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуді, Қазақстанды әлемдік экономикалық жүйеден экономикалық оқшаулауға жол бермеуді көздейді. Бұдан басқа, мемлекет табиғи ресурстардың стратегиялық қорына қол сұғылмаушылыққа қатысты заңнамалық база құрды, оларды есепке алудың тиімді жүйесін әзірледі.

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің өте тиімді шарасы-капиталды елден тыс жерлерге экспорттауды бақылау. Заң шығарушы іс-әрекеттер мен шешімдер үшін жауапкершілікті нақты белгілейді:

- біріншіден, теңге бағамының күрт төмендеуіне, мемлекеттің алтын-валюта активтерінің сарқылуына, мемлекеттік қарыз көлемінің өсуіне әкеп соқтырады, нәтижесінде бұл елдегі экономика мен ақша айналымының сал ауруына әкеп соғуы мүмкін;

- екіншіден, Қазақстан Республикасының нарықтық кеңістігін қалыптастыру және үздіксіз жұмыс істеу мүдделеріне қайшы келетін;

- үшіншіден, Қазақстан экономикасына инвестициялардың құйылуына кедергі келтіретіндер.

Айта кету керек, Қазақстан Республикасында экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық

базасы құрылуда. Республиканың нарықтық экономикасының қалыптасуына ықпал ететін «Қазақстан Республикасының банктері және банк қызметі туралы» заңдар, Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі, «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі, Қазақстан Республикасының Жер Кодексі және т.б. заңдар қабылданды.

Қауіпсіздік жүйесінің тағы бір маңызды элементі экологиялық апаттың алдын алу және жою болып табылады, оның үстіне экологиялық қауіпсіздік – бұл бір ғана мемлекеттің емес, бүкіл әлемдік проблема. Әркімнің конституциялық құқығы денсаулықты қорғау, өмір мен денсаулық үшін қолайлы экологияға құқығы болып табылады, ол ҚР Конституциясының 31-бабында бекітілген. Бұл конституциялық құқық экологиялық қауіпсіздікпен қамтамасыз етіледі. Мемлекеттің міндеті әлеуметтік-экономикалық проблемаларды шешу мен адамның қоршаған ортасының қолайлы жағдайын сақтау арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету болып табылады. Мемлекет заңнамалық актілер қабылдау арқылы қоршаған ортаны қорғауға, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға және қорғауға ықпал етеді. Осылайша, экологиялық қауіпсіздікті құқықтық қамтамасыз ету НҚА болып табылады: 09.01.2007ж. №212 «ҚР Экологиялық кодексі», 07.07.2020ж. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексі, 2006 жылғы 7 шілдедегі N 175 «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» және т.б.

Мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың да, меншік нысанына қарамастан ұйымдардың да, азаматтардың да міндетіне мыналар жүктеледі:

1) Қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қорғау;

2) Қазақстан Республикасы экологиялық заңнамасының талаптары мен нормаларын мүлтіксіз сақтау болып табылады;

3) ел аумағының радиоактивті, химиялық ластануының, бактериологиялық залалдануының алдын алу болып табылады;

4) экологиялық қауіпті технологиялардың, техника мен жабдықтың тізіліміне енгізілген технологиялардың, техника мен жабдықтың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылуын болғызбау болып табылады;

5) шаруашылық және өзге де қызметтің теріс экологиялық салдарларын жою;

6) қоршаған ортаға және адам денсаулығына келтірілген зиянды өтеу және т.б.

Саяси қауіпсіздік. Ұлттық қауіпсіздіктің негізгі элементтеріне қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жатады. Мемлекет бірлік пен ұлтаралық келісімге негізделген бүкіл халық қолдаған жалпыұлттық идея болған жағдайда ғана ең күшті және өміршен бола алады.

Ұлттық саясат-мемлекеттің ұлттық мүдделерді ескеруге, ұштастыруға және іске асыруға, ұлттық қатынастар саласындағы қайшылықтарды шешуге бағытталған заңнамалық, ұйымдастырушылық және идеологиялық шараларының жиынтығы; бұл-мемлекеттердің тиісті саяси құжаттары мен құқықтық актілерінде бекітілген ұлттар, этникалық топтар арасындағы өзара қарым-қатынастарды реттеу жөніндегі мақсатты қызмет.

Қазақстан Республикасында бастапқыда этносаралық өзара қатынастар мәселелерін құқықтық реттеудің оңтайлы нысанын әзірлеуге ерекше назар аударылды. Мәселен, Қазақстан Республикасының Конституциясында ұлтаралық келісім мәселелеріне бірқатар мақалалар арналған, онда ұлтаралық келісімді бұзатын кез келген іс-әрекеттер конституциялық емес деп танылады және қазақстандық заңнаманың қатандығы бойынша қудаланады деп атап көрсетіледі.

Конституцияның кіріспесі былай басталады: «Біз, ортақ тарихи тағдыр біріктірген Қазақстан халқы, байырғы қазақ

жерінде мемлекеттілік құра отырып...». Бұл салтанатты сөз тіркесі Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жаңа қазақстандық мемлекеттілікті Қазақстанның көпұлтты халқының мемлекеті ретінде қорғау жөніндегі күш-жігерінің өзіндік құжаттық дәлелі болды.

Еліміздің шын мәніндегі ұлы жетістіктерінің ішінде негізгі орындардың бірі ұлтаралық және конфессияаралық келісім, Қазақстан халқының бірлігі болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясының саяси ноу-хауы алғашқы күннен бастап бүкіл әлемде үлкен қызығушылық пен құрметке ие болды.

Бұл шын мәнінде біздің еліміздің демократиялық құрылымында шешуші орын алатын бірегей мекеме, онда этносаралық келісім конституциялық демократия, құқық тәртібі, ұлттық деңгейде құқықтар мен бостандықтарды құрметтеу негіздерінің бірі болып қала береді.

Қазақстан Республикасының Стратегиялық даму жоспарына сәйкес біздің еліміз қазақстандық қоғамды топтастыру процесінің басты құралына айналды. Ұлттық бірлікті қамтамасыз ету демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құрудың маңызды шарты болып табылады. Елдің экономикалық өсуі, әлеуметтік прогресі және демократиялық дамуы қоғамның топтасуы мен бірлігін сақтағанда ғана мүмкін болады. Бұл міндетті шешу үшін Қазақстанның тәуелсіз, егемен және бүкіл әлемде танылған мемлекет ретінде саяси ерік-жігері және барлық қажетті экономикалық және әлеуметтік ресурстары бар. Тәуелсіздікті сақтау және мемлекеттілікті нығайту, мүмкіндіктер теңдігі және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, зияткер ұлтты құру және ұлттық рухты дамыту біздің ұлттық бірлігіміздің іргетасы және әрқайсымыздың өмірлік қағидаттарымыз болуға тиіс. Осының бәрі еліміздің алдағы жылдары серпінді дамуына негіз болады.

Қоғам мен мемлекетті топтастыру үшін міндеті – Қазақстанның барлық этностарының ортақ мемлекеттегі

отандастық сезімдерін тұжырымдау болып табылатын сындарлы қазақстандық патриотизмді жандандыру орынды болып көрінеді. Егер адам бостандығы мен құқықтарының шекаралары заңда белгіленген болса, билік заңды, халыққа қызмет етеді және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың кепілі болып табылады.

Ұлттық қауіпсіздіктің келесі аспектісі-ақпараттық қауіпсіздік. Республиканың ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету елдің мемлекеттік құпияларын құрайтын мәліметтерді қорғау туралы конституциялық талапқа негізделген (Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабы 2-тармағы). Ақпараттық қауіпсіздік арқылы заң шығарушы мемлекеттік ақпараттық ресурстардың, сондай-ақ жеке адамның құқықтары мен қоғамның ақпараттық саладағы мүдделерінің қорғалуын түсінеді. Мемлекеттің осы саладағы міндеті Қазақстанның ұлттық ақпараттық кеңістігінде бақылауды сақтау, елдің мемлекеттік ақпараттық ресурстарын қорғауға барабар жағдайлар жасау болып табылады. Осы мақсатта «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Ең алдымен, заң шығарушы Қазақстанның ақпараттық тәуелділігіне; басқа мемлекеттер тарапынан ақпараттық өктемдікке және блокадаға; Қазақстан Республикасының Президентін, Парламентін, үкіметін және ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету күштерін ақпараттық оқшаулауға жол бермеу жөніндегі шаралар кешенін бекітеді.

Ел аумағында мазмұны ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының баспа өнімдерін, теле – және радиохабарларын таратуға тыйым салынады. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін шараларға шетелдік жеке және заңды тұлғалардың, сондай – ақ азаматтығы жоқ адамдардың заңды тұлғаның – Қазақстан Республикасындағы бұқаралық ақпарат құралдары өкілінің акциялар пакетінің (үлестерінің, пайларының) 20%-дан

астамын иелене алмайтынын, пайдалана алмайтынын және оларға билік ете алмайтынын белгілейтін ереже жатады.

Қоғамдық қауіпсіздік. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін басты басымдықтардың бірі қылмысқа, оның ішінде оның ұйымдасқан нысандарына, сыбайлас жемқорлыққа, терроризмге қарсы ымырасыз күрес болып табылады («Ұлттық қауіпсіздік туралы» Заңның 19-бабы).

Қылмысқа қарсы күрестің құқықтық негізін «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заң, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі және Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі құрайды. Қоғамдық қауіпсіздік тұжырымдамасын әзірлеуде адам мемлекетінің, оның өмірінің, оның құқықтары мен бостандықтарының ең жоғары құндылығы ретінде Конституциялық орнығу негіз болып табылады. Жалпы ұлттық психологияның қалыптасуы өнерге енгізілген мемлекет қызметінің жалпы принциптеріне негізделген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-тармағында-қазақстандық патриотизм, қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, саяси және идеологиялық әралуандылық қағидаттары көрсетілген.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету республика конституциялық құрылысының түбегейлі принциптері іске асырылған кезде ғана мүмкін болады. Оларға мыналарды жатқызуға болады: Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге тыйым салу, тұтастығы мен біртұтас құрылысы; діни негіздегі саяси партиялардың қызметіне тыйым салу және т.б. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары Қазақстан Республикасы азаматының мемлекет кепілдік беретін құқықтары мен бостандықтарының шеңберін бекітеді.

Қоғамдық қауіпсіздіктің басымдықтарының қатарына демографиялық процестерді реттеу, нашақорлық пен алкоголизмнің алдын алу жатады. Бұл бағытта республикада

өте маңызды «Халықтың көші-қоны туралы» заңның қабылданғанын атап өткен жөн.

Қоғамдық қауіпсіздік мемлекет заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін, ал халық әлеуметтік катаклизмдерден қорғалған жағдайларда мүмкін болады. Мемлекет алдында, ең алдымен, азаматтардың жеке қауіпсіздігін, олардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдігін нығайту міндеті тұр, оны әлеуметтік шаралар да, құқық қорғау органдарының іс-әрекеттері де орындай алады. Бұл тұрғыда жұмыссыздықтың өсуін, өмір сүру деңгейінің төмендеуін тежеу маңызды.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясаты-мемлекеттің саяси басшылығының мемлекеттің ұлттық мүдделерін қорғау және осы мақсаттарға қол жеткізудің нысандарын, әдістері мен тәсілдерін әзірлеу жөніндегі мақсаттары мен қағидатты міндеттерін белгілеу жөніндегі қызметі.

Принциптері: қатаң заңдылық, халықаралық ұжымдық қауіпсіздік жүйесімен интеграция, жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі, тепе-теңдікті сақтау, жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің мүдделері үшін.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саясаты ішкі және сыртқы саясатқа бөлінеді.

Ішкі саясат ұлттық мүдделерді процестерден, ұйымдардан, мемлекет пен оның аумағындағы адамдар мен объектілерден туындайтын қауіп-қатерлерден қорғауды білдіреді. Ол республикалық және өңірлік деңгейлерде жүзеге асырылады.

Сыртқы саясат – бұл мемлекеттің ұлттық мүдделерін басқа мемлекеттер тарапынан туындайтын қауіп-қатерлерден қорғау және жаһандық, өңірлік, жергілікті деңгейде жүзеге асырылады.

Мемлекеттің сыртқы саясаты – бұл халықаралық құқық субъектілерімен қатынастар орнатуға және қолдауға, ұлттық қауіпсіздік пен мүдделерді қорғауға, сондай-ақ халықаралық

катынастардың басқа субъектілеріне әсерін кеңейтуге бағытталған шаралар жүйесі.

Сыртқы саясат мемлекеттің сыртқы саяси бағытын, сыртқы саяси доктриналарды, тұжырымдамаларды, сыртқы саяси функцияларды жүзеге асыратын органдарды және ең бастысы мемлекеттің сыртқы саяси емес қызметін қамтиды.

2. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздері

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді мемлекеттік органдар өз өкілеттіктері шегінде, өзінің иелігіндегі барлық құралдар мен әдістерді, оның ішінде біржақты немесе халықаралық шарттарға сәйкес қолданылатын экономикалық, саяси, әскери, құқықтық, арнайы (барлау, қарсы барлау) құралдарды жүзеге асырады.

Сонымен бірге азаматтардың, қоғамның және тұтастай мемлекеттің қауіпсіздігіне қатысты айырмашылықтар бар.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздері:

– ақпараттық қауіпсіздік саласында органдар (ақпараттық қауіпсіздік, байланыс және ақпарат, көлік және коммуникация саласындағы, инновациялық даму саласындағы және т.б. уәкілетті органдар) өз құзыреті шегінде мыналарды жүзеге асырады: Қазақстанның ақпараттық тәуелділігіне жол бермеу, басқа мемлекеттер, ұйымдар мен жекелеген адамдар тарапынан ақпараттық өктемдікке және блокадаға жол бермеу, Қазақстан Республикасының қауіпсіздігін сақтау мақсатында байланыс желілерін үздіксіз және тұрақты пайдалануды қамтамасыз ету, оның ішінде ерекше кезеңде және табиғи, техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар, карантиндер, өзге де төтенше жағдайлар туындаған кезде мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтердің таралып кетуі мен жоғалуын анықтау, олардың алдын алу және жолын кесу, ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіре отырып, ақпаратты әдейі бұрмалаумен және дәйексіз

ақпаратты таратумен байланысты қоғамдық және жеке санаға ақпараттық ықпал етуге жол бермеу;

– экологиялық қауіпсіздік саласында органдар (қоршаған ортаны қорғау, жер ресурстарын басқару саласындағы, денсаулық сақтау саласындағы және т.б. уәкілетті орган) мыналарды жүзеге асырады: қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қорғау, ел аумағының радиоактивті, химиялық ластануының, бактериологиялық залалдануының алдын алу, шаруашылық және өзге де қызметтің теріс экологиялық салдарларын жою, басқару органдары мен күштерді қазіргі заманғы зақымдау құралдарының дамуын ескере отырып, табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі, азаматтық қорғаныс жөніндегі іс-қимылдарға міндетті түрде дайындау, халықты табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлардың қатері төнген және туындаған жағдайлардағы іс-қимылдарға үйрету, табиғи және техногендік сипаттағы болжанатын және туындаған төтенше жағдайлар, олардың алдын алу және оларды жою жөнінде қолданылған шаралар туралы халықты және, азаматтық қорғау күштері мен құралдарының табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайларға жедел ден қоюға және авариялық-құтқару жұмыстары мен кезек күттірмейтін жұмыстарды жүргізуге тұрақты әзірлігін қамтамасыз ету;

– экономикалық қауіпсіздік саласында органдар (қаржы, индустриялық даму, инновациялық даму, энергетика саласындағы уәкілетті органдар, Ұлттық банк және т.б.) өз құзыреті шегінде: ұлттық экономиканың, оның ішінде индустриялық-инновациялық құрамдас бөлігінің тұрақтылығы мен орнықты дамуын қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасының қаржылық, энергетикалық, азық-түлік және көлік тәуелсіздігін қамтамасыз ету, Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеден экономикалық оқшаулануына жол бермеу, республиканың тәуелсіздігін

сақтау және экономикалық шешімдер қабылдауда, оның ішінде экономикалық интеграцияның ұлтүсті органдары шеңберінде ұлттық мүдделердің сақталуын қамтамасыз ету, отандық экономиканы дамыту, көлеңкелі экономиканың ауқымын қысқарту, отандық тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру;

– саяси қауіпсіздік саласында органдар (ұлттық қауіпсіздік органдары, сыртқы барлау, саясат саласындағы уәкілетті органдар, мемлекеттік күзет қызметі және т.б.): конституциялық құрылыстың негіздерін, мемлекеттік егемендік пен аумақтық тұтастықты құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғауды, саяси шешімдер қабылдауда Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін сақтауды, мемлекеттік органдардың қызметін және мемлекеттік басқару тәртібін жетілдіруді, мемлекеттік институттардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, қоғамның саяси мәдениетінің деңгейін арттыруды,;

– органдар (ұлттық қауіпсіздік органдары, сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган, Қорғаныс министрлігі): Қазақстан Республикасының қорғаныс қабілетін нығайтуды, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарын жауынгерлік әзірлік деңгейін ұстап тұруды және арттыруды, жұмылдыру қуаттарын сақтауды және жұмылдыру резервтері жүйесін жетілдіруді, өңірлік және халықаралық қауіпсіздік құрылымдары шеңберінде әскери ынтымақтастық пен әріптестік қатынастарды кеңейтуді жүзеге асырады, өзара сенімді күшейту және әлемдегі әскери қауіптілік деңгейін төмендету мақсатында ядролық қарусыздану бастамасын ілгерілету;

– қоғамдық қауіпсіздік саласында органдар (ішкі істер органдары, құқық қорғау органдары): азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, олардың жеке қауіпсіздігін қорғауды, қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі шаралар кешенін, жол қозғалысын және оның қауіпсіздігін

қамтамасыз етуді мемлекеттік бақылауды және қадағалауды, азаматтық және қызметтік қару мен оның патрондарының айналымын бақылауды, жеке тұлғалар мен мемлекеттік күзетілуге жататын объектілерді күзетуді жүзеге асырады, террористік тұрғыдан осал объектілердің терроризмге қарсы қорғалуының жай-күйін, есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, прекурсорлардың айналымы саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл жасау, Қазақстан халқының бірлігін нығайту, қылмысқа, оның ішінде оның ұйымдасқан нысандарына қарсы күрес, Сыбайлас жемқорлық, заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл.

Қорытындылай келе заң ғылымының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі-Ұлттық қауіпсіздік негіздері мен оның құқықтық параметрлерін анықтау. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің құқықтық негіздері қысқа мерзім ішінде құрылғанын атап өту қажет. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы қауіпсіздікке байланысты көптеген мәселелерді тікелей реттейді. Заң шығарушы елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің конституциялық негіздерін белгілейді. Бұл республиканың егемендігі мен аумақтық тұтастығын нығайтуға байланысты.

Мемлекеттің үдемелі және тұрақты дамуын жүзеге асыру оның ұлтының қауіпсіздігі мен мемлекеттілікті сақтау жағдайында ғана жүзеге асырылады. Сондықтан ұлттық қауіпсіздікті басты басым мақсат ретінде (ұзақ мерзімді жеті басымдықтың ішінен) Н. Назарбаев «Қазақстан – 2030» Қазақстан халқына Жолдауына енгізді.

Тұтастай алғанда, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қазіргі заманғы мемлекеттің негізгі функцияларының бірі болып табылады және оны жан-жақты іске асыру – бұл егемен, тәуелсіз Қазақстанның гүлденуі мен әл-ауқатының кепілі болып табылады.

Біздің мемлекетіміздің басты міндеті-елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндірмеу. Ішкі тұрақтылықты,

қоғамның топтасуы мен саяси тұрақтылықты сақтау – алға жылжуымыздың басты іргетасы. Экономиканың өсуі қамтамасыз етіледі. Бұл қазақстандықтардың өміріне оң әсер етеді. Мемлекет қазақстандықтардың игілігі үшін жұмыс істейтін, сондай-ақ біздің «Қазақстан – 2050» стратегиялық бағдарламамыз т.б. тұжырымдамалар мен жаңа бағдарламалар еліміздің дамуы, қауіпсіздігі жолында еңбек етеді.

Бақылау сұрақтары

1. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негіздері
2. Ұлттық қауіпсіздіктің түрлері
3. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздері
4. Ұлттық қауіпсіздік органдары
5. Ұлттық қауіпсіздік және даму жолындағы бағдарламалар

2.3. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілері

1. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі

Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Олар заңдар мен басқа да нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуын анықтайды. Адам мен азаматтың құқықтары, қазақстандық қоғамның құндылықтары, конституциялық құрылыстың негіздері мемлекеттің құқық қорғау қызметінің объектісі болып табылады. Мемлекеттің басқа қажеттіліктерімен қатар адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің қатарына жатады.

Қазақстан Республикасы заңнама мен халықаралық шарттарға сәйкес өз аумағында әрбір адамның және

азаматтың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Мемлекет Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерде жүрген Қазақстан азаматтарын қорғауға және оларға қамқорлық жасауға кепілдік береді.

Мемлекет ұлттық мүдделерді нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғауды заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдары арқылы жүзеге асырады.

Билік органдарының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі өкілеттіктері «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-IV Қазақстан Республикасының Заңымен регламенттелген.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – ұлттық мүдделерді нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғауға бағытталған ұлттық қауіпсіздік субъектілерінің қызметі.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету заңнамада белгіленген өкілеттіктерге сәйкес барлық мемлекеттік органдар мен мемлекеттің лауазымды адамдары үшін міндетті болып табылады. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін бір-бірімен өзара іс-қимыл жасайтын оны қамтамасыз ету күштері, адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған саяси, құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, әскери және өзге де сипаттағы шараларды жүзеге асыратын өзге де мемлекеттік органдар мен ұйымдар құрайды.

Биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары органдарынан басқа, ұлттық қауіпсіздік субъектілеріне ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға қатысатын Қазақстан Республикасының азаматтары мен ұйымдары да жатады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштеріне:

1) барлау, қарсы барлау қызметін, сондай-ақ күзетілетін тұлғалар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық және ұйымдастырушылық шаралар кешенін жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік органдар.

Қазақстан Республикасының 2012 жылдың 13 ақпанындағы №552-IV «Қазақстан Республикасының арнаулы мемлекеттік органдары туралы» Заңына сәйкес, арнаулы мемлекеттік органдар – Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету күштерінің құрамдас бөлігі болып табылатын, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қатер төнуіне жол бермеу мақсатында барлау және қарсы барлау қызметін, сондай-ақ күзетілетін адамдар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық, ұйымдастырушылық, жедел іздестіру және техникалық шаралар кешенін жүзеге асыратын мемлекеттік органдар. Арнаулы мемлекеттік органдарға ұлттық қауіпсіздік органдары, сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі жатады;

2) Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құралымдары.

Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 7 қаңтардағы N 29 «Қазақстан Республикасының қорғанысы және Қарулы Күштері туралы» Заңына сәйкес:

– Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері – қорғанысты қамтамасыз ету, агрессияға тойтарыс беру немесе тікелей сыртқы қатерді болғызбау, сондай-ақ Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерінен туындайтын міндеттерді орындау үшін Қазақстан Республикасы құратын және ұстайтын, мемлекеттің әскери ұйымының негізі;

– басқа да әскерлер мен әскери құралымдар – Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекара қызметі, әскери қарсы барлау және әскери полиция органдары, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметінің Айрықша мақсаттағы күштері, Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы, Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің әскери-тергеу органдары, азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті органның басқару органдары мен азаматтық қорғаныстың әскери бөлімдері, әскери прокуратура органдары;

3) ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, мемлекеттік өртке қарсы қызмет органдары, экономикалық тергеу қызметі және авариялық-құтқару қызметтері жатады.

Ішкі істер органдары, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет, Экономикалық тергеу қызметі құқық қорғау органдары болып табылады, олардың қызметі «Құқық қорғау қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 6 қаңтардағы №380-IV Заңымен регламенттеледі.

Мемлекеттік өртке қарсы қызмет және авариялық-құтқару қызметі азаматтық қорғау күштеріне жатады. Олардың қызметі Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 11 сәуірдегі №188-V ЗРК «Азаматтық қорғау туралы» Заңымен реттеледі.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері және өзге де мемлекеттік органдар өзара байланыста іс-қимыл жасайды, Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін қорғау бойынша бірлескен іс-шараларды іске асырады және өздерінің құзыретіне жататын мәселелер бойынша бір-бірін өзара хабардар етеді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері мен өзге де мемлекеттік органдардың өзара іс-қимыл жасау тәртібі Қазақстан Республикасы Заңда «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы», Қазақстан Республикасы Президентінің және Қазақстан Республикасы Үкіметінің

актілерінде, тиісті мемлекеттік органдардың бірлескен нормативтік құқықтық актілерінде айқындалады.

Қазақстан Республикасының азаматтары өздерінің Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген құқықтары мен міндеттерін іске асыру арқылы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға қатысады.

Осылайша, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі – ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясат шеңберінде ұлттық қауіпсіздік субъектілері іске асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, техникалық және өзге де шаралар жиынтығы.

2. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің негізгі функциялары

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің негізгі функциялары:

1) Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін айқындау;

2) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мақсаттарын, міндеттері мен негізгі бағыттарын айқындау;

3) ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлерді анықтау, талдау, бағалау және болжамдау;

4) ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлердің алдын алу және оны бейтараптандыру жөнінде жедел және ұзақ мерзімді шаралар кешенін әзірлеу және жүзеге асыру;

5) халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған саяси бастамаларды ілгерілету;

6) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштерін ұдайы дайындықта ұстау;

7) Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарға сәйкес халықаралық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысу болып табылады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету кезінде адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары тек

заңдармен және конституциялық құрылысты, қоғамдық тәртіпті сақтауды, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында қаншалықты қажет болса, соншалықты ғана шектелуі мүмкін. Бұл ретте аталған адамдар заңнамада белгіленген тәртіппен тиісті мемлекеттік органдардан өз құқықтары мен бостандықтарының шектелуі жөнінде түсініктер алуға құқылы.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету кезінде өз өкілеттіктерін асыра пайдаланған лауазымды адамдар заңда белгіленген жауаптылықта болады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жәрдемдесетін адамдарға мемлекеттік қолдауға, оның ішінде Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес олардың құқықтық жағынан қорғалуына кепілдік беріледі.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге мемлекеттің барлық органдары мен лауазымды адамдары, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шараларды іске асыруға заңды негізде қатысатын азаматтар мен ұйымдар құзыретінің аражігі нақты ажыратылған және олардың үйлесімді жұмыс істеуі қамтамасыз етілген кезде дәйектілікпен іске асырылатын мемлекеттік саясат арқылы қол жеткізіледі.

Қазақстан Республикасы өзінің ұлттық қауіпсіздігін өз билігіндегі барлық, оның ішінде біржақты немесе халықаралық шарттарға сәйкес қолданылатын экономикалық, саяси, әскери, құқықтық, арнаулы (барлау, қарсы барлау) құралдармен және әдістермен қамтамасыз етеді.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету:

1) мемлекеттің осы саладағы қызметінің негізгі бағыттарын айқындау;

2) ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп-қатерді, сондай-ақ шет елде Қазақстан Республикасының саяси бастамаларын ілгерілету мүмкіндіктерін анықтау және болжау;

3) ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатердің алдын алу және оны бейтараптандыру жөнінде, оның ішінде осы қауіп-қатерді туындататын себептер мен жағдайларды жою жөнінде жедел және ұзақ мерзімді шаралар кешенін жүзеге асыру;

4) ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп-қатер төнген, оған қол сұғушылық болған жағдайларда, оның ішінде мемлекетішілік, трансшекаралық және жаһандық сипаттағы тосын және төтенше жағдайлар туындаған кезде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері мен құралдарын жұмылдыру;

5) ұлттық мүдделерді қорғау жөніндегі шешімдер мен әрекеттерді кідіріссіз қабылдау, ұлттық қауіпсіздікке қол сұғатын заңсыз іс-әрекеттің жолын кесу, өзге де құқық шектеу шараларын, оның ішінде барлау, қарсы барлау қызметіне және күзетілетін адамдар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі күзет іс-шараларына байланысты ақпаратқа қолжетімділікті шектеу жолымен жүзеге асыру;

6) ұлттық мүдделерге қол сұғушылыққа байланысты зардаптарды оқшаулау және жою, қалпына келтіру шаралары кешенін жүзеге асыру арқылы ұлттық мүдделер қорғалуының қажетті деңгейіне қол жеткізу мен оны сақтап отырудан тұрады.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шараларды іске асыру мақсатында ведомствоаралық комиссиялар, кеңестер немесе штабтар құрылуы мүмкін.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің белгілі бір саласында ведомствоаралық үйлестіруді жүзеге асыратын уәкілетті органдардың басшылары ведомствоаралық комиссиялардың, кеңестердің немесе штабтардың басшылары болып табылады.

Ведомствоаралық комиссиялардың, кеңестердің немесе штабтардың құрамына өз құзыреті шегінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік

саясатты іске асыруға қатысатын мемлекеттік органдар мен ұйымдар кіреді.

Қортындылай келе, атап өткіміз келетіні Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі талаптар:

1) елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының бағыттары мен кезеңдерін стратегиялық жоспарлау;

2) ұлттық қауіпсіздік саласындағы заңнамалық және өзге де нормативтік-құқықтық актілерді әзірлеу, қабылдау мен орындау кезінде міндетті түрде ескеріледі.

3. Қазақстан Республикасы Президентінің, Қауіпсіздік Кеңесінің, Парламентінің, Үкіметінің, соттарының, мемлекеттік органдарының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өкілеттіктері

Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттіктері

Қазақстан Республикасының Президенті:

1) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын айқындайды;

2) елдің ұлттық мүдделерін қорғау саласында барлық мемлекеттік билік тармақтарының келісілген қызметін қамтамасыз етеді;

3) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша актілер шығарады;

4) Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесін құрады;

5) Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын бекітеді;

6) Республика Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдарды құрады, таратады және қайта құрады, олардың басшыларын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады;

7) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін, егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде, күшіне енген заңды немесе өзге де құқықтық актіні Республика Конституциясына сәйкестігіне қарау туралы,

Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабының 3-тармағында көзделген жағдайда қорытынды беру туралы Конституциялық Кеңеске өтініш жолдайды;

8) келіссөздер жүргізеді және Республиканың халықаралық шарттарына қол қояды; бекіту грамоталарына қол қояды; өзінің жанында тіркелген шет мемлекеттердің дипломатиялық және өзге де өкілдерінің сенім грамоталары мен кері шақырып алу грамоталарын қабылдайды;

9) Республиканың демократиялық институттарына, оның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығына, саяси тұрақтылығына, азаматтарының қауіпсіздігіне елеулі және тікелей қатер төнген, мемлекеттің конституциялық органдарының қалыпты жұмыс істеуі бұзылған ретте, Премьер-Министрмен және Республика Парламенті Палаталарының Төрағаларымен ресми консультациялардан кейін Республика Парламентіне дереу хабарлай отырып, Қазақстанның бүкіл аумағында және оның жекелеген жерлерінде төтенше жағдай енгізуді, Республиканың Қарулы Күштерін қолдануды қоса алғанда, аталған жағдаяттар талап ететін шараларды қолданады;

10) Республикаға қарсы агрессия жасалған не оның қауіпсіздігіне сырттан тікелей қатер төнген ретте Республиканың бүкіл аумағында немесе оның жекелеген жерлерінде әскери жағдай енгізеді, ішінара немесе жалпы мобилизация жариялап, бұл туралы Республика Парламентіне дереу хабарлайды;

11) өзіне бағынысты Мемлекеттік күзет қызметін жасақтайды

12) Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарына сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің өкілеттіктері

Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі ішкі саяси тұрақтылықты сақтау, конституциялық құрылысты,

мемлекеттік тәуелсіздікті, аумақтық тұтастықты және халықаралық аренада Қазақстанның ұлттық мүдделерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті құратын және Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясат жүргізуді үйлестіретін конституциялық орган болып табылады.

Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің құқықтық мәртебесі, құзыреті және қызметін ұйымдастыру «Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы» 2018 жылғы 5 шілдедегі №178-VI ҚРЗ Қазақстан Республикасының Заңымен регламенттелген».

Қауіпсіздік Кеңесінің негізгі міндеттері елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, қорғаныс қабілетін нығайту, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарын жоспарлау, қарау және олардың іске асырылуын бағалау болып табылады.

Қауіпсіздік Кеңесі өзіне жүктелген міндеттерді орындау үшін тиісті шешімдер мен ұсынымдарды әзірлейді және қабылдайды, мемлекеттік органдар мен ұйымдардың қызметін үйлестіреді.

Қауіпсіздік Кеңесінің функциялары мыналар болып табылады:

1) мемлекеттік органдар мен ұйымдардың елдің ұлттық қауіпсіздігі мен халықаралық ұстанымдарын, мемлекеттің қорғаныс қабілетін, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы іс-шараларды іске асыру жөніндегі қызметін үйлестіру;

2) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және Қауіпсіздік Кеңесінің шешімдерін іске асыру мақсатында құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру;

3) ел дамуының аса маңызды бағыттары бойынша мемлекеттің стратегиялық құжаттарының орындалу жай-күйін мониторингтеу және бағалау;

4) мемлекеттік бағдарламаларды, заң жобаларын, маңызды сыртқы саяси және мемлекеттік мәні бар өзге де бастамаларды, сондай-ақ елдегі жағдайдың дамуын, әлемдік және өңірлік үрдістерді кешенді талдау және бағалау, ұлттық қауіпсіздіктің ішкі және сыртқы қатерлерін болжау, олардың алдын алу және оларды бейтараптандыру жөніндегі ұсыныстарды әзірлеу және шараларды айқындау;

5) Қазақстан Республикасы Үкіметінің ұлттық қауіпсіздікті, қорғаныс қабілетін, құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы қызметінің нәтижелері мен негізгі бағыттары туралы жыл сайынғы баяндамасын тыңдау;

6) елдің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелері бойынша мемлекеттік органдардың бірінші басшыларын тыңдау;

7) Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздікті, қорғаныс қабілетін және құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету саласындағы заңдарының орындалуын, оның ішінде осы мақсаттарға жұмсалатын қаражаттың тиімді пайдаланылуын бақылауды ұйымдастыру;

8) орталық және облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті атқарушы органдарының, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың бірінші басшы лауазымдарына тағайындауға ұсынылатын кандидатураларды талқылау;

9) Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес өзге де функциялар.

Қазақстан Республикасы Парламентінің өкілеттіктері
Палаталардың бірлескен отырысында Парламент:

1) соғыс және бітім мәселелерін шешеді;

2) Республика Президентінің ұсынысы бойынша бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін Республиканың Қарулы Күштерін пайдалану туралы шешім қабылдайды.

Парламент аса маңызды қоғамдық қатынастарды реттейтін, мыналарға:

1) жеке және заңды тұлғалардың құқық субъектілігіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, жеке және заңды тұлғалардың міндеттері мен жауапкершілігіне;

2) меншік режиміне және өзге де мүлктік құқықтарға;

3) мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын ұйымдастыру мен олардың қызметінің, мемлекеттік және әскери қызметтің негіздеріне;

4) салық салуға, алымдар мен басқа да міндетті төлемдерді белгілеуге;

5) республикалық бюджетке;

6) сот құрылысы мен сотта іс жүргізу мәселелеріне;

7) білім беруге, денсаулық сақтауға және әлеуметтік қамсыздандыруға;

8) кәсіпорындар мен олардың мүлкін жекешелендіруге;

9) айналадағы ортаны қорғауға;

10) республиканың әкімшілік-аумақтық құрылысына;

11) мемлекет қорғанысы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге қатысты негізгі принциптер мен нормаларды белгілейтін заңдар шығаруға хақылы

Қазақстан Республикасының Парламенті ұлттық қауіпсіздік саласындағы өз өкілеттіктерін Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің өкілеттіктері

Қазақстан Республикасының Үкіметі:

1) Қазақстан Республикасы Парламентінің Мәжілісіне ұлттық қауіпсіздік саласындағы заңдардың жобаларын енгізеді және заңдардың орындалуын қамтамасыз етеді;

2) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі бағыттарын әзірлейді және олардың жүзеге асырылуын

ұйымдастырады, оның ішінде Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын әзірлеуді және іске асыруды ұйымдастырады;

3) министрліктердің, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдардың ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметіне басшылық жасайды;

4) мыналардың:

– ұлттық холдингтердің және (немесе) ұлттық компаниялардың не олардың үлестес тұлғаларының, сондай-ақ мемлекет қатысатын өзге де заңды тұлғалардың жарғылық капиталына берілген және (немесе) олардың меншігіндегі стратегиялық объектілердің;

– мемлекетпен үлестес емес заңды тұлғалардың, сондай-ақ жеке тұлғалардың меншігіндегі стратегиялық объектілердің тізбелерін түзеді;

5) тиісті саланың уәкілетті органының салалық қорытындысы негізінде, жеке және заңды тұлғаларға тиесілі стратегиялық объектімен ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіруі мүмкін азаматтық-құқықтық мәміле жасасуға рұқсат беру немесе рұқсат беруден бас тарту туралы шешім қабылдайды;

6) Қазақстан Республикасының Конституциясына, заңдарына және Қазақстан Республикасы Президентінің актілеріне сәйкес ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы соттарының өкілеттіктері

Соттар:

1) азаматтардың және ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауды, Конституцияның, осы Заңның және өзге де нормативтік-құқықтық актілердің, сондай-ақ Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етеді;

2) адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қол сұғылатын қылмыстық және өзге құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша сот төрелігін жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының өкілеттіктері

Мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген құзырет шегінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жүзеге асырады:

1) ұлттық қауіпсіздік органдары – конституциялық құрылысты, мемлекеттік егемендікті, аумақтық тұтастықты, экономикалық, ғылыми-техникалық және қорғаныс әлеуетін қорғау жөнінде қарсы барлау қызметін, мемлекеттік шекараны күзетуді, үкіметтік байланысты сақтап тұруды және қамтамасыз етуді, сондай-ақ терроризмге және экстремизмге қарсы іс-қимыл саласында ведомствоаралық қызметті үйлестіруді жүзеге асыратын, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін арнаулы мемлекеттік органдар;

2) сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган (Ұлттық қауіпсіздік комитеті) – Қазақстан Республикасының Президентін, Парламенті мен Үкіметін, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен мемлекеттік ұйымдарын тиісті ақпаратпен қамтамасыз ету мақсатында барлау қызметін жүзеге асыратын, сондай-ақ саяси, әскери-саяси, қаржылық-экономикалық, ғылыми-техникалық, гуманитарлық, экологиялық және Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін қозғайтын өзге де салаларда мемлекет басшылығының саясатын іске асыруға жәрдемдесетін, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін арнаулы мемлекеттік орган;

3) Қазақстан Республикасы Мемлекеттік күзет қызметі – күзетілетін адамдар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, күзетілетін адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша ұйымдастырушы және үйлестіруші орган болып табылатын, Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынысты және есеп беретін арнаулы мемлекеттік орган;

4) мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Мемлекеттің қызмет істері агенттігі) – мемлекеттік қызмет саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясатты іске асыруды және мемлекеттік қызметтер көрсету сапасының сақталуын бақылауды жүзеге асыратын орталық мемлекеттік орган;

5) ішкі істер органдары – қоғамдық тәртіпті сақтауды, қылмысқа, есірткі заттары мен қарудың заңсыз айналымына, бақылаусыз көші-қонға қарсы күресті, азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын, қылмыстық жазалардың орындалуын, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді ұйымдастыратын атқарушы органдар;

6) Қорғаныс министрлігі – мемлекеттің қорғаныс қабілетін, Қарулы Күштердің тұрақты жауынгерлік және жұмылдыру дайындығын сақтап тұратын және қамтамасыз ететін, өз құзыреті шегінде сыртқы барлауды, терроризмге және экстремизмге қарсы іс-қимылды, сондай-ақ әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

7) сыртқы саясат саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі) – Қазақстан Республикасының сыртқы саяси бағытын, халықаралық бейбітшілікті, жаһандық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігерін іске асыруды, Қазақстанның халықаралық беделін нығайтуды, Қазақстан Республикасының егемендігін, қауіпсіздігін, аумақтық тұтастығын және шекарасының мызғымастығын, оның басқа мемлекеттермен өзара қарым-қатынастарында және халықаралық аренада саяси, сауда-экономикалық және өзге де мүдделерін, шет елде Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғаларының құқықтары мен мүдделерін дипломатиялық құралдармен және әдістермен

қорғауды, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

8) байланыс және ақпарат саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі) – Қазақстан Республикасының бірыңғай ақпараттық кеңістігі мен байланыс инфрақұрылымын қалыптастыруды, дамытуды және қауіпсіздігін қамтамасыз етуді, сондай-ақ ақпараттық кеңістік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

9) ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы уәкілетті орган ақпараттық қауіпсіздікті (Қазақстан Республикасының Цифрлық даму, инновация және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі, Ақпараттық қауіпсіздік комитеті) қамтамасыз ету бойынша құқықтық, әкімшілік және өзге де шараларды әзірлейді, олардың іске асырылуы мен сақталуын бақылауды, сондай-ақ ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді жүзеге асырады;

10) қоршаған ортаны қорғау саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Экология, геология және табиғи ресурстар Министрлігі) – қоршаған ортаны қорғау және табиғат пайдалану саласында мемлекеттік саясатты әзірлеу және іске асыру мәселелері бойынша басшылықты және салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

11) мемлекеттік жоспарлау саласындағы уәкілетті орган – Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі басымдықтарын, жұмылдыру даярлығы мен жұмылдыру саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыруды жүзеге асыратын, ішкі және сыртқы сауданы реттеу мен дамытуды, сондай-ақ заңнамада белгіленген құзырет шегінде экономикалық қауіпсіздікті

қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

12) агроөнеркәсіптік кешенді дамыту саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының ауылшаруашылық министрлігі) – агроөнеркәсіптік кешенді дамыту саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

13) көлік және коммуникация саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі) – көлік-коммуникация саласына басшылықты, сондай-ақ заңнамада көзделген шекте салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

14) қаржы саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігі) – қаржы мониторингін жүзеге асыратын және қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл бойынша шаралар қолданатын, салық, кеден және бюджет заңнамасының сақталуын, мемлекеттік мүліктің ұтымды пайдаланылуын және сақталуын, экономикалық және қаржылық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ететін, сондай-ақ экономикалық және қаржылық қызмет саласында адамның және азаматтың құқықтарына, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне қылмыстық және өзге де құқыққа қарсы қол сұғушылықтардың алдын алуды, оларды анықтауды, жолын кесуді, ашуды және тергеп-тексеруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

15) индустриялық даму саласындағы уәкілетті орган (Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі) – индустриялық даму саласындағы мемлекеттік саясатты әзірлеу мен іске асыру мәселелері бойынша басшылықты және салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

16) инновациялық даму саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновация және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі) – ел экономикасы салаларының инновациялық және ғылыми-техникалық дамуын қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

17) энергетика саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Энергетика министрлігі) – экономиканың энергия және энергия ресурстарына қажеттілігін қанағаттандыруды, отын-энергетика кешенін дамытуды, сондай-ақ энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

18) азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Төтенше жағдайлар министрлігі) – азаматтық қорғау саласындағы басшылықты және салааралық үйлестіруді, мемлекеттік саясатты әзірлеуді және іске асыруды жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

19) әділет органдары – мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың жұмысында заңдылық режимін қолдайтын, азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін атқарушы органдар;

20) халықты әлеуметтік қорғау саласындағы уәкілетті орган (Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі) – әлеуметтік және еңбек қатынастарында, халықты жұмыспен қамтуда заңдылықтың сақталуын және келісімді нығайтуды қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

21) мәдениет саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі) – қоғамның тарихи-мәдени және рухани-имандылық құндылықтарын сақтауды, мемлекеттік тілдің және басқа да тілдердің серпінді дамуын, ішкі саяси тұрақтылықты және этносаралық келісімді нығайтуды қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

22) білім және ғылым саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі)

– сапалы және қолжетімді білім беруді, қазақстандық ғылымның орнықты дамуын, мемлекеттік жастар саясатын іске асыруды, балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

23) денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі) – халық денсаулығын қорғауды, аса қауіпті және карантиндік инфекциялық аурулардың таралуынан қорғауды, азаматтардың тиімді, сапалы және қолжетімді дәрілік заттарға қажеттіліктерін қанағаттандыруды қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

24) туризм, дене шынықтыру және спорт саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі) – Қазақстанда туризмнің, бұқаралық спорттың дамуын, ел халқының дене шынықтыру мәдениетін нығайтуды қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

25) жер ресурстарын басқару жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Ауылшаруашылық министрлігі) – жерді ұтымды пайдалануды және қорғауды, жер заңнамасының сақталуын қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

26) мемлекеттік статистика саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Экономика министрлігі) – өз құзыреті шегінде мемлекеттік статистика саласында басшылықты, сондай-ақ салааралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

27) бәсекелестікті қорғау саласындағы уәкілетті орган (Бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі) – Қазақстан Республикасының бәсекелестікті қорғау саласындағы заңнамасын бұзудың алдын алуды, анықтауды және жолын кесуді қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган;

28) жер қойнауын зерттеу жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Экология, геология және табиғи ресурстар министрлігі) – жер қойнауын геологиялық зерттеу саласында мемлекеттік саясатты іске асыруды және бақылауды қамтамасыз ететін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген, жер қойнауын

пайдалану саласындағы өзге де функцияларды жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

29) дін істері жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі) – діни қызмет саласындағы мемлекеттік реттеуді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

30) Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі – қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесетін, Қазақстан Республикасының Президентіне есеп беретін Қазақстан Республикасының орталық банкі;

31) қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі) – Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін, қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етуге жәрдемдесетін мемлекеттік орган;

31) Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті (Қазақстан Республикасының Қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі) – Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік аудиттің және қаржылық бақылаудың жоғары органы.

32) Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті – Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік аудиттің және қаржылық бақылаудың жоғары органы.

Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдарының өкілеттіктері

Облыстардың (республикалық маңызы бар қалалардың, астананың) жергілікті өкілді және атқарушы органдары Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген құзырет шегінде:

1) тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктерде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөнінде шаралар қолданады және жұмыс ұйымдастырады;

2) Қазақстан Республикасының Үкіметі белгілеген жұмылдыру қуаттары мен жұмылдыру резервтерінің (ресурстарының) сақталуын қамтамасыз етеді.

Осылайша, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары өз құзыреттері шегінде:

1) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды жоспарлау және өткізу бойынша ведомстволық бағынысты ұйымдардың қызметіне басшылық етеді;

2) ұлттық қауіпсіздік жүйесін жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізеді;

3) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы заңдар мен өзге де нормативтік-құқықтық актілердің сақталуын қамтамасыз етеді;

4) мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы заңнаманы сақтай отырып, ұлттық қауіпсіздіктің жай-күйі мен оны қамтамасыз ету бойынша қолданылатын шаралар туралы халықты хабардар етеді, насихат және қарсы насихат жұмыстарын жүргізеді;

5) іс-әрекеттері (немесе әрекетсіздігі) Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің бұзылуына, ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төнуіне әкеп соғатын лауазымды адамдарды, мемлекеттік қызметшілерді тиісті жауаптылыққа тартады.

Бақылау сұрақтары

1. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі;

2. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің негізгі функциялары;

3. Қазақстан Республикасы Президентінің, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өкілеттіктері.

4. Қазақстан Республикасы Қауіпсіздік Кеңесінің, Парламентінің, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өкілеттіктері.

5. Қазақстан Республикасы Үкіметінің, соттарының, мемлекеттік органдарының ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өкілеттіктері.

2.4. Жаһандық қауіпсіздік жүйесіне төнетін қатерлер мен сын-қатерлер

1. Өркениет мәселелері. Демографиялық және азық-түлік мәселелері

Өркениет мәселелері Парадоксалды жағдай қалыптасты: әлемдік өркениет таңғажайып биіктерге жетті және сонымен бірге тұңғықтың шетінде болды. Жалпы планетарлық проблемаларға мыналар жатады: халықтың қарқынды өсуі; энергетикалық дағдарыстың шиеленісуі; дамымаған елдерде азық-түлік пен кедейліктің жетіспеушілігі; этникалық қақтығыстар мен шағын соғыстардың өршуі; эпидемиялардың пайда болуы; бандитизм мен терроризмнің өршуі; діни қақтығыстар; мәдениет, мораль, отбасы дағдарысы; аймақтық және жаһандық деңгейдегі экологиялық проблемалар және т.б.

Қазіргі әлемдегі экологиялық проблемалар бірінші орынға шықты. Табиғатқа шексіз билік алғаннан кейін, адамдар оны қатал қолданады. «Бүгінгі таңда тіршілік ету қаупі қоршаған ортаның әсерінен тез нашарлап, адам іс-әрекетінің әсерінен пайда болды», – деді 1992 жылы Рио-де-Жанейрода БҰҰ-ның Қоршаған ортаны қорғау және даму жөніндегі Конференциясының (COSTR) Бас хатшысы Морис Стронг. Планетаның ресурстары таусылып жатыр. Ауа мен су апатты түрде тез ластанады. Құнарлы жерлер құмға айналады. Біздің көз алдымызда орман алқаптары қысқаруда. Қалдықтар таулары планетаға «кұлайды»; адам табиғи апаттар тудырады.

Мүмкін жылыну, озон қабатының сарқылуы, қышқыл жаңбыр, су объектілерінің «гүлденуі», улы және радиоактивті қалдықтардың жиналуы өмір сүруге қауіп төндіреді. Әрине, бұл проблемалар соншалықты өткір емес елдер бар. Бірақ, тұтастай алғанда, бүкіл адамзат оларды алаңдатады, сондықтан олар жаһандық болып табылады. Алайда, көптеген мемлекеттерде табиғи ортаны қорғау

проблемаларына қол жетпейді. Американдық эколог Дж. Холлиман былай деп жазады: «жаппай жұмыссыздық эндемикалық болып табылатын жерде ауру мен қажеттілік өршіп, өсіп келе жатқан халық қоғамды тігістерде жыртады, олар табиғи ортаны қорғауға прогресс баспалдағының жоғарғы сатысында тұрғандар бере алатын сән-салтанат ретінде қарайды».

Экологиялық міндеттер кешені соншалықты көлемді және әлемнің әртүрлі аймақтарында ерекшеленеді, сондықтан стандартты немесе қарапайым шешімдерді табу мүмкін емес. Біз планетарлық сипаттағы және барлық адамдарға қатысты негізгі мәселелерді сипаттауға тырысамыз.

Ядролық соғыс қаупі де экологиялық сипатқа ие және ерекше алаңдаушылық туғызады. Өкінішке орай, адамзат дамуының бүкіл тарихы соғыс қимылдарының қорқынышты тарихы болып табылады. 1900 жылдан 1938 жылға дейін 24 соғыс болды, ал 1946 жылдан 1979 жылға дейін – 130. Наполеон соғыстарында 3,7 миллион адам қайтыс болды, бірінші дүниежүзілік соғыста – 10 миллион, екінші дүниежүзілік соғыста – шамамен 55 миллион, XX ғасырдың барлық соғыстарында – 100 миллионнан астам адам. Қазір планетада мыңдаған ядролық оқтұмсықтар жинақталған, олардың жалпы қуаты Хиросимаға тасталған бомбаның қуатынан миллион есе көп. Бүгінде халықаралық саяси ахуал жеңілдеді, алайда Ұлыбритания, Франция және Қытай АҚШ пен Ресейдің ядролық арсеналдарды қысқарту жөніндегі жоспарларын құптай отырып, қарусыздану процесіне қосылуға асықпайды. Бұл елдердің арсеналдары аз болғанымен, планетаны жансыз шөлге айналдыру үшін оларда сақталған ядролық бомбалар жеткілікті. Сонымен қатар, ядролық қарудың географиялық таралуы, соның ішінде КСРО-ның ыдырауына байланысты қауіп бар.

Тек Еуропада 200 энергоблокты 150-ге жуық атом станциясы болған кезде «қарапайым» ядролық емес

соғыстың салдары қандай болатынын елестете аламыз. Хиросима үлкен ескерту ретінде қызмет етеді: ядролық соғыс – бұл өз-өзіне қол жұмсау. Мұндай соғыстың салдары-барлық тіршілік иелерінің өлімі ғана емес, сонымен бірге климаттың өзгеруі, ауа мен су массаларының айналымы, атмосфераның құрамы, яғни биосфераның тұтастай тозуы. Атмосфераның бұлдырауы, планетаның қараңғылануы болады («ядролық түн»). Беті ондаған градусқа салқындатылады, «ядролық қыс» келеді, содан кейін «ядролық жаздың» кезегі келеді, яғни. температураның тұрақты жоғарылауы. Озон қабатының бұзылуы мүмкін. Осылайша, ядролық соғыстың геофизикалық және экологиялық салдары қарудың тікелей әрекетінен кем болмауы мүмкін. Адамзаттың бір бөлігі жер астына жасырынып, бетіне шықса да, адамдар бүлінген планетаны көреді және өмір сүру мүмкіндігі болмайды. Әрине, мүмкін емес сену осындай болжам. Бірақ, өкінішке орай, Ядролық қаруды сынау олардың ықтималдығын дәлелдейді. Сондықтан планетаның «ыстық нүктелерінде» аймақтық қақтығыстарды бейбіт жолмен шешу өте қажет, өйткені олар адам құрбандықтарына әкеліп қана қоймайды және материалдық ресурстарды «жейді», сонымен қатар ядролық, химиялық және бактериологиялық қаруды қолдана отырып, жаһандық қақтығыстарға ұласу қаупіне ие. Әлемдік қоғамдастық осы проблемаларды шешу жолдарын табуға тиіс.

Демографиялық және азық-түлік мәселелері

Әлем халқы үнемі өсіп келеді. Бүгінгі таңда бұл проблема демографтарды, әлеуметтанушыларды, экономистерді, экологтарды және саясаткерлерді алаңдатады.

Халықтың өсуі көбінесе планетаның болашағын анықтайды: халық саны өсуде – қажеттіліктер артып, табиғи ресурстар құрғап, биосфераға жүктеме артады.

1970 жылы Жер халқының өсуі 1,8% құрады, бірақ 80-ші жылдары жыл сайынғы өсім 1,7%-ға дейін төмендеді (абсолютті түрде ол жүздеген миллион адамға азайды). Бұл 1945 жылы Ф. Ноттойн жасаған демографиялық ауысу теориясына сәйкес келеді, оған сәйкес экономикалық және әлеуметтік дамумен анықталған популяция өсуінің үш кезеңі бар.

Бірінші кезең жоғары туу мен өлім-жітіммен сипатталады. Бұл кезең іс жүзінде бүкіл адамзатпен өтті. Екінші кезеңде бала туу жоғары болып қалуда, ал өлім-жітім төмендеуде (экономиканың дамуы, денсаулық сақтау прогресі). Бұл кезеңде халық саны тез өсуде – дамушы елдердің көпшілігі осы кезеңде. Үшінші кезеңде бала туу көрсеткіші төмендейді, сонымен бірге балалар өлімі төмендейді. Қоғамның экономикалық және әлеуметтік мақсаттары өзгеруде. Туу мен өлім көрсеткіштері теңестіріледі. Бұл кезең Еуропаның дамыған елдеріне, АҚШ пен Жапонияға тән.

БҰҰ сарапшылары 2100 жылға қарай Жер халқы шамамен 11-13 миллиард адам деңгейінде тұрақтанады деп санайды. Бұл сан кеңес ғалымы С. Струмилиннің 30-шы жылдары жасаған болжамымен сәйкес келеді. XX ғасыр.

Демографиялық жарылыс мәселесі алыс емес. XX ғасырдың соңында, бай елдерде халықтың өсуі баяулады; кедей елдерде халықтың өсу қарқыны артып келеді. Африка мұнда рекордшы болып қала береді, онда халықтың жыл сайынғы өсуі орта есеппен 2,8% құрайды (АҚШ-қа қарағанда 3 есе жоғары), ал Кенияда ол 4,2% жетеді. Үндістанда халықтың өсуі жылына 2,5%, Таяу Шығыста 2,0% құрайды. «Демографиялық ауысу» сценарийінің кешігуі байқалады. Халықтың қарқынды өсуі және онымен бірге кедейлік, аштық, ауру, сауатсыздық Қазіргі әлемдегі адам апаттарын арттырады және әлеуметтік және саяси жарылыстарға әкелуі мүмкін.

Бірақ сәтті «сценарий» болса да, демографиялық проблема ХХІ ғасырда өткір болады. 2025 жылға қарай

дамымаған елдердің халқы Жер тұрғындарының 84% құрайды, ал қазір – шамамен 68%.

Бұл елдердегі жеке аралдар ғана экономикалық тұрғыдан өркендеуі мүмкін. Сондай-ақ әлемнің «жасаруы» болады (қазірдің өзінде дамушы елдерде жастар халықтың 60%-ын құрайды). Исламның өрлеуі күтілуде: 1980 жылғы 800 миллион мұсылманнан 2100 жылы 4,4 миллиардқа дейін, ал христиандар саны 1,4-тен 2,2 миллиард адамға дейін артады.

XXI ғасыр қоғамы одан да «Қалалық» болады, ал әлемдегі ең ірі 5 қаланың 3-і «үшінші әлем» елдерінде болады: Мехико (18 миллионнан астам адам), Сан-Паулу және Калькутта. Мұндай жарылыс «қараңғы урбанизацияға» әкелуі мүмкін. Мұның бәрі дамушы елдердегі қарама-қайшылықтарды ушықтыруы мүмкін. Жер халқы санының тұрақтануы демографиялық проблемаларды жұмсарта алады. Кейбір елдер қазірдің өзінде тууды реттеудің қатаң саясатын жүргізіп жатыр: Қытайда соңғы уақытқа дейін отбасында бір балаға, Үндістанда екі балаға рұқсат етілді. Алайда, Халықаралық қайта құру және даму банкінің (ХҚДБ) мәліметтері бойынша, бұл елдерде тууды азайтуға батыл бет бұру тек ақылға қонымды әлеуметтік өзгерістерді қамтамасыз ете алады: өмір сүру деңгейін көтеру, әлеуметтік қамсыздандыруды жақсарту, халықтың білімі мен сауаттылығын арттыру. Сонымен, Үндістанның бір штатында халықтың 70%-ы сауатты, халықтың өсуі жылына 2%-дан аз болды, ал Үндістан бойынша орташа есеппен ол 2%-дан асады. Орта Азия елдерінде халық санының өсуі де өзекті. Мысалы, Тәжікстанда халық санының өсуі жылына 3%-дан асады. Демографиялық проблемалар жаһандық болғанымен, оларды шешу барлық елдер үшін стандартты бола алмайды.

Аштық мәселесі халықтың үдемелі өсуімен байланысты. Халықтың көпшілігі аштық пен тамақтанудан зардап шеккен аймақ экватордың екі жағына да созылып,

Азия, Латын Америкасы және әсіресе Африканың көптеген елдерін қамтиды. БҰҰ мамандары аштықтың саны шамамен 500 миллион адам деп санайды; ХҚДБ сарапшылары 1 миллиардтан астам адамды атайды.

Одан да көп адамдар тамақтанбайды, яғни диетада қажетті қоректік заттар (ақуыздар, майлар, дәрумендер, микроэлементтер, тұздар) жетіспейді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДСҰ) сарапшылары Латын Америкасындағы балалар өлімінің шамамен 50%-ы (5 жасқа дейін) нашар тамақтанумен байланысты деп санайды. Жаңа туылған нәрестелердің өлімі мен жануарлар ақуыздарының популяциясының рационалында жетіспеушілік арасында нақты байланыс бар. ТМД елдеріндегі азық-түлік жағдайы қалыпқа түсіп келеді. Аштық әлі жоқ, бірақ бұрынғы Одақтың көптеген аудандарында тамақтанудағы маңызды элементтердің жетіспеушілігі бар. 2020 жылдары коронавирус кезінде дүниежүзілік денсаулық ұйымы аштық салдарынан 811 миллионға дейін адам зардап шеккендігі аталып өтті. Азия халқы 418 миллион, Африка 282 миллион, Латын Америкасы мен Кариб бассейні аймағында 60 миллионға жуық аштыққа ұшырағандар айтылды.

2023 жылғы Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына жолдауында «Қазір жаһандық бәсеке күшейіп тұр, тауар нарығында өзгеріс бар. Мұндай жағдайда өнім өткізу саясатына ерекше мән беруіміз керек. Жылдар бойы қалыптасқан ішкі және сыртқы нарықтағы орнымызды сақтап қалу айрықша маңызды. Үкіметтің алдында сыртқа шығарылатын өнім нарығының ауқымын жоспарлы түрде кеңейту міндеті тұр. Қазақстанның тауарларын шетелге таныту және шығару үшін тиісті шаралар қабылдаған жөн» деді.

Әрі қарай, жаһандық ауқымдағы экологиялық мәселелер, климаттық өзгерулер де алдын алуды керек ететінін көрсетіп отыр.

2. Жер үсті экожүйелерінің тозуы. Энергия көздері.

Жер үсті экожүйелерінің тозуы. Адамзат биотаны қоршаған ортаны реттеуші ретінде алмастыратын ештеңе ойлап тапқан жоқ. Бірақ оның өмір сүру кезеңінде ол барлық қалдықтарды өңдей алатын табиғи экожүйелердің 70%-ын жойды. Био және экожүйелерді жою-жақын апаттың ең қорқынышты белгісі. Ең алдымен, сіз топыраққа, орманға, су объектілеріне, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне назар аударуыңыз керек.

Топырақ-ең құнды табиғи ресурстар. Топырақ – бұл жарық, ауа, ылғал, өсімдіктер мен жануарлар ағзалары мен адам қызметінің әсерінен пайда болатын жер қыртысының беткі қабаты. Өркениеттің бүкіл тарихында жүйесіз пайдалану нәтижесінде шамамен 2 миллиард гектар өнімді жер шөлге айналды: егіншіліктің басында өнімді жерлер шамамен 4,5 миллиард га болды, ал қазір олар шамамен 2,5 миллиард га қалды. Сенегал, Мали, Нигер, Чад және Судан билігінің ресми мәліметтері бойынша Сахара аймағының жыл сайынғы өсу қарқыны 1,5-тен 10 м-ге дейін, соңғы 60 жыл ішінде ол 700 мың км²-ге өсті. Бірақ б.з.д. 3000 жылы Сахара аумағы тығыз гидрографиялық желісі бар Саванна болды. Жақында егіншілік өркендеген жерде құм жамылғысы қалыңдығы жарты метрге жетеді. Мұның бәрін дамушы елдердегі дәстүрлі егіншілік пен көшпелі мал шаруашылығының асығыс бұзылуымен түсіндіруге болады.

Монокультуралық дақылдардың күшеюі ауылшаруашылық зиянкестерінің түрлерінің көбеюіне әкелді. Су эрозиясы мен нөсер жаңбыр құнарлы қабатты жуып, теріс әсер етеді. Топырақтың теріс антропогендік өзгерістері көбінесе жасанды суару кезінде қайталама тұздандудың нәтижесі болып табылады. Шетелдік экологтар қазіргі заманғы техниканы қолдана отырып, Африка топырақтарының өсіп келе жатқан эксплуатациясын сынға алады және ежелгі егіншілік әдістерін қайта жандандыруға шақырады, мұны осы топырақтың ерекше механикалық

құрамымен және қазіргі заманғы техникамен жойылатын жоғарғы қабаттағы микроорганизмдердің шоғырлануымен түсіндіреді. Топырақ – өсімдік жамылғысының жұтаңдануының қауіпті белгілері бүгінде Латын Америкасында, Оңтүстік Азияда, Австралияда, Қазақстанда, Поволжьеде және т.б. көрінеді. Атмосфера мен судың ластануына байланысты топырақтың ластануы үлкен зиян келтіреді. Ластанудың негізгі көздері-тұрғын үйлер мен тұрмыстық кәсіпорындар (ауруханалар, асханалар, қонақ үйлер, дүкендер және т.б.), өнеркәсіптік кәсіпорындар, Жылу энергетикасы, ауыл шаруашылығы, көлік. 1870 жылдан 1970 жылға дейін жер бетіне 20 млрд тонна қож, 3 млрд тонна күл орнатылды. Мырыш пен сурьманың шығарындылары 0,6 миллион тонна, кобальт – 0,9 миллион тоннадан астам, никель - 1 миллион тоннадан астам, мышьяк – 1,5 миллион тонна болды.

Ормандардың тозуы топырақтың жойылуына және эрозия процестерінің күшеюіне ықпал етеді. Ормандар экономикалық жүйелерде ерекше рөл атқарады. Ормандардың азаюы сөзсіз атмосфера құрамының, Ландшафттардың су балансының, жер асты суларының деңгейінің өзгеруіне әкеледі, бұл өз кезегінде топырақ құнарлылығы мен микроклиматқа әсер етеді.

Орман ресурстарының экономикалық әлеуеті ағашты (отын және құрылыс материалдары, целлюлоза-қағаз өнеркәсібі үшін шикізат ретінде), сондай-ақ басқа да орман өнімдерін (өсімдіктер, жидектер, саңырауқұлақтар, шайырлар және т.б.) және жануарларды пайдаланумен байланысты. Аймақтық және ғаламдық масштабта табиғат тұрақтылығын сақтауда орман алқаптарының маңызы өте зор (CO₂ сіңіру). Организмдердің биологиялық әртүрлілігін сақтау үшін ормандардың генетикалық ресурстардың көзі ретіндегі рөлі артып келеді. Орманды жыртқыштықпен кесу Африка, Азия және Латын Америкасы елдерінде қиын экологиялық салдарға әкелді. Біздің көз алдымызда

Амазония ормандары «ериді». Амазонка джунглінің қасіреті- бұл өрттер (халық егінді тазарту үшін отты пайдаланады): Ұлттық ғарыштық зерттеулер институтының (АҚШ) мәліметтері бойынша, 1987 жылы Бразилияда өрт 20 миллион гектар джунглиді, 1990 жылы – 12 миллион гектар жерді жойды.күн сайын спутниктер 8,5 мыңға дейін өрт ошақтарын тіркейді. Олардан шыққан түтін әуе және өзен навигациясына жол бермейді. Егер Бразилия Үкіметі Амазонка ормандарын қорғау үшін төтенше шаралар қолданбаса, онда бұл әлемдік экологиялық апатқа қауіп төндіреді.

Африкада ормандарды қорғау мәселесі өткір тұр, өйткені отын ежелден бері үй ошақтарына отын болып келеді. Дамушы елдерде жыл сайын 12 млн гектар орман түтінге айналады. Сонымен, Үндістанда қырық жыл бұрын ормандар аумақтың 22%-ын қамтыды, қазір олардың үлесі 10%-дан аспайды. Сібір ормандары қауіпті қарқынмен қысқаруда. Мұнда жыл сайын 500 мың гектардан астам орман кесіледі. Ғалымдар Сібір ландшафтының өзгеруін жазады: кесу орнында аймақтың батпақтануы басталады. Ең алдымен құнды қарағай, кейде балқарағай ормандары кесілгендіктен, орманның барлық жерде осы түрлердің азаюы байқалады. Адамның қол астында ормандар барлық континенттерде, барлық елдерде шегінеді. Басында жазғанымыздай, алғашқы кесілген ағаш өркениеттің бастауы болды. Соңғы ағаш оның аяқталуын білдіреді.

Бірақ ормандар өрт немесе ағаш кесу салдарынан ғана өлмейді, атмосфераға, суға, топыраққа түсетін қышқыл жаңбырдың салдарынан олардың тозуы барлық жерде жүреді.

Белгіленген мысалдардың ортақ белгілері бар. Біріншіден, сипатталған барлық аймақтар қышқыл жаңбырмен қамтылды. Екіншіден, көп жағдайда зақымдалған ормандар төбелерде болады және олардың едәуір бөлігі қышқыл реакцияға ие болуы мүмкін бұлттармен

қапталған ($\text{pH}=3,5$ дейін). Үшіншіден, жоғары таулы жерлерде қышқылдықтың жоғарылауына байланысты кальций мен магний топырақтан оңай жуылады. Төртіншіден, химиялық талдау ауру күкірт ағаштарының жапырақтарында сау жапырақтарға қарағанда 10% көп екенін көрсетті. Сонымен, осы таулы ормандарда ауада ағаштарға улы болуы мүмкін озонның көп мөлшері табылды. Тау бөктерінде озонның пайда болуы күтпеген жағдай болды. Мүмкін, бұл қылқан жапырақты ағаштар шығаратын көмірсутектермен (терпендермен) реакцияларға байланысты шығар. Күн сәулесінде терпендер азот диоксидімен реакция жасай алады, нәтижесінде озон шығады. Сонымен, факторлар кешені: қышқыл жаңбыр; теңіз деңгейінен жоғары биіктік; бұлт жамылғысы; қышқылдықтың жоғарылауы және топырақтың минералды құрамының өзгеруі; жапырақтарда күкірттің болуы; атмосферадағы озонның мөлшері ормандардың өліміне және нәтижесінде Солтүстік жарты шардағы экологиялық апатқа әкелуі мүмкін.

Бірақ ормандар жаңартылатын табиғи ресурстар болып табылады және орман экожүйелерінің тұрақтылығын сақтай отырып, оларды ұзақ уақыт пайдалануға болады. Сондықтан, Рио-де-Жанейродағы БҰҰ Конференциясының құжаттарында жазылғандай, «орман шаруашылығын тұрақты және экологиялық қауіпсіз дамытуға біртұтас және ұтымды тәсіл негізінде ормандар мен орман алқаптарының барлық түрлерінің жан-жақты рөлі мен алуан түрлі функцияларын сақтау бойынша жеткілікті түрде батыл шаралар қабылдау» қажеттілігі туындады.

Планетаның өсімдіктер мен жануарлар әлемі ормандарымен, далаларымен, өзендерімен, көлдерімен, теңіздерімен бірге алып суперорганизмді құрайды. Сондықтан топырақ пен орман туралы айтқанда, өсімдіктер мен жануарлар әлеміне қол тигізбеу керек. Өсімдіктер мен жануарлардың көптеген түрлері біздің көз алдымызда жоғалып кетеді, олардың кейбірін адамдар тіпті зерттей

алмады. Бұл ғана емес, нәтижесінде, құрылыс құнын төмендетуге бағытталатын, бірақ салдарынан жойылуы табиғи экожүйелердің, олар мекендейді. Өсімдіктердің жойылып кеткен әр түрі жәндіктердің немесе басқа омыртқасыз жануарлардың бес түрін алып жүре алады. Ғалымдардың пікірінше, тропикалық тропикалық ормандардың жойылуы жануарлардың 2-ден 5 миллионға дейін түрінің жойылуына әкелуі мүмкін. Бұл жер бетінде өмір сүретіндердің жалпы саны 10 миллионға жуық!

1966 жылы Халықаралық табиғатты қорғау одағы (100-ден астам ел) Қызыл кітап шығара бастады. 80-жылдардың аяғында құрып кету қаупі төнген өсімдіктер мен жануарлардың қайғылы тізімінде омыртқалылардың 768 түрі, құстардың 264 түрі, өсімдіктердің 250 түрі болды. Қызыл кітапқа лемурлар, орангутандар, гориллалар, ақ тырна, кондор, теңіз тасбақалары, мүйізтұмсықтар, пілдер, жолбарыстар, гепардтар және басқалар кіреді. Әсіресе жыртқыш аңдар: бекіре тұқымдас балықтар, аң терілері, мүйізтұмсықтар, пілдер, Барс және басқалар. Егер 20 жыл бұрын Африкада 60 мың мүйізтұмсық өмір сүрсе, бүгінде олардың саны 2 мыңнан аспайды, 1990 жылдан бастап пілдердің саны 4 есе азайды.

Жер бетінде өмір сүретін өсімдіктер мен жануарлардың алуан түрлілігін сақтау адамның тіршілігін қамтамасыз ету жүйесін сақтаудың шарты ғана емес, сонымен бірге ең күрделі моральдық мәселе болып табылады. 1992 жылы БҰҰ конференциясында көптеген елдер сақтау туралы Конвенцияға қол қойды, оның аясында мемлекеттер өз аумақтарының биологиялық ресурстарын пайдалануға егеменді құқығы бар, олардың әртүрлілігін сақтау үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. Бұл табиғи экожүйелердің тұтастығын сақтау қажеттілігімен де, өсімдіктер, жануарлар мен микроорганизмдер планетаның генетикалық ресурсының тасымалдаушысы болуымен де байланысты. Әрбір ел биологиялық әртүрлілікті қорғаудың

ұлттық стратегиясын әзірлеп, БҰҰ-да осы бағыттағы жұмыстардың жай-күйі туралы тұрақты түрде баяндамалар ұсынуы керек.

Энергетикалық көздері

Мұнай, газ, көмір сияқты таусылмайтын энергия көздері біздің көз алдымызда ериді.

Қазіргі заманғы энергия тұтыну көлеміндегі қазба отыны, әртүрлі бағалаулар бойынша, шамамен 150 жылдан кейін, оның ішінде мұнай – 35, газ – 50, көмір – 400 жылдан кейін кебеді. Жаңа кен орындарын игеру қиындай түсуде: олардың артынан солтүстікке және шығысқа қарай бет алып, жер қойнауына тереңірек үңілуге тура келеді. Оларды дамыту құны көтерілетіні түсінікті. Энергетикалық аштық адамдарға қауіп төндіре ме? Талдау көрсеткендей, егер сіз өткеннің қателіктерін қайталамасаңыз және энергияның балама көздерін іздемесеңіз, апаттардан аулақ болуға болады.

Мұнай және газ тәрізді отын – қазіргі заманғы энергетиканың негізі. Дамыған елдерде оны 60%, ал дамушы елдерде – 40% пайдаланады. 70-жылдардың басында энергетикалық дағдарыс басталды. Әлемдік мұнай өндірісінің 37%-на ие Таяу Шығыс елдері оған бағаны күрт көтерді. 1973 жылдан 1981 жылға дейін олар 5 рет секірді, бұл батыста шок тудырды. Бірақ мұнай дағдарысы кері байланысты тудырды, бұл белгілі бір пайда әкелді. Белсенді шаралар қабылданды.

Біріншіден, бұл мұнай мен энергияны үнемдеуге, тіпті тұрмыстық заттарға да қатысты болды. Мысалы, Германияда мемлекеттік мекемелердегі температура 18°C-тан аспады, баспалдақтарда Жарық тек адамның қажетті қабатқа көтерілуіне ғана жағылды. АҚШ-та жылу шығынын азайтатын арнайы жабыны бар әйнектер шығарыла бастады. Жарық жарнамасы аз болды. Өнеркәсіпте энергия үнемдейтін технологиялар, арзан энергия тасымалдаушылары бар салалардың рөлі артты. Бұл «ұсақ-

түйектер» миллиардтаған долларларды, маркаларды, франктерді үнемдеді. 1990 жылға қарай энергияны тұтытудағы мұнай үлесі орта есеппен 42-ден 33%-ға дейін төмендеді және төмендеуді жалғастыруда. Дағдарыс жаңа мұнай кен орындарын игеруге серпін берді: Аляска (АҚШ), Солтүстік теңіз (Ұлыбритания және Норвегия), Тюмень, Ямал (Ресей) және т.б.

Кеңес Одағы мұнай өндіретін елдер үшін бұл «алтынға» қалай кірді? Ол мұнай өндіру мен экспорттауды арттырды, дағдарыс болған жоқ. 1976 жылдан 1984 жылға дейінгі кезеңдегі әлемдік бағаның өсуі елге 176 миллиард доллар әкелді, ал мұнай шикізаты әлемдік нарыққа қарағанда 10 есе арзан сатылды (тоннасына 70б.). Кеңестік мұнай одан да «жұмсақ» бағамен Шығыс Еуропа елдеріне жөнелтілді. Ел ішінде энергияны үнемдеу ынталандырылмады. 1965 жылдан 1986 жылға дейін 1 тонна болат өндіруге жұмсалатын энергия шығыны 689-дан 727 кВт / сағ-қа дейін көтерілді; 1 тонна қағазға – 697-ден 867 кВт / сағ-қа дейін, 1 тонна көмір өндіруге – 30-дан 34 кВт / сағ-қа дейін; мұнай өндірудің энергия сыйымдылығы 26-дан 59 кВт / сағ-қа 1 тоннаға өсті. Сонымен бірге, Батыс Еуропада, АҚШ-та және әсіресе Жапонияда отын импортына тәуелді болған экономиканың энергия сыйымдылығының төмендеуінің ғажайыптары болды. Жапония энергия тұтынуды 50%-ға төмендетіп, энергия үнемдеу технологиялары саласында әлемдік көшбасшыға айналды. Ол баламалы энергия көздерін іздеуге, оны пайдалану тиімділігін арттыруға және энергия үнемдейтін технологияларды дамытуға миллиардтаған доллар жұмсады. Жалпы ұлттық пайданың тек 4%-ы отынға жұмсала бастады (АҚШ-та – 10,%). Тек 90-шы жылдардың басында ғана энергияны үнемдеу туралы ойлана бастады: Шығыс Еуропа елдеріне мұнай жеткізу төмендеді және ішкі көтерме бағалар өзгерді. Бірақ қайта құру жылдарында энергия үнемдеу көрсеткіштері жақсарған жоқ, ал Одақтың ыдырауы бүкіл энергиямен жабдықтау жүйесін нашарлатты.

Енді аз энергия ресурстарымен энергияны үнемдеу режимін енгізуге және барлық өндірістердің энергия сыйымдылығын төмендетуге тура келеді.

Көмір-планетада ең көп таралған энергия тасымалдаушысы. Оның қорлары 7 триллион тоннаға бағаланады, тек барланған кен орындары (300 миллиард тонна) бірнеше ғасырларға жетеді. Мүмкін көмірде әлемдік энергетиканың болашағы бар шығар? Пікірлер әртүрлі. Осылайша, Дүниежүзілік бақылау институтының (АҚШ) сарапшылары экологиялық дағдарыс көмірді пайдалану сияқты қарқынмен өсуде деп санайды. Көмір энергетикасының көшбасшылары (Қытай, АҚШ, ТМД) атмосфераның басты ластаушылары болып табылады. АҚШ үлесіне атмосфераға көміртегі шығарудың 26%-ы, ал ТМД үлесіне – 19% (бүкіл Батыс Еуропаға қарағанда көп) келеді. Көмірмен жұмыс істейтін жылу электр станциялары (ЖЭС) 1 кВтсағ-қа орта есеппен 10 т 25 кг зиянды шығарындылар береді. Соған қарамастан, АҚШ-та қымбат бағдарлама қабылданды, оған сәйкес жалпы қуаттылығы 150 миллион кВт көмірде ЖЭС салу жоспарланған, бірақ шығарындыларды толығымен тазартады. Ресейге де солай істеу керек, өйткені көмір станциялары барлық электр энергиясының жартысынан көбін береді. Көмір энергетикасын жақтаушылар үмітті көмірді синтетикалық сұйық отынға, газға және жартылай коксқа өңдеумен байланыстырады. ОАР-да мұндай өнімдердің өндірісі жолға қойылған-жылына шамамен 3 млн т. Бұрынғы Одақ елдерінде, өкінішке орай, көмір өнеркәсібінің дамуына аз көңіл бөлінеді. Қайта құру жылдарында көмір өнеркәсібі энергетиканың өмірлік маңызды саласы болып қала берсе де, 1970 жылғы деңгейге тасталды.

Ядролық энергетика Чернобыль трагедиясына дейін аз алаңдаушылық тудырды. Бірақ қазір наразылықтарға қарамастан, бұл отынды пайдалануды жақтаушылар көп. Қазба отындары экологиялық проблемаларды тудырады,

балама көздер шектеулі, күн энергиясын шоғырландыру өте қымбат және сирек жағдайларды қоспағанда, тиімсіз. Сондықтан көптеген адамдар өсіп келе жатқан қажеттіліктерді тек ядролық отын қанағаттандыра алады деп санайды. Оның тағдыры адамдардың қауіпсіздігін қаншалықты қамтамасыз етуге және атом электр станцияларының (АЭС) жұмысымен татуласуға байланысты. Мысалы, Жапонияда қауіпсіздік техникасының деңгейі соншалықты жоғары, әлемдегі ең ірі Фукусима АЭС сейсмикалық қауіпті аймақта салынған (10 балға дейін). Жапония жалпы АЭС қуатын арттырудың көшбасшысы болды: 1991 жылы әлемде салынып жатқан 23 станцияның 12-сі Жапонияда болды. Француздар ядролық отынды батыл енгізуде. Германияда атом электр станцияларына қарсы көтерілісшілер қауіпсіздік жүйелерінің сенімділігін көрсету үшін станцияға шақырылады. Қазір әлемде 32 елде АЭС-тің 441 ядролық реактор жұмыс істеп тұр. олар барлық энергияның 30%-ын береді.

Қымбат мұнай кейбір елдерді бензин қоспасында автомобильдер үшін жанармай ретінде пайдаланылатын қант қамысы мен жүгері спиртін өндіруге итермеледі. Бразилияда 1 литр алкоголь өндірісі 1 литр бензинге қарағанда арзан. Бірақ егер мұнай бағасы барреліне 20 долларға (159 л) дейін төмендесе, мұндай өндіріс экономикалық тұрғыдан тиімсіз болады. Еуропа елдері үшін бразилиялық тәжірибе мүлдем жарамсыз. Сонымен, Германияда 28 миллион жеңіл көлікті «алкогольдік» отынға ауыстыру үшін бүкіл елдің жартысын қамыспен алуға тура келеді. Алайда АҚШ-та артық жүгері бензинге алкоголь қоспаларын өндіру үшін қолданыла бастады. Бензоспирттің бензиннен артықшылығы-экологиялық тазалық.

Болашақ энергияны үнемдейтін технологиялар мен балама энергия көздерін дамытуға жеткілікті қаражат салатын елдерге тиесілі болуы мүмкін. Мысал ретінде

энергияны қайта құру көшбасшылары – Жапония мен Швеция бола алады.

3. Парниктік эффект. Қышқыл жаңбыр.

Парниктік эффект. Табиғаттағы кейбір құбылыстар сізді қызықтырады: жаһандық жылыну басталды ма? Соңғы 10 жыл XX ғасырдағы ең жылы болды. Сонымен, 1988 барлық жазбаларды бұзды: Нью-Йоркте 40 күн ішінде температура 31°C-тан төмендемеді, қатты құрғақшылық АҚШ-та алғаш рет астық жинау елдің қажеттіліктерінен төмен болды. Ямайкада қорқынышты дауыл өтіп, 500 мың адамды баспанадан айырды. Муссон жаңбырлары Бангладештің 2/аумағын су басып қалды – 25 миллион адам тұрғын үйінен айырылды. Антарктидада ұзындығы 130 км болатын алып айсберг жарылды. 2023-2024 жылдары жауынның көптігінен әлемде су тасқындары көп орын алды. Бұл жағдай Қазақстанда да орын алды. Соңғы 80 жылдағы ең ірі табиғи апат болды. 10 облыста төтенше жағдай орын алды. 25 шақырым уақытша бөгеттер мен 57 шақырым қабырғалы дуалдар жасалды. Экология және табиғи ресурстар министрлігі, индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі, ТЖМ, Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен адамдардың қауіпсіздік мәдениетін қалыптастыру керектігін көрсетті. Шекералас мемлекеттердің су тасқындары қауіпсіздігін талдау алдағы жұмыстар екенін ұмытпау керек.

Климаттың жылынуы жылыжай немесе жылыжай әсерімен байланысты (ағылшынша «Гринхаус эффектiсi»). Көптеген адамдар парниктік эффект қазірдің өзінде жұмыс істейді деп санайды. Сондықтан бұл туындады?

Миллиардтаған тонна көмірқышқыл газы отын, көмір, мұнай, газды жағу арқылы атмосфераға сағат сайын түседі. Газ дамуы мен органикалық қалдықтардың ыдырауы кезінде жыл сайын миллиондаған тонна метан бөлінеді. Сонымен қатар, атмосферада су буының мөлшері артады. Бұл газдар бірге парниктік эффект жасайды.

Жылы жайдағы әйнек төбесі сияқты, Күн радиациясын өткізіп, атмосферада жиналған «парниктік газдар» жылудың кетуіне жол бермейді, жердің ұзын толқындық жылу сәулеленуін кешіктіреді, жылудың ғарышқа кетуіне жол бермейді. Стратосфера мен тропосферадан өтетін күн сәулесі жер бетіне жетеді. Жер сіңірген жылу қоршаған кеңістікке таралады. Бірақ ғарыш кеңістігінде стратосфераға жететін жылу сәулелерінің бір бөлігі ғана таралады.

Американдық ғалымдардың есептеулеріне сәйкес, 1988 жылы атмосфераға қазбалы отынды жағудан 5,5 млрд.т көміртек және Амазонкадағы ормандарды өртеуден 2,5 млрд. т кетті. Шығарындылардың 40%-дан астамы АҚШ пен ТМД-ға тиесілі, оларға басқа дамыған елдер жақындап келеді.

Өткен ғасырдың энергетикалық бумы атмосферадағы CO₂ мөлшерін 25%-ға, ал метанды 100%-ға арттырды. Егер отын өндіру мен пайдаланудың өсуі осындай қарқынмен жүретін болса, онда 2020 жылдың соңына қарай жылына шамамен 10 млрд.т көміртек шығарылатын болады, ал атмосферадағы CO₂ концентрациясы едәуір артады.

1890 жылдан бастап 100 жыл ішінде жер бетіндегі жылу 0,5-0,7°C құрады: 1890 жылы орташа температура шамамен 14,5°C, ал 1990 жылы – 15,0-15,2 с.ғалымдардың көпшілігі мұны парниктік әсердің салдары деп санайды.

Парниктік әсердің салдары, ең үлкен аландаушылық тудырады – бұл мұхит деңгейінің көтерілуі. Австриядағы климатологтардың халықаралық конвенциясы (1988) 2030-2050 жж температураның 1,5-4,5°C-қа көтерілуін болжады, бұл мұхит деңгейінің 50-100 см, ал ХХІ ғасырдың аяғында – 2 м көтерілуіне әкелуі мүмкін.теңіз деңгейінің көтерілуінің барлық қорқынышты салдарын болжау қиын. Адамдар күтіп емес, «всемирный потоп», мүмкін күшейтіледі және құрғақшылық. Жер үсті экожүйелері климаттың өзгеруіне тез бейімделе алмайды. Ыдырау және жану нәтижесінде үлкен орман алқаптары көміртектің қосымша көзі болады, бұл жылынды күшейтеді.

Болжамды сценарий жұмыс істей ме? Табиғатта кері байланыс бар. Фотосинтез және мұхиттар-СО₂ тұтынатын буферлік жүйе. Олар атмосфераға СО₂ артық түсуінің орнын қанша шамада толтыра алады? Екінші жағынан, қатты бөлшектердің өнеркәсіптік шығарындыларына байланысты атмосфераның шаңдануы, мысалы, жанартау атқылағаннан кейін жылу радиациясының жерге түсуіне кедергі келтіруі мүмкін.

Шанды бұлт күн радиациясын азайтты, сондықтан салқындау қар жамылғысының көбеюіне әкелді. Бұл, өз кезегінде, жас қояндардың 90%-ының өліміне әкелді, ал 3 жылдан кейін азық-түліктің жетіспеушілігінен қайтыс болған сілеусіндердің саны азайды.

Соған қарамастан, климаттың жылынуымен байланысты жағдайдың белгісіздігіне байланысты стратегиялық жоспарлаудан бас тартуға, ормандардың жойылуына, парниктік газдардың атмосфераға шығарылуына қарсы тұруға болмайды.

Гаагадағы қоршаған ортаны қорғау жөніндегі БҰҰ кеңесінде (1989) Бразилия дамушы елдерге экологиялық көмек көрсету үшін арнайы қор құруды ұсынды. Егер әрбір ел осы Қорға атмосфераға шығарылған СО₂ тоннасы үшін 1000 доллардан төлейтін болса, онда бір жыл ішінде «үшінші әлем» елдерінің сыртқы қарызын өтеуге және климатты қорғау бағдарламаларын қаржыландыруға жеткілікті сома жинақталатын еді. Торонтода (1989) барлық елдерге тағы бір үндеу айтылды: 2005 жылға қарай көміртегі шығарындыларын азайту. 20%, Рио-де-Жанейродағы Қоршаған ортаны қорғау конференциясында (1992) БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі туралы негіздемелік конвенциясы қабылданды, онда қатысушы елдер «қазіргі және болашақ ұрпақтардың мүдделері үшін климаттық жүйені қорғауға бел байлады» деп жазылған. Конвенцияның түпкі мақсаты-атмосферадағы парниктік газдардың шоғырлануын Климаттық жүйеге қауіпті антропогендік әсер етуге жол

бермейтін деңгейде тұрақтандыруға қол жеткізу. Бұл ретте дамыған 25 ел, сондай-ақ нарықтық экономикаға көшуді жүзеге асыратын елдер неғұрлым нақты міндеттемелер алуға тиіс: 1990 жылғы парниктік газдар шығарындыларының деңгейіне оралу, қаржы ресурстарын беру, қауіпсіз технологияларды басқа мүдделі тараптарға беру және т.б.

Қышқыл жаңбыр

Мемлекеттік шекараны танымайтын атмосфераның ластануының тағы бір түрі-күкірт және азот оксидтері. Көптеген елдерде (алдымен Скандинавияда, содан кейін АҚШ, Канада, Солтүстік Еуропа, Жапония және т.б.) ғалымдар жаңбыр суы табиғатта таза болып көрінетін қышқылдардың көп мөлшерін құрайтынын анықтады.

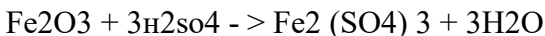
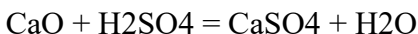
Атмосферадағы күкірт және азот оксидтері қышқыл жаңбырдың негізгі себебі болып табылады. Күкірт оксидтері құрамында күкірт бар қазбалы отынды жағу кезінде ауаға енеді, олардың ішінде бірінші орынды көмір (90% дейін) алады, екінші орында – мұнай, олардан газ айтарлықтай төмен. NO_x азот оксидтері отынды жағу кезінде де түзіледі, ал олардың қосымша үлкен көзі-автомобиль көлігі.

1983 жылы жылу электр станциялары көмір мен мұнай жағу кезінде атмосфераға 16,8 млн т күкірт немесе сол жылы тасталған барлық күкірт оксидтерінің 87%-ын лақтырды. Көмір мен мұнай жағылған кезде күкірттің екі оттегі қосындысы пайда болады: қостотық және күкірттің үш тотығы (SO_2 және SO_3). Атмосферада SO_2 SO_3 дейін тотығады:

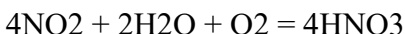
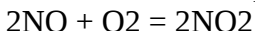
Алынған үш тотығы күкірт қышқылын қалыптастыру үшін су буымен әрекеттеседі.

Күкірт қышқылы ауада ұсақ тамшылардан тұратын жеңіл тұман түрінде болады.

Жанармай жағылған кезде кальций мен темір оксидтері атмосфераға шығарылады, олар күкірт қышқылымен әрекеттесіп, кальций мен темір сульфаттарының қатты бөлшектерін құрайды:

Қала ауасындағы сульфаттар мен күкірт қышқылының тамшыларының мөлшері 20% жетуі мүмкін. Жел бұл ластануды олар шығарылған жерден жүздеген шақырым жерде алып жүреді, тұман мен түтін пайда болады. Азот оксидтері ауада диоксидтерге дейін тотығады, олар азот қышқылын қалыптастыру үшін су тамшыларында да ериді:

Бұл екі қышқыл (H_2SO_4 және HNO_3), сондай-ақ олардың тұздары қышқыл жаңбырдың түсуіне әкеледі. Тұз түріндегі құрғақ бөлшектер өсімдіктерге, топыраққа және суға түседі.

Табиғи жаңбыр суы аздап қышқыл реакцияға ие ($\text{pH} \sim 6$), өйткені ол CO_2 -мен байланыста болады. 2 (атмосфераның табиғи компоненті) және оны ерітіп, әлсіз көмір қышқылын түзеді:

Алайда, жаңа Англияда жауған жаңбыр, мысалы, кейде $\text{pH}=4$ -жаңбыр суы үшін өте ерекше құбылыс. Әлемнің басқа аймақтарында pH 4-тен төмен жаңбыр жиі байқалады.

Еуропа сонымен қатар қышқыл жаңбырдан зардап шегеді. Көмірді негізгі отын ретінде кеңінен жағу, әсіресе Ұлыбритания мен Орталық Еуропада, табиғи экожүйелерге зиянды әсер етеді.

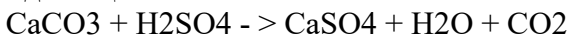
Қышқыл жаңбырдың әсер ету спектрі өте кең. Біріншіден, олар көлдердегі балық популяцияларына, әсіресе су қышқылға айналған биік тауларға әсер етеді. 1975 жылғы мәліметтер бойынша, АҚШ-та 50 көлде pH 5-тен аз су болған, бұл көлдердің 90%-ында балық мүлдем болмаған. Рас, мұндай су ересек балықтарға қатты әсер етуі мүмкін деп болжау қиын. Ең алдымен, төмен pH кедергі көбейту, балықтардың убивая уылдырық.

Фитопланктонның дамуы, демек, балықтардың азық-түлік базасы да төмендеуі мүмкін. Балық санының азаюы балықпен қоректенетін жануарлардың жойылуына әкеледі: бүркіт, қарақұйрық, Аққулар, аққұбалар, қопсытқыштар және т.б. қосмекенділердің Саны (бақалар, моншақтар, жаңалар) да азаюы мүмкін. Сонымен қатар, қышқылданған сулар әртүрлі минералдарды жақсы ерітеді. Табиғи су қоймаларындағы сынап қышқыл ортада улы монометилді сынапқа айналуы мүмкін. Сумен жабдықтау көздеріндегі судың қышқылдануы құбырларда улы металдардың еруіне әкелуі мүмкін, олар ауыз суға түсуі мүмкін.

Сонымен, Нью-Йорк аудандарының бірінде түні бойы құбырларда тұрған қышқылданған ауыз су қорғасынды ерітіп, оның судағы мөлшері рұқсат етілген нормадан асып кетті.

Қышқыл жаңбыр құрылыс материалдарын (ерітінділер, гипс, тас және т.б.) бұзады, олардың құрамына кіретін кальций мен магниймен әрекеттеседі; темірден және басқа металдардан жасалған құрылыс құрылымдарының коррозиясын күшейтеді. Швед мамандары қышқыл жаңбыр мен болат коррозиясының жоғары арақатынасын анықтады. Әрине, қышқыл жаңбыр жер үсті экожүйелеріне теріс әсер етеді. Әрине, олар ормандардың тозуының себептерінің бірі. Қолда бар деректер бойынша, мысалы, Чехословакияда 200 мың га ормандағы ағаштар күкірт мөлшері жоғары қоңыр көмір қарқынды жағылатын жерлерде қатты зақымдалған. Польшада қоңыр көмір қолданылатын аудандарда өлі ағаштар 500 мың га жерде табылды, Австрия, Швейцария, Швеция, Германия, Голландия, Румыния, АҚШ және басқа елдерде де дәл осындай жағдай байқалды. Қышқыл жаңбыр топырақтан өсімдіктерге улы алюминий шығаруы мүмкін. Бірге әрекет ететін қатты бөлшектер мен күкірт оксидтері адамдардың денсаулығына зиянды әсер етеді. Күкірт қышқылы су тамшыларында ериді, аллергия мен басқа ауруларды тудыратын өткір тұман пайда болады. Темір

сульфатының бөлшектері қалалық ауада қосымша канцерогендік потенциал тудыруы мүмкін. Қышқыл жаңбырдың әсерін болдырмау оңай емес. Швеция мен АҚШ-та тәжірибе ретінде көлдер шектелді. Эктас құрамында кальций карбонаты бар, ол судың қышқылдығын төмендетеді және кейбір қарсыласу резервін жасайды - буферлік сыйымдылық:

Лимингті ормандардағы топырақтың қышқылдығын төмендету үшін де қолдануға болады. Қара орман алқабында (Германия) ормандардың бірінде топыраққа магний сульфаты (800 кг га1) және эктас (2270 кг га1) қоспасы қосылды. Осы емдеуден кейін зақымдалған ағаштар «қалпына келе бастады».

Қышқыл жаңбырмен күресу үшін атмосфераға күкірт және азот оксидтерінің шығарындыларын шектеу үшін бірдей техникалық құралдар қолданылады. Әр түрлі конструкцияларды тазарту қондырғылары белгілі. 1982 жылы Норвегия, Финляндия және Швеция атмосфераға күкірт шығаруды 30%-ға азайтуды ұсынды. Оларға Дания, Германия, Швейцария, Австрия, Канада қосылды. Ұлыбритания мен Франция мұндай міндеттемелерден бас тартты. Канада күкірт оксидтерінің шығарындыларын 50% – ға төмендетуді мақсат етті.

Қазіргі уақытта, 1975 жылмен салыстырғанда, қабылданған шараларға қарамастан, атмосфераға күкірт оксидтерінің шығарындылары шамамен 20%-ға азайды. Осы кезеңде күкірт оксидтерін шығаратын көптеген көздер мен өнеркәсіптік нысандар бір жерден екінші жерге көшірілді. Көмірді жағу кезінде және басқа да өнеркәсіптік өндірістерде қатты бөлшектердің көп мөлшері пайда болатындығын ұмытпаған жөн. Сондай-ақ, көліктер ауаға қорғасын тұздарының бөлшектерін, көмірсутектердің тамшыларын шығарады, бұл фотохимиялық түтінді тудырады.

Азот оксидтерінің негізгі «жеткізушілері» – бұл автомобильдерден шығатын газдар. Олармен күресу үшін каталитикалық түрлендіргіштер мен жетілдірілген қозғалтқыштар қолданылады. АҚШ-та бұл шаралар кеңінен қолданылады, бірақ Еуропада пайдаланылған газды бақылауды елемейді, дегенмен еуропалық автомобиль өнеркәсібінде қажетті технологиялар бар және АҚШ-қа экспортталатын автомобильдерге қорғаныс құрылғылары орнатылады.

4. Антропогендік эвтрофия. Озондық тесік.

Антропогендік эвтрофия. Адамның табиғи ортаға әсер етуінің көріністерінің бірі-су объектілерінің антропогендік эвтрофиясы (гр. Троф – бұл тамақ, ол жақсы, артық).

Су қоймаларының трофизмін термин ретінде 1921 жылы неміс гидробиологтары А. Тинеман мен Э. Науман су объектілерінің органикалық заттарды балықтардың азық-түлік базасының негізі ретінде фотосинтездеу қабілетін белгілеу үшін енгізген. Эвтрофия табиғи түрде және адам қызметінің нәтижесінде пайда болуы мүмкін – антропогендік эвтрофия. Табиғи процесс жүздеген және мыңдаған жылдарға созылады. Антропогендік эвтрофия кезінде су объектілеріне ағынды сулармен және жер үсті ағындарымен қоректік заттардың түсуіне байланысты фотосинтез жылдамдығы күрт артады.

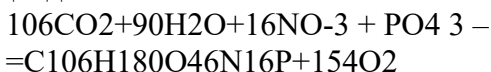
Антропогендік эвтрофияның ең айқын көрінісі – су бағанында өмір сүретін микроскопиялық планктонды балдырлардың-фитопланктонның және жоғары сулы өсімдіктердің жаппай дамуы.

Антропогендік эвтрофия судың қайталама ластануына және суды пайдаланудың барлық түрлерінің бұзылуына әкеледі. Біріншіден, сүзгілердің, су қабылдау құрылғыларының, балдырлардың массасы бар құбырлардың бітелуіне байланысты оларды жуу қажет, бұл сумен жабдықтауды қиындатады. Трофикалық деңгейдің жоғарылауы фитопланктон құрамының өзгеруімен бірге

жүреді: көк-жасыл балдырлар басым бола бастайды (фитопланктонның жалпы санының 90-95%). Бұл балдырлардың кейбір түрлері суға жағымсыз иіс пен дәм береді, улы заттарды шығаруы мүмкін. Балдырлар жаппай жиналған жерлерде өлгенде, оттегі сіңіп, қатып қалған құбылыстар пайда болады.

Балдырлардың суда ыдырауы кезінде бос көмірқышқыл газының, аммиактың, күкіртсутектің, азайтылған темір, марганец және басқа заттардың концентрациясы артады. Бұл ауыз су сапасының күрт нашарлауына әкеледі, кейде оны улы етеді. Су құбыры желісінде темір гидрооксидінің тұнбасы пайда болады. Бетонға қатысты судың агрессивтілігі артып, гидроқұрылыста қолданылатын материалдар жойылады. Су объектілерінің ресурстық тозуы және суды пайдаланудың барлық түрлерінің бұзылуы антропогендік эвтрофия проблемасын бірқатар жаһандық деңгейге көтереді.

Антропогендік эвтрофияның себептері-су объектілеріне биогендік заттардың шамадан тыс түсуі. Балдырлар үшін негізгі қоректік заттар (биогендік) көміртегі, азот және фосфордың минералды формалары болып табылады. Көмірқышқыл газы, дикарбонаттар және органикалық заттар түрінде судағы көміртегі мөлшері әрдайым жеткілікті; әдетте фосфор мен азот қосылыстары балдырлардың дамуын шектейді немесе ынталандырады. Су қоймаларының эвтрофиялануының фосфор мен азотпен байытылуымен байланысы арнайы дәлелдерді қажет етпейді және Фотосинтездің тепе-теңдік тендеуінің схемасынан туындайды:

Белсенді массалар Заңына сәйкес азот пен фосфор концентрациясының жоғарылауымен тікелей реакция жылдамдығы, яғни фотосинтез жылдамдығы артады, бұл эвтрофияға әкеледі. Бұл жағдай су айдындарындағы көптеген зерттеулермен расталады.

Биогенді заттардың суға антропогендік түсуінің негізгі көздері-тұрмыстық және өнеркәсіптік сарқынды сулар, қала аумағынан жер үсті ағындары, рекреациялық аймақтар және минералды тыңайтқыштар алаңдарынан шайындылар. Бұл жағдайда азот пен фосфордың қатынасы әр түрлі көздер үшін әр түрлі болады. Антропогендік эвтрофияланудың алдын алу жөніндегі іс-шараларды әзірлеу кезінде, ең алдымен, нақты су айдынына биогенді заттардың шекті жол берілетін төгіндісі (ШЖБТ) туралы мәселе шешілуге тиіс. ЭВТРОФИЯЛЫҚ заттардың ШРС инженерлік есептеулері үшін, ең болмағанда, трофизмнің негізгі реттегіштері - азот пен фосфор үшін, олардың су қоймасындағы шекті рұқсат етілген концентрациясына арналған нормативтер болуы керек.

Озондық тесік.

Біз өмір сақталады деп айттық, өйткені планетаның айналасында биосфераны ультракүлгін сәулелерден қорғайтын озон экраны пайда болды. Бірақ соңғы онжылдықтарда қорғаныс қабатындағы озон құрамының төмендеуі байқалды.

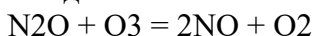
Озон экранының бұзылуы 1975 жылдан бастап Антарктида үстінде Әр көктемде анықталды. кейінірек Солтүстік полюстің үстінде озон бағанасының 10%-ға, ал Антарктида үстінде 40%-ға төмендеуі байқалды (озон полюсі-ультракүлгін сәулелер атмосфераның жоғарғы қабаттарынан жер бетіне өтуі керек озон мөлшері).

Қорғаныс озон қабатында «тесіктер» пайда болды.

Стратосферадағы озонның орташа концентрациясы шамамен 0,0003% құрайды, дегенмен ол әртүрлі географиялық аудандарда өзгереді. Озон концентрациясының бір жерде 30%-ға дейін ауытқуы қалыпты болып саналады. Орташа деңгейдің ауытқуы 10% жетуі мүмкін және озон құрамының табиғи ауытқуларына байланысты болуы мүмкін.

Адамның іс-әрекеті нәтижесінде озон мөлшерінің азаюы адамдардың денсаулығы мен жер климатына әсер етуі мүмкін. Сонымен, американдық ғалымдар озон бағанының әр 1% төмендеуі ультракүлгін сәулеленудің 2% жоғарылауына және тері қатерлі ісігі ауруының 2,5% өсуіне әкеледі деп санайды.

«Озон тесіктерінің» пайда болу себептері әртүрлі түсіндіріледі. Мүмкін, бұл бұрын-соңды назар аудармаған табиғаттағы табиғи циклдерге байланысты шығар? Бастапқыда негізгі себеп стратосфераны озонды жоюға қабілетті су мен азот оксидтерімен ластайтын дыбыстан жоғары көлік ұшақтарының озон қабатына деструктивті әсер деп саналды:

Бірақ мұндай рейстердің қымбаттығы дыбыстан жоғары көліктің дамуын баяулатты, сондықтан олар қазір озон экранына айтарлықтай қауіп төндірмейді.

Алайда ғалымдар бір нәрсеге келіседі: фреондар (хлорфторуглеводородтар) озон қабатының бұзылуына ықпал етеді. Адам жасаған бұл химиялық заттар аэрозольдер, салқындатқыштар және еріткіштер ретінде кеңінен қолданылады.

Бір рет стратосфераға түсіп, хлорофтор көмірсутектері ыдырайды, ал хлор атомдары озонмен әрекеттеседі:

Содан кейін озонның бұзылу тізбегінің реакциясы пайда болады.

Әлемде хлорфторкөміртек өндірісі өте жоғары: тек АҚШ-тың жалпы санының жартысын береді – 800-900 мың тонна. Хлор және фтор алмастырылған көмірсутектер озонға әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар парниктік әсерді нашарлататын инфрақызыл сәулені сіңіреді.

Сонымен қатар, ғалымдар хлор мен фтор алмастырылған көмірсутектер мен дыбыстан жоғары авиация озон қабатына зиян келтіретін жалғыз фактор емес екенін түсінді. Ядролық жарылыстар озонды бұзатын азот

оксидтерін де шығарады. Сондықтан ядролық соғыс жағдайында ультракүлгін сәуле радиоактивті жауын-шашын сияқты проблемаға айналуы мүмкін.

Автомобильдердің пайдаланылған газдары мен топырақтағы тыңайтқыштар да азот оксидтерінің көзі болып табылады. Ауыл шаруашылығында кеңінен қолданылатын Метилбромид CH_3Br түріндегі бром озонды да жоя алатындығы белгілі. Оның атмосфераға қанша ұшатыны әлі белгісіз. Көміртекті тетрахлорид CCl_4 және МЕТИЛХЛОРОФОРМ CH_3Cl сияқты өнеркәсіптік химикаттардың көп мөлшері хлордың айтарлықтай мөлшерін шығаруы мүмкін деп саналады.

Бірақ озонның жойылуын тежейтін немесе оның пайда болуына ықпал ететін құбылыстар мен процестер бар. Сонымен, парниктік эффект атмосфераның тек жер бетіне жақын жерде, ал стратосферада – озонның жойылуын баяулататын салқындауға әкеледі деп саналады. Тропосферадағы метан және азот оксидтері (NO , NO_2) озонның пайда болуына ықпал етеді. Осылайша, қарама-қарсы бағытталған факторлардың кешені жұмыс істейді.

Бақылау сұрақтары:

1. Өркениет мәселелері. Демографиялық және азық-түлік мәселелері.
2. Жерүсті экожүйелерінің тозуы энергия көздері
3. Парниктік эффект. Қышқыл жаңбыр.
4. Антропогендік эвтрофия. Озондық тесік.
5. Химиялық элементтерді танып білу

ІІІ ТАРАУ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

3.1. Мемлекеттің саяси қауіпсіздігі: түсінігі, оны өзгерту факторлары, қамтамасыз ету жүйесі

1. Саяси қауіпсіздік түсінігі. Саяси қауіпсіздік тұрақтылығына қауіп төндіру мәселесі.

Саяси қауіпсіздік – ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөлігі, басты буыны, өзегі мен негізі. Дамушы елдердің қазіргі және перспективалық мүдделері мемлекеттік және қоғамдық дамудың осы саласына елеулі назар аударуды талап етеді.

Шиеленісуге бейім саяси күрес қоғам үшін үлкен қауіп төндіреді. Ол озық саясаткерлерді, партияларды, идеяларды, пісіп-жетілген мәселелерді шешу бағдарламаларын іріктеудің маңызды тетігі бола отырып, белгілі бір ережелер болмаған жағдайда мемлекетті құрта алатын әлеуметтік тайфунға айналуы мүмкін.

Саяси қауіпсіздіктің мәні әртүрлі түсіндіріледі. Кейбіреулер мұны қолданыстағы Конституциялық жүйені, саяси және әлеуметтік тұрақтылықты сақтау деп түсінеді. Басқалары-демократиялық құндылықтарды, демократияны қорғау сияқты. Тағы біреулері – зорлық-зомбылықты саяси мақсатта пайдаланбау және т.б. бұл түсіндірмелердің әрқайсысы қолайлы, бірақ әлі де осал. Мысалы, Т. Гоббс мемлекеттің қауіпсіздік факторы ретінде күшті корольдік билікті жақтады.

Әрбір конституция, саяси жүйе мен тұрақтылық сақтауға лайық емес, мысалы, зорлық-зомбылық пен билікті басып алуға негізделген. Халықаралық заңдар халықтардың мұндай бұйрықтарға қарсы тұру және тіпті құлату құқығын мойындайды.

Бірақ мықты мемлекеттік-саяси құрылымдар мен бұйрықтар, егер олардың қауіпсіздігі тек «сақтауға» дейін

азайтылса, өлімге әкеледі. Ежелгі Рим мен Карфагеннің тағдырын талдай отырып, Ш. Монтескье олардың қауіпсіздігі сапасының өзгермейтіндігіне қаншалықты көп бағытталса, соғұрлым олар тоқыраған сулар сияқты бүлінгенін атап өтті. Бұрынғы КСРО-мен де дәл осылай болды. Қауіпсіздік шаралары саяси жүйенің дамуына, оның ішінде сапалы жүйеге кедергі келтірмеуге, керісінше, ықпал етуге тиіс. Сондықтан саяси қауіпсіздік жүйенің мызғымастығымен ғана емес, сонымен бірге оның сындарлы қақтығыстар, тәуекелдер мен белгісіздік жағдайында елдің дамуы мен өркендеуіне қаншалықты ықпал ететіндігімен бағалануы керек.

Демократиялық құндылықтарды қорғау туралы айтатын болсақ, орталықтандыру, қатаң басқару, демократиялық бостандықтарды шектеу басымдығының белгілі бір жағдайларына (дағдарыс, соғыс, төтенше жағдай және т.б.) қажеттілікті жоққа шығармау керек. Сонымен, «саяси мақсаттар үшін зорлық-зомбылықты қолдануды» толығымен жоққа шығаруға болмайды.

Саяси қауіпсіздікті мемлекет пен қоғамның белгілі бір шаралары, органдары, функциялары жүйесі ретінде анықтайтын негізгі қағида елдің, халықтың, қоғамның, азаматтардың саяси мүдделерін қорғаудың өсіп келе жатқан қажеттілігі болып табылады. Қазіргі уақытта бұл мүдделер осындай саяси қатынастарды, билік нысандарын, мемлекеттік басқару тетіктерін, қызмет тәсілдерін бекітуден, дағдарысты еңсеру, елдің одан әрі тұрақты дамуы, халықтың материалдық және рухани өмір сүру деңгейін жақсарту мәселелерін тиімді шешуді қамтамасыз ететін, оны шығармашылық істерде шоғырландыратын және жандандыратын, бостандықты кеңейтуге және азаматтардың шығармашылық бастамасын көтеруге қызмет ететін осындай саяси көшбасшылар мен күштерді ұсынудан тұрады. Державаның халықаралық беделін көтеріп, оны ауыр қиыншылықтардан қорғады.

В.В. Серебрянниковтың пікірінше, саяси қауіпсіздік – бұл елдің, халықтың, қоғамның, азаматтардың саяси мүдделеріне зиян келтіретін, саяси регрессияны және тіпті мемлекеттің саяси өлімін тудыратын факторларды анықтау, алдын алу және жою, сондай-ақ билік пен саясатты шығармашылық және конструктивті күштен деструктивті күшке айналдыру, адамдар үшін бақытсыздықтың көзі. Бұл билік пен саясаттың қауіпсіздігі: а) белгілі бір ел, оның халқы мен азаматтары үшін; б) өздері үшін (олар отыратын ащы ақымаққа ұқсамауы үшін); в) әлемдік қоғамдастық үшін.

Осы анықтамадан саяси қауіпсіздіктің мәні мен мақсаттарын анықтау үшін елдің саяси мүдделері негіз болып табылатындығы көрінеді. Бұл анықтама барлық өмірлік маңызды институттарды, қоғам өмірінің саяси саласының қатынастары мен процестерін қоса алғанда, саяси қауіпсіздік объектілерінің спектрін едәуір кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар халық, азаматтық қоғам, азаматтар сияқты субъектілердің саяси қауіпсіздігін қорғаудың басым қажеттілігін баса көрсетеді. Сонымен қатар, тек заңды билікті ғана емес, сонымен бірге саяси оппозицияны тоқыраудан «сақтандырғыш», мемлекет пен қоғам үшін қажет шығармашылықтың «энергия стимуляторы» ретінде қорғау болжанады.

Жалпы ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі саяси қауіпсіздіктің орны қандай?

Ұлттық қауіпсіздіктің қандай да бір түрінің (экономикалық, әлеуметтік, экологиялық, әскери және т.б.) басымдылығы объективті факторлармен анықталады: а) адамдардың осы қауіпсіздік түріне қажеттілік дәрежесі; б) адамдар мен өмірлік маңызы бар объектілердің осы қауіп түрінен өсіп келе жатқан осалдығы; в) осы қауіпсіздік жүйесі қарсы тұруы тиіс төтенше қауіптердің кең ауқымының болуы. Осы көрсеткіштер бойынша саяси қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі алғашқы орындардың біріне ұсынылады.

Біріншіден, тарих бойында биліктің, мемлекеттің, саяси жүйенің, саясаттың халықтардың әл-ауқатын қамтамасыз етудегі, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамудағы, ішкі тәртіпті сақтаудағы, елді басқарудағы, басқа халықтармен тиімді өзара іс-қимылды жүзеге асырудағы, жалпыға ортақ бейбітшілікті нығайтудағы айқындаушы рөлі күшейе түсуде. Билік пен саясаттың жойылуы немесе ерікті түрде өзгеруі ең үлкен қиындықтарға әкеледі.

Мысалы, Ресей тарихында биліктің үш рет әлсіреуі, елді басқарудың бұзылуы, өзін-өзі алдау ұлттық трагедияларға, хаос (толқулар), азаматтық қақтығыстардың өршуіне, мемлекеттің күйреуіне, қанды қақтығыстарға әкелді (1598-1613; 1917-1920; өткен ғасырдың 80-ші және 90-шы жылдарының соңы).

Жақсы саяси механизмнің әлеуметтік маңызы қазір айтарлықтай артып келеді, өйткені ол өзіндік «генетикалық кодты», болашақ қоғамның проекциясын жасайды және оны жүзеге асырудың «технологиясын» анықтайды. Саясаттағы қателіктер, қателіктер мен тәуекелдердің бағасы айтарлықтай артады. Өсіп келе жатқан радикализм, экспансионизм, қатыгездік, гуманизм, азғындық және т.б. көптеген елдердің саясатындағы тенденциялар үлкен қауіп төндіреді. Авантюристердің билікке келуі бірнеше рет әлемдік трагедияларды, мемлекеттер мен халықтардың өлімін тудырды (Екінші дүниежүзілік соғыстың тарихын еске түсіру жеткілікті).

Екіншіден, билік пен оның органдары зиянды элементтер мен күштердің енуіне осал бола бастайды, олардың зиянды мүмкіндіктері де айтарлықтай артады.

Мемлекеттік басқаруда, әсіресе күш құрылымдарын, компьютерлік және ақпараттық жүйелерді кеңінен қолдану қылмыстың билікке электронды енуіне, ішкі және сыртқы экстремистік күштердің диверсиялық әрекеттеріне бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктер ашады, бұл саяси шешімдер мен іс-әрекеттерге айналуы мүмкін, адамдарға естімеген

қайғы-қасіретті тудыруы мүмкін, сайлау мен референдумдардағы халықтың ерік-жігерін бұрмалайды, көлік, ақпарат және басқа да апаттарды тудырады, мемлекеттің, әсіресе әскери-қорғаныс дирекциясының парализін тудырады, жаһандық хаос тудырады. Көптеген саясаткерлер мен мемлекет қайраткерлерінің пайымдауынша, «кибернетикалық соғыс» ХХІ ғасырда бейбітшілік пен халықтардың қауіпсіздігіне төнетін басты қауіп-қатердің бірі болады, тек ядролық, биологиялық және химиялық қауіп-қатерлерге жол бермейді.

Үшіншіден, қауіпті «саяси дағдарыстар», тудыруы мүмкін (соғыстар мен қақтығыстар, әртүрлі әлеуметтік күштердің әлсірейтін қарама-қайшылықтары және т.б.) билік, ықпал, мемлекет ішіндегі және әлемдік аренадағы ресурстар үшін күрес күшейе түседі.

Іс жүзінде барлық мемлекеттер саяси құпияларға «аң аулауды» белсендіреді, барлау қызметтерін күшейтеді, белгілі бір саяси мақсаттарды көздейтін ақпаратты таратады, Шетелдегі құпия операцияларды кеңейтеді және т.б. төртіншіден, саяси қауіпсіздік мәселесі ХХ ғасырдың екінші жартысында билік күші халықтың оған әсер ету қабілетімен салыстырғанда едәуір артуымен шиеленіседі. Бүкіл мемлекеттерді және жер бетіндегі өмірді, барлық енетін БАҚ-ты және қоғам мен азаматтарды бақылаудың басқа да техникалық құралдарын жою мүмкіндігі бар қуатты күш құрылымдарын алғаннан кейін. Қазір халықтардың, қоғамдардың, оппозицияның, азаматтардың жаман билік пен саясаттан қорғану, оның құрылымы мен мінез-құлқын анықтау, «емдеу» және түзету, қабілетсіз және ақылсыз билікті уақтылы ауыстыру, оны ұлттық мүдделер мен ерік-жігерге сәйкес әрекет ету қабілетінің әлсіреуінің әлемдік тенденциясы айқындалуда.

ХХ ғасырда адамдар, халықтар, әлемдік қоғамдастық авторитарлық-репрессивті саяси жүйелер мен режимдердің, зиянды және дәрменсіз көшбасшылардың, билік үшін

күрестің варварлық әдістері мен құралдарының, абайсыз билік пен басқарудың саясатынан көп зардап шеккенін есте ұстаған жөн. Жүздеген үлкен соғыстар, оның ішінде 130 миллион адамның өмірін қиған екі әлем, естімеген байлықты өртеп, прогреске үлкен зиян келтірді. Саяси шайқастардың ауырлығы, саясаткерлердің қателіктері мен қателіктері ең қуатты мемлекеттердің, халықаралық саяси одақтардың (блоктардың) күйреуіне әкелді.

XXI ғасырда саясат, егер оның ғылыми-техникалық прогрестен, адамдардың, халықтардың, әлемдік қоғамдастықтың қажеттіліктерінен (мүдделерінен), егер ол өмір сүру және даму мүдделеріне бағынбаса, одан да үлкен қауіп төндіруі мүмкін.

Осылайша, бірінші кезектегі міндет, бір жағынан, қоғамның саяси құрылымын жетілдіру, жаңа сапа саясатын қалыптастыру және оны ескінің шабуылынан қорғау, екінші жағынан, қоғам мен адамдарды «жаман» билік пен саясаттан қорғау, халықтың, оппозицияның, азаматтардың мүмкіндіктерін күшейту болып табылады. оларға ықпал ету, оларды тежеу және өздеріне бағындыру. Бұл міндет – өсіп келе жатқан сын-тегеуріндер, қауіптер мен қатерлер алдында өмір сүру ғасыры деп жарияланған XXI ғасырға ең күрделі және сонымен бірге кезек күттірмейтін міндеттердің бірі.

Ғылымда саяси қауіпсіздік көрсеткіштерін анықтауға талпыныстар жасалады: азаматтардың саяси құқықтары мен бостандықтарына кедергілер мен қысымдардың болмауы; саяси оппозицияның болуы; әділеттілік және мемлекеттік-саяси жүйенің ұлттық мүдделерге сәйкестігі; елдің саяси күші мен геосаяси мәртебесі; дағдарыстарды белсенді түрде жеңе білу, қалпына келтіру және тұрақты дамуды қамтамасыз ету қабілетінен көрінетін саясат пен мемлекеттік басқарудың тиімділігі; қоғамның көпшілігінің билікке сенімі мен ерікті қолдауы; оңтайлы саяси тұрақтылық; елдің дамуына ішкі және шетелдік инвестициялардың өсуі.

Саяси қауіптер – бұл билікке, құқықтық тәртіпке нұқсан келтіретін, хаос, азаматтық қақтығыстар мен қақтығыстарды тудыратын, жалпы деградацияны, ұлттық тәуелсіздіктің жоғалуын тудыратын, мемлекетті әлсірететін және бұзатын, азаматтарды саяси құқықтар мен бостандықтардан айыратын, халықтың, қоғамның, оппозицияның билікке әсер ету мүмкіндігін жоққа шығаратын әлеуметтік құбылыстар, процестер, әрекеттер. Бұл, ең алдымен, кейбір әлеуметтік-саяси субъектілердің билік үшін күресте басқаларға (мемлекеттерге, оның құрылымдарына, әлеуметтік топтарға, партияларға, элиталарға, жеке тұлғаларға және т.б.) қарсы тұруы. Бірақ бұл қылмыстың, терроризмнің, нашақорлықтың және т.б. өсуі сияқты процестер.

Мысалы, АҚШ Ұлттық терроризмге қарсы орталығы 2001 жылы құрылды. Мысалы, нашақорлық, егер оны тоқтату мүмкін болмаса, жақын болашақта ең дамыған қоғамдар мен мемлекеттерді құлатуға қабілетті. Басқаша айтқанда, саяси емес құбылыстар өсіп, саяси бола алады.

Жалпы алғанда, саяси қауіптерді үш топқа бөлуге болады:

а) қоғамдық өмірдің басқа салаларынан – экономика, әлеуметтік құрылым және әлеуметтік қатынастардан; зиянды рухани-адамгершілік процестерден, әскери-қорғаныс істерінен және т.б;

б) экономика, әлеуметтік қатынастар, әскери қауіпсіздік және т. б. үшін саяси саладан туындайтын қауіптер;

в) саяси саланың ішінен туындайтын қауіптер.

«Саяси қауіпсіздікті қамтамасыз ету» ұғымы 2012 жылғы 6 қаңтардағы «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңының 21-бабында берілген:

1. Саяси қауіпсіздік Мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың:

1) конституциялық құрылыс негіздерін, мемлекеттік егемендікті және аумақтық тұтастықты құқыққа қарсы қол сұғушылықтардан қорғауды қамтиды;

2) саяси шешімдер қабылдауда Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін сақтау болып табылады;

3) мемлекеттік органдардың қызметін және мемлекеттік басқару тәртібін жетілдіру;

4) мемлекеттік институттардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

5) қоғамның саяси мәдениетінің деңгейін арттыру болып табылады.

2. Азаматтардың, оның ішінде саяси партиялар мен өзге де қоғамдық бірлестіктер өкілдерінің ұлттық қауіпсіздікті бұзатын және заңда белгіленген жауаптылыққа:

1) конституциялық құрылысты құлатуға немесе күштеп өзгертуге, оның ішінде терроризмге, экстремизмге, сепаратизмге және Қазақстан Республикасының біртұтас құрылысына, оның аумағының тұтастығына, қол сұғылмаушылығына және бөлінбестігіне қол сұғатын өзге де іс-әрекеттерге шақыру;

2) билікті басып алу;

3) Қазақстан Республикасының Конституциясына және заңнамасына сәйкес құрылған немесе сайланған (тағайындалған) Қазақстан Республикасының органдары мен лауазымды адамдарының өкілеттіктерін күштеп тоқтатуға немесе қызметіне кедергі келтіруге;

4) Қазіргі конфессиялық айырмашылықтар мен әртүрлі діни көзқарастарды саяси, экстремистік және террористік мақсаттарда пайдалану қағидаттарына негізделеді.

3. Мемлекеттік институттардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары басшыларының міндеті болып табылады және олардың қызметтік жұмысын бағалау критерийлерінің бірі болып қаралады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілері өз қызметінде жалпы мемлекеттік мүдделерді басшылыққа алуға міндетті. Мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік биліктің беделіне күмән келтіретін, лауазымдық жағдайын қызметтен тыс мүдделерге пайдалануға әкеп соғатын шешімдер қабылдауына және іс-әрекеттер жасауына тыйым салынады.

4. Мемлекет бағытталған шараларды қабылдайды.:

- 1) Мемлекеттік қызметтің беделі мен беделін арттыру;
- 2) белгіленген талаптарға сай келмейтін адамдардың мемлекеттік қызметке кіруіне жол бермейтін ұйымдық-құқықтық тетіктерді қалыптастыруды қамтиды.

5. Қалыптастыру және үздіксіз жұмыс істеу мүдделеріне қайшы келетін шешімдер қабылдауға және іс-әрекеттер жасауға жол берілмейді:

1) Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының бірыңғай жүйесі;

2) Қазақстан Республикасының Бірыңғай құқықтық жүйесінен тұрады.

6. Қазақстан Республикасына қарсы нұқсан келтіру қызметін жүзеге асыратын, Қазақстанның егемендігіне, аумақтық тұтастығына, оның халқының бірлігіне, елдегі қоғамдық келісім мен саяси тұрақтылыққа жария түрде қарсы шығатын шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың, сондай-ақ егер олар террористік әрекеті үшін сотталған не сот ерекше қауіпті рецидивистер деп таныған болса, Қазақстан Республикасына келуіне жол берілмейді. Қазақстан Республикасының аумағында жүрген және осындай көпшілік алдында сөйлеуге жол беретін шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар елден шығарып жіберілуге жатады, Қазақстан Республикасының заңдары мен халықаралық шарттарына сәйкес өзге де жауаптылықта болады.

2. Саяси қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетігі

Саяси қауіпсіздік тетігі бірқатар элементтерді және олардың мақсатты өзара әрекеттесуін қамтиды. Олардың ішінде:

- қорғауды қажет ететін объектілер (аумақ, мемлекеттік және қоғамдық-саяси институттар, билік органдары, саяси құқықтар мен бостандықтар, сондай-ақ азаматтардың, әлеуметтік топтар мен қауымдастықтардың нақты саяси қызметі және т.б.);

- көзқарастар, принциптер, концепциялар (доктриналар) мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын;

- тиісті заңдар жүйесі (құқықтық негіз);

- саяси саланы қорғауға арналған субъектілер (арнайы мекемелер мен органдар, сондай-ақ осындай функциялары бар басқа да мемлекеттік және қоғамдық мекемелер, қоғам және азаматтар);

- осыған қызмет ететін құралдар, әдістер мен тәсілдер;

- саяси қауіпсіздіктің жай-күйін және оның тетігінің тиімділігін бағалау критерийлері.

Бұл бүкіл жүйе және оның әрекет ету тетіктері қоғамның саяси құрылымы мен мемлекеттік биліктің сипатымен анықталады. Диктаторлық, авторитарлық және тоталитарлық мемлекеттер ең үлкен қорғаныс шараларын қажет етеді, негізінен немесе тек репрессивті күш. Олар ресми идеология мен моральдан ауытқудың ең кішкентай белгілерін, әсіресе саяси оппозиция белгілерін, сондай-ақ дұшпандық сыртқы саяси күштерге қарсы тұруды анықтау және қатаң түрде басу үшін барлық қоғамдық-саяси институттар мен азаматтарды бақылауды қамтамасыз ететін қауіпсіздіктің үлкен тетіктерімен сипатталады. Мемлекеттік күзет қызметтері санының, олардың қару-жарағының, техникалық қызмет көрсету шығындарының ісінуі билік сипатындағы жағымсыз өзгерістерді көрсетуі мүмкін.

Демократиялық құқықтық мемлекеттер саяси қауіпсіздіктің арнайы тетіктерінің маңызын кемітпей, өзін-өзі сақтауды қамтамасыз етуде халық тарапынан сенім мен қолдауды күшейтуге, осы жүйені нығайтуға мүдделі және оның саясатын саналы түрде қолдайтын азаматтардың санын көбейтуге, барлық «құтқару заңдарын» орнатуға және қатаң сақтауға, лайықты және алдын-ала осы адамдарды билікке ұсынуға баса назар аударады. Билік пен саясаттың кең әлеуметтік қолдауы олардың беріктігін, қауіпсіздігі мен ұзақ өмір сүруін ең үлкен репрессивті күш машинасынан гөрі күшті етеді. Сенеканың дана сөзіне сәйкес, билік пен мемлекет үшін ең жақсы қорғаныс-бұл халықтың сүйіспеншілігі. Саяси қауіпсіздікті қамтамасыз ету арнайы қызметтердің тиімділігіне емес, билікке, оның саясатының сипатына және әлеуметтік негіздің кеңдігіне байланысты.

Тарих саяси қауіпсіздік жүйелерінің бірнеше түрін ұсынады:

1) жазалаушы-репрессивті: жауларды іздеуге, оларды басуға, оқшаулауға, қуып шығаруға және жоюға бағытталған;

2) қорғаныс күші: билеуші элита мен режимнің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге назар аудару, күшке негізгі қолдау, сонымен бірге «икемді» шараларды қолдану (пара беру, алдау, жалған қауымдастықтар құру, оппозиция және т.б.);

3) демократиялық заңнамаға, негізінен әскери емес зорлық-зомбылық құралдарын (рухани-психологиялық, ақпараттық, сот-құқық қорғау және т.б.) қолдануға негізделген. Ең дұрысы, болашақтың моделі ретінде зорлық-зомбылықсыз саяси қауіпсіздіктің 4-ші түрі пайда болуы мүмкін.

Функциялары (міндеттері), қызметінің мазмұны, мемлекеттік билік жүйесіндегі орны мен рөлі бойынша саяси қауіпсіздік органдары үш түрге бөлінеді:

а) ел басшылығын арнайы саяси ақпаратпен қамтамасыз ету, шет мемлекеттердің барлау-диверсиялық

қызметіне және өзге де дұшпандық инфрақұрылымдарға қарсы іс-қимыл жасау, оларға қарсы арнайы операциялар жүргізу қызметтері болып табылады, бірақ мемлекетті басқаруға қатыспайды;

б) мемлекеттік басқару тетігіне кіреді және жоғарыда көрсетілген функциялардан басқа, басқа министрліктер мен ведомстволарға міндетті ұсынымдар беруге, олардың қызметіне, адамдардың ақыл-ойына бақылауды жүзеге асыруға (кадр мәселелерін, шетелдік іссапарларды және т. б. органдармен міндетті түрде келісу) құқығы бар.);

в) мемлекеттік басқару жүйесіне қосылып қана қоймай, елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы бас (бас) орган болып табылады.

Әдетте, мемлекеттік қауіпсіздік органдарының осы үш түрі тиісінше демократиялық, өтпелі және тоталитарлық мемлекеттерге тән. Белгілі бір функцияларды көптеген жағдайларға байланысты қауіпсіздік органдары заңсыз иемденуі мүмкін.

Қазақстан демократиялық құқықтық мемлекетке сәйкес келетін саяси қауіпсіздік жүйесін құруы керек. Ол үшін мемлекеттің өзі осындай болуы керек. Осыған байланысты азаматтық қоғамды дамыту, халықтың саяси мәдениеті мен белсенділігін арттыру, оны биліктің артықшылықтарын пассивті күтуден тазарту және халықтың өзі жасампаздыққа, прогреске және бейбітшілікке қабілетті заманауи билік құра алатындығын түсіну бірінші кезектегі маңызға ие. Бірақ халық саяси қателіктерден, саяси қылмыстарға қатысудан сақтандырылмаған.

Саяси қауіпсіздік сонымен қатар саяси құқықтарды, азаматтық қоғам мен жеке тұлғаның еркі мен іс-әрекетін қорғау болғандықтан, саяси сала қауіпсіздік күш құрылымдарының (армия, барлау, қарсы барлау, құқық қорғау органдары және т.б.) озбырлығы мен амбицияларынан сенімді қорғалуы маңызды. Олар ішкі саяси күрестен, деполитизациядан және департизациядан

босатылуы керек, өйткені олардың саяси шайқастарға қатысуы мұндай шайқастардың қарулы қақтығыстарға, қарулы қақтығыстарға ұласуына әкеледі.

Демократиялық мемлекеттердегі саясат саласындағы шынайы ұлттық мүдделерді анықтау мен қорғауда оппозиция, тәуелсіз БАҚ, түрлі қауымдастықтар мен қорлар, қоғамдық пікір, ғылыми институттар үлкен рөл атқарады. Саяси қауіпсіздік жүйесін дамытудың жетекші үрдістерінің бірі ондағы трансұлттық институттар мен ұйымдардың рөлін арттыру болып табылады. Азаматтар мен халықтар өздерінің саяси бостандықтарына төнетін қауіп жөнінде халықаралық және өңірлік қауіпсіздік органдарына жүгіне алады.

Егер бұрын олардың жалғыз функциясы билік пен жүйені ішкі және сыртқы жағынан әрекет ететін саяси қарсыластардан (жаулардан) қорғау болса, жоғарғы билік пен институттарды қорғауда, яғни билікке қызмет етуде болса, онда XX ғасырда, әсіресе оның екінші жартысында бірқатар жаңа функциялар пайда болды.

Біріншіден, мемлекеттің саяси қауіпсіздігі биліктің сапасына, оның саясатына және мемлекеттік басқару құрылымына көбірек тәуелді болғандықтан, тиісті органдар билікке әсер ету мүмкіндігін ала бастады, оны саясаттағы белгілі бір қателіктердің салдары, оларды түзету үшін мемлекеттік құрылымдағы бұрмаланулар туралы хабардар етті. Бұл, атап айтқанда, КГБ және батыс елдерінің саяси қауіпсіздік қызметтерінің қызметінде байқалды. Коммунистік билік бұл тенденцияны бірден қабылдамады және нәтижесінде КГБ-ның саясат пен биліктің іс-әрекеттеріндегі бұрмаланулар туралы объективті есептерін қолдана алмады. Билік қауіпсіздік органдарының жаңа функцияларын қолдана алмады.

Екіншіден, бүкіл қоғамдық өмірдің саясаттандырылуына және теріс экономикалық, әлеуметтік, рухани-адамгершілік, криминогендік және басқа процестердің мемлекетке саяси қауіп-қатерлерге жиі

ауысуына байланысты қауіпсіздік органдары қоғам өмірінің негізгі салаларындағы теріс процестерді терең талдаумен айналысуға, мемлекет басшылығына осы қауіптер туралы ақпарат беруге, ұсынуға және қабылдауға мәжбүр. Сондықтан саяси қауіпсіздік органдарының құрылымында ел ішіндегі процестерді терең ғылыми-саяси талдаумен, мемлекеттік және қоғамдық-саяси жүйенің негіздеріне қауіп төндіретін коррозиялық және деструктивті процестерге қарсы шаралар әзірлеумен айналысатын элементтер бірінші орынға шығады.

Үшіншіден, саяси қауіпсіздіктің функциялары мен міндеттері саласында мемлекеттің сыртқы саяси ұстанымдарын әлсіретуге немесе әлсіретуге қабілетті халықаралық жоспардың қатерлеріне, тәуекелдеріне және сын-тегеуріндеріне қарсы шараларды талдау, болжау және әзірлеу жөніндегі жұмыстың үлес салмағы күрт өсті.

Төртіншіден, биліктің, мемлекеттік және қоғамдық құрылыстың алдында тұрған міндеттерді шешу үшін елдің материалдық және рухани ресурстарын пайдалану қабілеті ретінде мемлекеттің саяси қуатын (күшін) қорғау және нығайту саяси қауіпсіздік жүйелерінің қызметіндегі квинтэссенцияға айналды. Өйткені, ел мүддесіне сай келетін қоғамдық және мемлекеттік құрылым – елдің табысты дамуының маңызды факторларының бірі. Егер билік саясаттың жоғары сапасына, халықтың шоғырлануына, оның саяси мәдениеті мен белсенділігін арттыруға, жағымсыз құбылыстар мен процестердің алдын алуға, заңдылық пен тәртіпті нығайтуға мән бермесе, ең өміршең саяси жүйе билікте дәрменсіз саясат, қылмыстық немесе сатқындық элементтері болса, күшін жоғалтуы мүмкін.

3. Саяси қауіпсіздіктің сыртқы саяси және ішкі саяси аспектілері

Ұлттық қауіпсіздік факторларын 2 топқа бөлуге болады – сыртқы және ішкі. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерінде мемлекеттің сыртқы саясаты маңызды құрамдас бөлік болып табылады. Өзінің сыртқы саяси функцияларын іске асыра отырып, әрбір мемлекет өз елінен тыс жерлерде, яғни халықаралық қатынастарда белгілі бір саясат жүргізеді. Халықаралық қатынастар теориясында кеңістіктік қатынастардың органикалық байланысы және мемлекеттердің іс-әрекеттерінің тарихи себептері болып табылатын «геосаясат» теориясы дамыды. «Геосаясат» теориясы «егемендік», «аумақ», «мемлекеттің қауіпсіздігі» сияқты құндылықтарға негізделген. Менің ойымша, мемлекеттің, оның ішінде Қазақстан Республикасының геосаяси жағдайы көбінесе халықаралық қатынастарды дамытудың басымдықтарын айқындайды. Ежелгі қытай қолбасшысы Сун Цзу сыртқы қауіпсіздікті талдау мен болжауда, стратегиялық маневр жасауда, дипломатияда, барлау мен барлау жұмыстарында маңызды рөл атқарды.

Мемлекеттің сыртқы саясаты – бұл халықаралық құқық субъектілерімен қатынастар орнатуға және қолдауға, Ұлттық қауіпсіздік пен мүдделерді қорғауға, сондай-ақ халықаралық қатынастардың басқа субъектілеріне әсерін кеңейтуге бағытталған шаралар жүйесі. Қытай АҚШ-тан белгілі бір міндеттерді қабылдап, ядролық қару алды.

Қазақстан Республикасына қарсы агрессия жағдайында әскери жағдайды Президент енгізеді. Әскерлер мен әскери құралымдарға: Шекара Қызметі, әскери қарсы барлау органдары, Ұлттық ұлан, ІІМ әскери-тергеу органдары жатады. Қару-жарақ бағдарламасының құрамына қару-жарақ үлгілері үшін жобалау құжаттамасын әзірлеу кірмейді. Әскери басқару актілерінің белгілерінің бірі-авторитаризм. Әскери басқару актілерінің белгілерінің бірі-құқықтық сипат. Әскери басқару актілерінің ерекшеліктері заңға

бағыныштылық және императивтілік болып табылады. Ағымдағы қамтамасыз етудің заттай мүлкі әскери қызметшілерді қамтамасыз етуге арналады.

Сыртқы саясат бойынша басымдықтарды айқындауға қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, елдің геосаяси жағдайы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін кешенді түрде құрайтын белгілі бір ұлттық мүдделердің болуы сияқты факторлар әсер етеді. Жаһандық проблемалар жүйесі тұрақсыз және төтенше динамизммен сипатталады.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласында негізгі заңнамалық акт 2012 жылғы 6 қаңтардағы «ҚР Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңы болып табылады, онда адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мазмұны мен қағидаттары, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жүйесі, мақсаттары мен бағыттары айқындалған.

«Ұлттық мүдде» ұғымымен «Ұлттық қауіпсіздік» категориясы байланысты. Ұлттық қауіпсіздік басқа элементтермен (ішкі тұрақтылық, экономикалық өркендеу, қолайлы сыртқы орта, оң халықаралық имидж) қатар оңтайлы өмір сүруді қамтамасыз ететін мемлекеттің ұлттық мүддесінің элементтерінің бірі ретінде қарастырылады.

Айта кету керек, кез-келген мемлекеттің ұлттық мүддесінің негізгі анықтаушысы «өзін-өзі сақтау инстинкті» болып табылады, оған ұлттық қауіпсіздікті сыртқы қауіптерден қорғау, әлемдегі мемлекеттің экономикалық және саяси ұстанымдарын қорғау, басқа мемлекеттің сыртқы саясатына белгілі бір әсер ету, сондай-ақ мемлекеттің әлемдік саясатқа әсерін кеңейту кіреді, тұтастай алғанда.

Егер Қазақстанның сыртқы саяси қызметін жоғарыда аталған типологияға сәйкес зерттейтін болсақ, онда Қазақстан Республикасын ішкі және сыртқы саясат

арасындағы теңгерімді сақтауға негізделген белсенді саясат сипаттайды. Жалпы мемлекет саясатының теңгерімділігіне қатысты белгілі дипломат, қазіргі ҚР Президенті Қ.К. Тоқаев дұрыс айтады: «Қазақстанның сыртқы және ішкі саясатының өзара тығыз байланысы мақсаттың бірлігімен – әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикамен демократиялық қоғам құрумен және ел азаматтарының конституциялық құқықтарын кепілді қорғаумен айқындалады. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты сыртқы саяси әріптестерді таңдаудағы прагматизмді, маневрліктің жоғары дәрежесін, Қазақстанның сыртқы саясатының қандай да бір өңірдегі жағдайдың болжап болмайтын дамуына, әлемдік нарық конъюнктурасының өзгеруіне тікелей тәуелділігінің болмауын болжайтын теңгерімділік және көп векторлылық сияқты сапалармен сипатталады».

Біздің еліміздің сыртқы саясаты бастапқыда кең халықаралық ынтымақтастық арқылы ұзақ мерзімді ұлттық мүдделерді қорғау және туындаған мәселелерді өзара келісімдер мен қолайлы ымыралар негізінде шешу қажеттілігінен туындады. Бүгінде Қазақстанның көпжақты және екіжақты ынтымақтастық форматтарында, сондай-ақ Халықаралық ұйымдарға қатысу шеңберінде қомақты халықаралық шарттық-құқықтық базасы бар.

Қазақстан Республикасының имиджі мен беделіне, сондай-ақ оның ұлттық қауіпсіздігінің нығаюына ел басшылығының ядролық қарудан бас тарту туралы шешімі әсер етті. 1992ж. мамырда Қазақстан Лиссабон хаттамасына қол қойып, ядросыз мемлекет болуға міндеттеме алды. Ол Лиссабон хаттамасына қатысушы елдердің алғашқысы болып ядролық қарусыз мемлекет мәртебесі бар ядролық қаруды таратпау туралы шартқа (ЯҚТШ) қосылды. Кейін біздің елімізге барлық ядролық державалардан қауіпсіздік кепілдігін беру туралы Меморандумға қол қойылды. Қазақстанның ядролық қарусыздану процесіне қосқан үлесі Семей ядролық полигонын жабуды және Лиссабон

хаттамасына қол қоюмен шектелмегенін атап өту қажет. 2009 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясының 64-сессиясында Қазақстан 29 тамызды Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы іс-қимыл күні деп жариялау туралы ұсыныс енгізді. Дәл осы күні Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаев өзінің Жарлығымен әлемдегі ең ірі ядролық сынақ полигондарының бірін біржола жапты. Бұл идея бірауыздан қолдау алды, бұл халықаралық қоғамдастықтың осындай сынақтардан туындаған қауіптер туралы терең аландаушылығының көрінісі болды. Бұл күн БҰҰ Бас Ассамблеясының 2009 жылғы 2 желтоқсандағы шешімімен «дүниежүзілік ядролық қарудан бас тарту күні» ретінде бекітілді. Менің ойымша, бұл жаһандық қарусыздануды дамыту және халықаралық қауіпсіздікті нығайту ісінде Қазақстан Республикасының ауқымды сыртқы саяси бастамасының куәсі.

Бұл мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі сыртқы саяси қызметпен және халықаралық қатынастардың басқа субъектілерінің қызметімен байланысты екенін тағы бір рет дәлелдейді. Халықаралық құқықтық қатынастарға түсетін мемлекеттер бір-бірінің сыртқы саясатына әсер етеді. Халықаралық қатынастардың басқа субъектілерінің мүдделерін ескерместен өздерінің ұлттық мүдделерін қорғау мүмкін емес. Сонымен қатар, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету процесіне әлемде болып жатқан кез келген саяси процестер әсер етеді, сондықтан мемлекет өңірде немесе халықаралық қоғамдастықта пайда болатын кез келген тұрақсыздандырушы факторларға ұтқыр ден қоюға мәжбүр. Сонымен қатар, мемлекет өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету және нығайту бойынша шаралар қабылдай отырып, жанама түрде жергілікті, аймақтық және ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысады.

ТМД елдерінің ұлттық қауіпсіздікті нығайту жөніндегі іс-шараларын талдай отырып, Қазақстан посткеңестік кеңістікте ұлттық қауіпсіздікті нығайту саласындағы іс-қимылдар бойынша көшбасшы болып табылады: Ұлттық

қауіпсіздік стратегиясы, әскери доктрина, Ұлттық қауіпсіздік туралы жаңа заң қабылданды деп қорытынды жасауға болады.

Мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі сыртқы саясаттың рөлін бағалай отырып, әрбір қатысушы мемлекеттің қауіпсіздігі барлық басқа қатысушы елдердің қауіпсіздігімен ажырамас байланысты екенін атап өткен жөн. Мәселен, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің бастамасы бойынша Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК) құрылып, жұмыс істеуде, ол қазірдің өзінде Азияның 20 елін қамтиды. АӨСШК ЕҚЫҰ-ның азиялық баламасы ретінде құрылғаны құпия емес. Қатысушыларға өзара іс-қимыл жасау үшін үлкен алаң беріледі, өйткені АӨСШК-тің жиырма мүшесінің жартысы не ЕҚЫҰ-ның қатысушылары, не азиялық әріптестері болып табылады, бұл осы екі ұйымның өзара әлеуетті толықтырылуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, республика ядролық қаруды таратпау туралы шарттың, ҰҚШҰ әскери-саяси блогының, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының (ШЫҰ) қатысушысы болып табылады, «Бейбітшілік жолындағы әріптестік» бағдарламасы шеңберінде НАТО-мен белсенді өзара іс-қимыл жасайды.

Жүргізілген талдау Ұлттық қауіпсіздік мәселелері заңнамалық актілерде ғана емес, республиканың стратегиялық даму бағдарламаларында да көрініс тапқанын көрсетті.

Қазақстан Республикасының сыртқы саясатын жүргізу негізінде еуропалық мемлекеттермен, АҚШ-пен, Қытаймен, Ресеймен, Таяу Шығыс мемлекеттерімен «дербес» ынтымақтастықты, сондай-ақ БҰҰ, АӨСШК, ЕҚЫҰ, ШЫҰ, ТМД, ИЫҰ және т.б. сияқты халықаралық ұйымдар шеңберіндегі «ұжымдық» ынтымақтастықты дамытуды көздейтін көпвекторлы қағидат сақталуға тиіс екенін атап өтуге болады.

Осылайша, Қазақстанның сыртқы саясаты халықаралық қатынастарда ұлттық мүдделерді қамтамасыз етіп қана қоймайды және қорғайды. Осындай табандылықпен Республика өңірлік және халықаралық қауіпсіздікті нығайту мақсатында сыртқы қатерлермен күреске бағытталған халықаралық іс-шараларға белсенді қатысады деп айтуға болады.

ҚР ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі сыртқы саясаттың рөлі туралы талдауды қорытындылай келе, белгілі тарихшы және публицист Р.А. Медведевтің: «соңғы жылдары әлемде бірде-бір ел осындай үлкен дипломатиялық табыстарға қол жеткізбеген және Қазақстан сияқты әлемнің барлық аса ірі және ықпалды мемлекеттерімен тең әрі жақсы қарым-қатынасы жоқ шығар» деген сөздерін келтіргім келеді. Ұлттық мүдденің негіздерінің бірі – ұлттық қауіпсіздікке деген қажеттілік, екіншісі – елдің дамуына деген қажеттілік.

Ішкі факторлар, халықтың әл – ауқатын жақсарту – Қазақстанның өмірлік маңызды мүддесі. Қазақстанда бүгінде қоғамдық-саяси салада саяси процестердің тұрақтылығы мен болжамдылығының жеткілікті деңгейіне қол жеткізілді. Сонымен бірге, қоғамдық-саяси қауіпсіздікке төнетін бірқатар ықтимал сын-қатерлер мен қауіптерге назар аудару қажет. Қазақстан қауіпсіздігі үшін ҚР-ның ішкі қауіптері мен қауіптері аса маңызды болып табылады. Қауіпсіздіктің ішкі қатерлері ең алдымен қоғам мен оның азаматтарына әсер ететін факторлардан туындайды.

Қауіп факторлары белгілі бір объектіге әсер ете алмайтын жағдай (жағдай) қауіпсіздік деп аталады. Бекіту, бұл екі субъектінің қауіпсіздік болып табылады сұрайды. Әлеуметтік қауіпсіздікті қазіргі әлеуметтік институттар мен құрылымдарды қорғау деп түсінуге болмайды. Қауіптің ең нақты, тікелей және мақсатты түрі қауіп деп аталады.

«Әлеуметтік вектор» – кірістерді бөлу саласындағы саясаттың бағыты. Режимдік дағдарыстың көріністері мен салдары өте жақсы.

Қазіргі кезеңде қоғамдық-саяси салада маңызды қауіптер ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады:

– ұйымдасқан қылмыстың өсу қаупі және қоғамның есірткісі;

– ұлтаралық шиеленістің өсу қаупі.

Қылмыстық топтардан Қазақстан аумағы арқылы есірткінің әкелінуі мен транзитінің көлемін ұлғайтуға, олардың ірі ауыстырып тиеу пункттерін құруға одан әрі талпыныстарды күтуге болады. Тиісінше, бұл қылмыстық әрекетке ел азаматтарының тартылуының кеңеюі болжануда. Мұның бәрі республиканың экономикалық қауіпсіздігіне әсер етуі мүмкін. Бұл қоғам мен мемлекет өзінің экономикалық дамуының жолдары мен формаларын дербес анықтай алатын мемлекет. Егер біз экологиялық қауіпсіздік туралы айтатын болсақ, онда үлкен қалаларда техногендік апаттар мен апаттар өте қауіпті.

Ұлтаралық шиеленістің өсу қаупі

Қазақстан халқының көп ұлтты құрамы жағдайында жекелеген этностар арасындағы шиеленістің артуының қандай да бір белгілері елдің ұлттық қауіпсіздігіне қатер ретінде қаралуға тиіс. Тұтастай алғанда, қазақстандық қоғамда ұлтаралық тұрақтылық пен келісімді қамтамасыз ету проблемасы мемлекеттік билік органдары тарапынан одан әрі жіті назар аударуды талап етеді. Мысалы, қазақстандық демограф Мақаш Татимов Қазақстанның этникалық ареалдарын зерттеу негізінде этносаралық қақтығыстардың 12 мүмкін аймағын анықтайды:

1. Орыстардың жаппай қоныстануының солтүстік аймағы (бұрынғы Тың өлкесі және Қарағанды облысы).

2. Орыстардың урбанизацияланған қоныстануының оңтүстік аймағы (Алматы, Талдықорған, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстары).

3. Орыстардың шығыс өнеркәсіптік таралу аймағы (Шығыс Қазақстан және Семей облыстары).

4. Орыстардың Батыс «белдеулерінен тыс» қоныстану аймағы (Батыс Қазақстан және Ақтөбе облыстары).

5. Солтүстік-Батыс ауылдық округі (Ақмола облысы).

6. Ерментау-немістердің ауылдық қоныстануының Целиноград ареалы (Ақмола облысы).

7. Поляктардың Келлер ареалы (Көкшетау облысы).

8. Сайрам қала маңындағы өзбектерді қоныстандыру ареалы (Оңтүстік Қазақстан облысы).

9. Түркістан ауылдық-қалалық өзбектерді қоныстандыру ареалы (Оңтүстік Қазақстан облысы).

10. Іле-Жаркент ауылдық округі – Алматы облысы Ұйғыр ауданындағы әкімшілік бірлік.

11. Ұйғырларды қоныстандырудың Алматы жартылай урбандалған ареалы.

12. Татарлардың, кәрістердің, еврейлердің қоныстануының Алматы жоғары урбанизацияланған ауқымы.

1986 жылдан бастап Қазақстан Республикасында орын алған этноконфликтілерді талдау Қазақстанға тән этноконфликтілердің үш негізгі типін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді:

1) этноәлеуметтік, иммигранттарға қарсы;

2) «сепаратистік»;

3) ирреденттік;

Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты қызметкерлерінің пікірінше, ирреденттік және сепаратистік этноконфликтілер этноәлеуметтік, иммигранттарға қарсы емес, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне айтарлықтай үлкен қауіп төндіреді. Алайда, басқа ғалымдар ұлтаралық қақтығыстар ең алдымен әлеуметтік қарама-қайшылықтардан туындауы мүмкін деп санайды, өйткені стратификация саласындағы этникалық топтардың белсенді әлеуметтік қызметі олардың осы құрылымдағы орны,

мәртебесі мен билігінің болуымен анықталады. Осылайша, бүгінгі таңда бірінші кезектегі міндет ұлтаралық қайшылықтардың экономикалық алғышарттарын еңсеру, барлық ұлттық топтардың дамуы үшін берік материалдық база құру болып табылады, бұл өз кезегінде елдегі ұлттық-саяси қатынастарды түбегейлі сауықтыруға жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Қазір Қазақстанда монистік құрылымдардан плюралистік құрылымдарға көшу өте әлсіз және баяу жүріп жатыр, осыған байланысты қоғамдық жағдайды тұрақсыздандыру үрдісі күшеюде. «Митинг демократиясы» біздің күндерімізге тән бола отырып, әлеуметтік шиеленісті күшейтеді. Өйткені, институционалды емес қоғамдық пікір тұрақсыз тепе-теңдікке әкелетіні белгілі. Сондықтан қоғамдық энергияның саяси шығу арналарының болуы жүйелі келісімді қамтамасыз етудің басты құралдарының бірі болып табылады. Бірақ Қазақстанның саяси жүйесі әлі толық дәрежеде бейімделу қабілетіне ие емес.

Бақылау сұрақтары

1. Саяси қауіпсіздік түсінігі.
2. Саяси қауіпсіздік тұрақтылығына қауіп төндіру мәселесі.
3. Саяси қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетігі.
4. Саяси қауіпсіздіктің сыртқы саяси және ішкі саяси аспектілері.
5. Ұлттық қауіпсіздіктің нығаюына ел басшылығының ядролық қарудан бас тарту

3.2. Мемлекеттің қоғамдық қауіпсіздігі: түсінігі, оны өзгерту факторлары, қамтамасыз ету жүйесі

1. Қоғамдық қауіпсіздік түсінігі және мәні

Т. Гоббс, И. Кант және Г. Гроция идеялары болашақ қауіпсіздік тұжырымдамаларының негізгі элементтерін құрады, сондықтан олардың тұжырымдары қазіргі уақытта өзекті. Т. Гоббс саяси теорияда реалистік дәстүрге жол ашты. И. Кант моральдық ынталандыруларға және адамның жақсы әлемге ұмтылуына бет бұрды, сондықтан оның идеялары либералды дәстүрдің негізін қалады. Г. Гроцияның халықаралық институттар заңының рөлін күшейтуге қатысты идеясы олардың арасындағы логикалық байланысты тудырды.

Томас Гоббс «Левиафан немесе шіркеу мен азаматтық мемлекеттің материасы, формасы мен күші» (1651) еңбегінде қауіпсіздіктің әлеуметтік құбылысының генезисін сипаттай отырып, жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің диалектикалық бірлігі мен өзара қауіпсіздігін көрсетеді. Оның пікірінше, «мемлекеттің мақсаты-қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Түпкі себеп, адамдардың ниетінің мақсаты... байланыс кезінде (олар... мемлекетте өмір сүрумен байланысты) өзін-өзі сақтауға және сонымен бірге қолайлы өмір сүруге қамқорлық болып табылады».

Сонымен, «қауіпсіздік» терминінің пайда болуы мен даму кезеңдерін анықтауға болады.

I кезең. Ағылшын философы Роберт Гроссетесттің сөздігінде «өзін кез-келген қауіптен қорғалған деп санайтын адамның тыныш рухы» (ағылш. философ, теолог және оптик ғалым, оксфорд мектебінің негізін қалаушы)

II кезең. Бұл ұғымды неғұрлым жоғары, мемлекеттік деңгейде өзгерту. XIII ғасырдың ортасынан бастап «полиция» ұғымы кең мағынаға ие болды. Ол мемлекеттік құрылым, мемлекеттік басқару ретінде түсіндірілді, оның мақсаты мемлекеттің игілігі мен қауіпсіздігі.

III кезең. XVII-XVIII ғасырларда мемлекеттің басты мақсаты жалпы әл-ауқат пен қауіпсіздік болып табылатын көзқарас расталды. Осыған байланысты «қауіпсіздік» термині жаңа түсінік алады: жағдай, нақты қауіптің болмауы нәтижесінде пайда болатын тыныштық жағдайы, сондай-ақ осы жағдайды жасауға ықпал ететін материалдық, саяси жағдайлар, тиісті органдар мен ұйымдар.

IV кезең. 14 жылы 1881 тамызда Ресейде «Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық тыныштықты қорғау шаралары туралы ереже» шығарылды, онда қоғамдық қауіпсіздікке мемлекеттік қылмыстармен күресуге бағытталған және саяси тергеудің құзыреті ретінде сипаттама берілді.

V кезең. 1917 жылы «Қауіпсіздік» термині саясаттандырылып, контрреволюцияға қарсы күресте мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында қолданыла бастады.

VI кезең. 1934 жылы «Қауіпсіздік» терминінің ұлттандырылуының шарықтау шегі болды, яғни қоғамның рухани өмірінде туындайтын түрлі жағдайларды (бірлестіктер, ұйымдар, одақтар құру, ар-ождан бостандығының Конституциялық принципін жүзеге асыру әрекеттері) бақылау ретінде пайдаланылған мемлекеттік қауіпсіздік ретінде оның заңнамалық шоғырлануы.

VII кезең. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы – Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 6 қаңтардағы №527-IV Заңы. Осы Заң Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі саласындағы құқықтық қатынастарды реттейді және адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мазмұны мен қағидаттарын, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесін, мақсаттары мен бағыттарын айқындайды.

Қоғамдық қауіпсіздік-қоғамның тұтастығы мен оның тұрақтылығы қамтамасыз етілетін азаматтардың өмірі, денсаулығы мен әл-ауқатының, қазақстандық қоғамның

рухани-адамгершілік құндылықтарының және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің нақты және ықтимал қауіп-қатерлерден қорғалуының жай-күйі («Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» ҚР Заңының 4-бабы).

Қоғамдық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың шешімдерімен және іс-әрекеттерімен қамтамасыз етіледі.

Көрінеу әкеп соғуы мүмкін шешімдер қабылдауға және іс-әрекеттер жасауға жол берілмейді:

1) Қазақстан халқының бірлігін бұзу және ұлтаралық және конфессияаралық қатынастар жағдайының нашарлауы;

2) қоғамдық келісімді бұзу;

3) қоғамдық және діни бірлестіктердің мемлекет ісіне және мемлекеттің қоғамдық және діни бірлестіктер ісіне заңсыз араласуына жол берілмейді;

4) қылмыс пен құқық бұзушылықтардың өсуіне байланысты;

5) білім беру мен медициналық қамтамасыз етудің деңгейі мен сапасын төмендету;

6) тарихи-мәдени мұра объектілерін жоғалту;

7) адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын негізсіз шектеуге құқығы бар.

Қоғам денсаулығына нақты қатер төндіретін аса қауіпті және Карантиндік жұқпалы аурулары бар шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан Республикасына келуіне жол берілмейді.

Қазақстан Республикасының аумағында жүрген және қоғам денсаулығына қатер төндіретін инфекциялық аурулары бар шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдар елден шығарып жіберілуге тиіс.

Қоғамның тұрақты өмір сүруі мен дамуына теріс әсер ететін қазіргі және ықтимал қауіптер мен қатерлерді ескере отырып, мемлекет мақсаттары мен міндеттерін айқындайды,

соның негізінде қоғамдық қауіпсіздік стратегиясы әзірленеді.

Қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне сүйене отырып, оның түрлерін бөлуге болады: әлеуметтік қауіпсіздік; жол қауіпсіздігі; өрт қауіпсіздігі; санитарлық қауіпсіздік.

Қоғамдық қауіпсіздік нормаларын бұзу олардың көптеген адамдардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретіндігімен, қоғам мен мемлекетке айтарлықтай зиян келтіретіндігімен сипатталады. Қоғамдық қауіпсіздікке төнетін қауіптің негізгі түрлері – әлеуметтік қауіпті әрекеттер, әлеуметтік қақтығыстар, эпидемиялар, эпизоотиялар, ірі апаттар, авариялар, өрттер. Қоғамдық қауіпсіздік қауіпі адамдардың қатысуынсыз және ерік - жігерінен басқа – табиғаттың стихиялық күштерінің, атап айтқанда су тасқыны мен жер сілкінісінің нәтижесінде туындауы мүмкін.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі заңдық шаралар кешені мен мемлекеттің міндеттеріне мыналар жатады:

- жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын реттейтін конституциялық нормаларды бекіту, олардың халықаралық құқық нормалары мен принциптерімен келісілуі;

- заңнамалық базаны жетілдіру;

- Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес жүзеге асырылатын қоғам мен мемлекеттегі демократиялық қайта құрулар негізінде қазіргі заманғы құқықтық сананы қалыптастыру;

- қоғамдық қауіпсіздіктің құқықтық негізін құру, оның орындалуына мемлекеттік және қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету.

Ұйымдастырушылық-бақылау шаралары кешенінде:

- қоғамдық қауіпсіздік субъектілерінің сақтауын бақылаудың мемлекеттік институттарын оңтайландыру және жетілдіру;

– бақылау және қадағалау функцияларын орындайтын мемлекеттік органдардың қызметін ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз ету және үйлестіру;

– қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша жеке кадрларды даярлау институтын құру;

– қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды кешенді әзірлеу және іске асыру;

– қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне қауіп-қатер көздерін белгілеу және бақылауды жүзеге асыру;

– республиканың қоғамдық қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау, оның серпінін, даму үрдістерін болжау, қауіпсіздікті қамтамасыз етудің халықаралық жүйелерімен интеграциялау;

– халықты ақпараттандыру бойынша билік органдарының ықпалынан озатын жарияланатын материалдардың объективтілігі үшін жауапкершілік деңгейін арттыру мақсатында мемлекеттік органдардың, қоғамдық қауіпсіздік субъектілерінің бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара іс-қимылы;

– азаматтардың, оның ішінде құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің жеке және мүліктік қол сұғылмаушылығынан құқыққа қарсы қол сұғушылықтан тікелей қорғау; куә мен жәбірленушіні қорғау институтын одан әрі дамыту; мемлекеттік органдардың, қоғамдық бірлестіктердің және өзге де ұйымдардың, олардың меншік нысанына қарамастан, оның ішінде төтенше жағдайлар кезіндегі қалыпты қызметін қамтамасыз ету, заңды және жеке тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтіру, қоғамдық қауіпсіздікке қарсы құқыққа қарсы қол сұғушылық жасаған адамдарды жауаптылыққа тарту жөнінде шаралар қолдану, ұлтаралық және өзге де әлеуметтік жанжалдарға ықпал ететін себептер мен жағдайларды бейтараптандыру;

– қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің күштері мен құралдарының іс-қимылына әзірліктің қажетті

деңгейін кұру, дамыту, жарактандыру, дайындау және қолдау.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің құқықтық негізі Конституция, адамның, азаматтың, қоғам мен мемлекеттің жеке басына қол сұғылмаушылықты, құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ететін, мемлекеттік биліктің негіздерін бекітетін, сондай-ақ Қазақстан Республикасы қабылдаған халықаралық міндеттемелерді ескеретін өзге де заңнамалық нормативтік құқықтық актілер болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздік саласындағы ҚР заңнамасы негізгі блоктардан тұрады:

- қоғамдық қауіпсіздік негіздерін бекітетін конституциялық нормалар;

- қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне қол сұғушылық үшін жауапкершілік нормаларын қамтитын құқық қорғау заңнамасын (Қазақстан Республикасының Қылмыстық және әкімшілік заңнамасын), сондай-ақ әртүрлі қауіп-қатерлерден (қарудың заңсыз айналымынан, табиғи және техногендік сипаттағы дүлей зілзалалардан, төтенше жағдайлардан және т.б.) қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін арнайы заңға тәуелді актілерді қамтиды);

- қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінің құқықтық мәртебесін бекітетін заңнама;

- Қазақстан Республикасы Президентінің актілерін;
- қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі Үкімет қаулылары мен өзге де нормативтік құқықтық актілер.

Қоғамдық қауіпсіздіктің негізгі принциптері:

- Қазақстан Республикасының Конституциясын, заңдарын және өзге де нормативтік құқықтық актілерін құқықтық қатынастар субъектілерінің орындауы;

- қабылданатын мемлекеттік бағдарламалардың міндетті экономикалық негіздемесі және оларды іске асыру тетігін әзірлеу;

– Мемлекеттік бағдарламалар жобалары мен нормативтік құқықтық актілерге міндетті криминологиялық сараптама;

– республикада қабылданып жатқан заңнамалық актілердің Конституцияға, ҚР ратификацияланған халықаралық шарттардың нормаларына сәйкестігі;

– Қазақстан Республикасында жасалған халықаралық шарттар бойынша міндеттемелердің орындалуына бақылауды жүзеге асыру.

Құқық нормалары және заңды емес сипаттағы басқа да әлеуметтік нормалар (мораль нормалары, имандылық, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, мінез-құлық мәдениеті ережелері) қоғамдық тәртіп саласындағы қатынастарды реттеу құралдары болып табылады. Құқықтық нормалар арқылы жалпыға міндетті мінез-құлық ережелері белгіленеді, белгілі бір әрекеттерді жасауға тыйым салынады, құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілік белгіленеді, мемлекеттік органдардың, олардың лауазымды адамдарының, қоғамдық тәртіпті сақтау жөніндегі қоғамдық құрылымдардың міндеттері, функциялары, өкілеттіктері, қызметінің нысандары мен әдістері айқындалады.

Қоғамдық тәртіпті орнату мен қолдаудың мақсаты жеке адамның қауіпсіздігін, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, ұйымдар мен қоғамдық бірлестіктердің қалыпты жұмыс істеуі үшін, азаматтардың еңбегі мен демалуы, олардың ар-намысын, адами қадір-қасиетін және қоғамдық имандылығын құрметтеу үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады.

Қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету құқық қорғау органдары қызметінің аса маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік өзара байланысты және өзара тәуелді, өйткені қоғамдық тәртіпті нығайту қоғамдық қауіпсіздікті арттыруға ықпал етеді.

Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік ұғымдары мен мәнін түсіну үшін олардың өмірдің басқа байланысты салаларымен: құқықтық тәртіп, қоғамдық абаттандыру және мемлекеттік тәртіппен байланысы туралы мәселе маңызды.

2. Қоғамдық қауіпсіздіктің өмірдің басқа салаларымен байланысы

Қоғамдық тәртіп қоғам өмірінің басқа саласымен – қоғамдық қауіпсіздікпен тығыз байланысты, оны мемлекет органдары, әсіресе ішкі істер органдары, полиция қамтамасыз етуге шақырады.

Қоғамдық қауіпсіздік саласына адамдардың өмірі мен денсаулығына және олардың мүлкіне қауіп-қатердің алдын алуға немесе жоюға байланысты қоғамдық қатынастар жатады. Қоғамдық қауіпсіздік, егер олар дұрыс пайдаланылмаса, жоғары қауіп көздерінің теріс қасиеттерінің көрінісімен байланысты. Ол адамдардың көлік және жаяу жүргіншілер қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін қағидаларды; қоғамдық орындарда Құрылыс және жөндеу жұмыстарын жүргізу қағидаларын; өртке қарсы қауіпсіздік қағидаларын сақтаумен байланысты қарым-қатынастарын қамтиды; індеттерге, індеттерге және эпизоотияларға қарсы күрес қағидаларын; лицензиялық-рұқсат беру жүйесіне жататын заттарды пайдалану қағидаларын басшылыққа алады.

Қоғамдық қауіпсіздік – бұл адамдардың өмірі мен денсаулығына және олардың мүлкіне қауіп-қатердің алдын алуға немесе жоюға байланысты қоғамдық қатынастарды қамтитын ажырамас бөлігі. Бұл азаматтардың жеке қауіпсіздігімен және қоғамдық тәртіппен тығыз байланысты. Қоғамның қауіпсіздігі, қоғамдық қауіпсіздік мемлекеттің қауіпсіздігі мен жеке адамның қауіпсіздігін қамтиды.

Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік өзара байланысты және өзара тәуелді, өйткені қоғамдық тәртіпті нығайту қоғамдық қауіпсіздікті арттыруға ықпал етеді.

Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздіктің тіршілік әрекетінің басқа шектес салаларымен (құқықтық тәртіп, қоғамдық көріктендіру, мемлекеттік тәртіп) арақатынасын зерделеу қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік саласында қалыптасатын қоғамдық қатынастардың шекараларын неғұрлым нақты түсінуге ықпал етеді.

– Қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік және құқықтық тәртіп.

Құқық тәртібі саласы құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастардың бір бөлігін қамтиды. Тар (арнайы) мағынада қарастырылатын қоғамдық тәртіп және заңдылық – бұл айтарлықтай сәйкес келетін салалар. Олар қоғамдық тәртіп құқық нормаларымен реттелетін бөлігінде сәйкес келеді. Мораль, адамгершілік нормаларымен, жатақхана ережелерімен реттелетін қоғамдық тәртіп саласының қатынастарына келетін болсақ, олар құқық қорғау саласынан тыс. Осыдан, алайда, құқықтық тәртіп саласы тар мағынада қоғамдық тәртіп саласы деп тұжырым жасауға болмайды. Көптеген құқықтық қатынастар қоғамдық тәртіп саласына кірмейді (мысалы, еңбек, азаматтық-құқықтық және басқа да құқықтық қатынастар).

Құқық тәртібі қоғамдық тәртіптің өзегін құрайды, өйткені мемлекет заңның көмегімен қоғамдық тәртіп саласындағы маңызды қатынастарды нығайтады. Бұл қатынастарды мемлекет қорғайды, қажет болған жағдайда оларды мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары қолдайды.

Қоғамдық қауіпсіздік және құқықтық тәртіп ара қатынасы бір бөлігі ретінде қосымша тізімі. Бұл қатынас қоғамдық қауіпсіздік саласындағы қатынастардың заң нормаларымен реттелетіндігіне байланысты. Демек, қоғамдық қауіпсіздік құқықтық тәртіптің ажырамас бөлігі, элементі болып табылады.

– Қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік және қоғамдық абаттандыру.

Қоғамдық абаттандыру дегеніміз-елді мекендерді, қоғамдық орындарды ұтымды жоспарлау және салу, оларды жайластыру және адамдардың еңбегі мен демалуына қолайлы жағдайда ұстау. Қоғамдық абаттандырудың көптеген мәселелері, мысалы, азаматтардың жаппай демалатын орындары мен адамдардың басқа да болатын орындарын тиісті жоспарлау және жабдықтау, елді мекендерде сауда және қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындарының, театрлардың, кинотеатрлардың, стадиондардың және басқа да мекемелердің орналасуы, аулалар мен кіреберістердің тазалығы мен жарықтандырылуы және т.б. қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздіктің жай-күйіне айтарлықтай әсер етеді.

Сонымен, қоғамдық орындардағы тазалық пен тәртіп адамдардың қоғамдық адамгершілікке құрметпен қарауына ықпал етеді, қоғамдық қауіпсіздікке төнетін қауіптің деңгейін төмендетеді. Керісінше, қоғамдық орындардың қоқыстануы, бау-саябақ шаруашылығының жай-күйі, қоғамдық орындардың антисанитариялық жай-күйі, көшелердің, аулалардың, кіреберістердің, бақтардың, саябақтардың нашар жарықтандырылуы қоғамдық тәртіпті бұзушылықтарды жасау, өрттердің, эпидемиялардың және басқа да жұқпалы аурулардың туындауы үшін қолайлы жағдайлар туғызады.

Сонымен бірге, қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік және қоғамдық Абаттандыру – бұл адамдар өмірінің әртүрлі салалары. Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздіктен айырмашылығы, абаттандыру саласы негізінен адамдардың қоршаған ортаның материалдық объектілеріне қатынасын қамтиды.

– Қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік және мемлекеттік тәртіп.

Заңнамадағы соңғы ұғым қоғамдық тәртіппен қатар қолданылады.

Заңнаманы талдау мемлекеттік тәртіп деп тар мағынада түсінілетін әлеуметтік тәртіпке қарағанда қоғамдық өмірдің неғұрлым кең саласы түсініледі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, мемлекеттік тәртіп қоғамдық тәртіп саласын толығымен қамтымайды. Ол құқық тәртібі сияқты, оның өзегін құрайды, қоғамдық тәртіп пен заңның, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздіктің мәні мен мазмұнын анықтайды.

Қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздіктің қоғамдық өмірдің басқа салаларымен өзара байланысы мен аражігін ажырату тиісті құқық қорғау органдары мен өзге де органдар мен ұйымдар арасында Құзыретті неғұрлым негізді түрде бөлуге мүмкіндік береді.

3. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінің жүйесі және олардың өкілеттіктері

Қоғамдық қауіпсіздік объектілері: адам, оның құқықтары мен бостандықтары, қоғамдық бірлестіктер және меншік нысанына қарамастан өзге де ұйымдар, әлеуметтік топтар мен мемлекет болып табылады.

Қоғамдық қауіпсіздік субъектілері – бұл қоғамдық қауіпсіздікті жүзеге асыруға шақырылған барлық мемлекеттік органдар.

Қоғамдық қауіпсіздікке төнген қатер – бұл іске асырылуы адамның, азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына әкеп соғуы мүмкін қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне қауіп төндіретін себептердің, жағдайлар мен факторлардың жиынтығы.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінің жүйесіне заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдары арқылы осы саладағы функцияларды жүзеге асыратын мемлекет, сондай-ақ мемлекеттік емес ұйымдар мен азаматтардың бірлестіктері кіреді.

Ол объектілердің: Қазақстан Республикасы азаматтарының, шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ

адамдардың, олардың құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ меншік нысанына қарамастан қоғамдық бірлестіктер мен өзге де ұйымдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған.

Мақсаты республиканың қоғамдық қауіпсіздік объектілері қорғалуының тиісті деңгейін құру және қолдау болып табылатын қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі мемлекеттік органдардың қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өзара іс-қимылын білдіреді. Мақсатты іске асыру қоғамдық қауіпсіздік саласындағы қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесін әзірлеуді және қабылдауды, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарының, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған барлық іс-шаралар мен шараларды кешенді жоспарлауға және іске асыруға арналған қоғамдық бірлестіктер мен азаматтар қызметінің негізгі бағыттарын айқындауды көздейді.

Қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін бір-бірімен өзара іс-қимыл жасайтын оны қамтамасыз ету күштері, адамның және азаматтың, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған саяси, құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, әскери және өзге де сипаттағы шараларды жүзеге асыратын өзге де мемлекеттік органдар мен ұйымдар құрайды.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүктелген негізгі субъект мемлекет болып танылады. Ол осы саладағы функцияларды заң шығарушы, атқарушы және сот билігі арқылы жүзеге асырады. Мемлекет Қазақстан Республикасының аумағында азаматтардың қоғамдық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді, ал одан тыс жерлерде олардың қорғалуы мен қамқорлығына кепілдік береді.

Қоғамдық қауіпсіздікке қол жеткізу қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясатты жүргізумен, жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызы бар мүдделеріне барабар

экономикалық, саяси, ұйымдастырушылық және өзге де сипаттағы шаралар жүйесін іске асырумен қамтамасыз етіледі.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету республика конституциялық құрылысының түбегейлі принциптері іске асырылған кезде ғана мүмкін болады, оларға: Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге тыйым салу, оның тұтастығы мен Біртұтас құрылысы; діни негіздегі саяси партиялардың қызметіне тыйым салу және т.б. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдары Қазақстан Республикасы азаматының мемлекет кепілдік беретін құқықтары мен бостандықтарының шеңберін бекітіп береді.

Жалпыұлттық психологияны қалыптастыру Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында белгіленген мемлекет қызметінің жалпы қағидаттарына-қазақстандық патриотизм, Қоғамдық келісім, саяси тұрақтылық, саяси және идеологиялық әралуандық қағидаттарына негізделеді.

Қоғамдық қауіпсіздік объектілері қорғалуының қажетті деңгейін құру және қолдау мақсатында қоғамдық қауіпсіздік саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жүйесі әзірленеді, осы саладағы мемлекеттік билік органдары қызметінің негізгі бағыттары айқындалады, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету органдары және олардың қызметін бақылау мен қадағалау тетігі қалыптастырылады немесе қайта құрылады. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі функцияларды тікелей орындау заңға сәйкес атқарушы билік жүйесінде, атап айтқанда Ішкі істер органдарында құрылатын қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін мемлекеттік органдарға жүктелген.

Ішкі істер органдары – қоғамдық тәртіпті сақтауды, қылмысқа, есірткі құралдары мен қарудың заңсыз айналымына, бақыланбайтын көші-қонға қарсы күресті, азаматтар мен ұйымдардың құқықтары мен заңды

мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын, қылмыстық жазалардың орындалуын ұйымдастыратын атқарушы органдар, сондай-ақ қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіру;

Қоғамдық тәртіпті қорғау мен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді ұстау ішкі істер органдарының қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке қол сұғатын мынадай құқық бұзушылықтардың жолын кесу жөніндегі функциялары арқылы ашылады: жабайы сораны жоюға шаралар қолданбау; есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды өткізудің және (немесе) медициналық емес тұрғыдан тұтынудың жолын кесуге шаралар қолданбау; есірткі құралдарын, психотроптық заттар мен прекурсорларды насихаттау және заңсыз жарнамалау; ұсақ бұзақылық; арнаулы қызметтерді көрінеу жалған шақыру; алкогольді ішімдіктерді ішу немесе қоғамдық орындарға мас күйінде келу; жекелеген қоғамдық орындарда темекі шегуге тыйым салуды бұзу және т.б.

Қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызмет жол жүрісіне қатысушыларды қадағалауды жүзеге асыру; олардың жолда жүріс-тұрыстың белгіленген қағидаларын сақтауы; көлік құралдарының қауіпсіздіктің техникалық талаптарына сәйкестігін бақылауды жүзеге асыру; автокөлік құралдарын жүргізуді оқытатын оқу орталықтарының, мектептердің қызметін лицензиялау; жол жүрісі қағидаларын білуін тексеру; көлік құралдарын жүргізу құқығына құжаттар беру арқылы жол жүрісі қауіпсіздігін қамтамасыз етуді қамтиды.

Бұқаралық іс-шаралар өткізу не табиғи немесе техногендік сипаттағы төтенше жағдайларға, жаппай тәртіпсіздіктерге байланысты ерекше жағдайлар туындаған кезде ішкі істер органдары қоғамдық тәртіпті сақтауды жүзеге асырады; дүрбелеңнің туындауының алдын алады және қажет болған кезде азаматтардың жеке қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында оларды эвакуациялауға жәрдем

көрсетеді; азаматтар мүлкінің сақталуын қамтамасыз етеді; азаматтардың қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке қол сұғатын құқыққа қарсы іс-әрекеттерінің алдын алады;; тонау, ұрлық, бұзушылықтар, соның ішінде топтық, қоғамдық тәртіп және т.б. актілердің жолын кеседі.

Қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызмет ішкі істер органдарының лицензиялық-рұқсат беру жұмысын жүзеге асыруын қамтиды. Оның мазмұны: жеке және заңды тұлғалардың белгілі бір қызмет түрлеріне рұқсат беру құжаттарын алу тәртібін белгілеу, тауарлардың белгілі бір түрлерінің айналымы (күзет қызметін жүзеге асыру, атыс қаруы мен оның оқ-дәрілерін сатып алу, түрлі-түсті бейнедегі көбейту көшірме техникасын пайдалану және т.б.) сияқты аспектілерді ашады.); лицензияланатын қызмет түрлерін регламенттейтін қағидалар мен нормалардың сақталуын бақылау; берілуі ішкі істер органдарының құзыретіне кіретін тиісті рұқсатсыз жеке және заңды тұлғалар қызметінің алдын алу және жолын кесу; сатып алынуы, пайдаланылуы, сатылуы ішкі істер органдарының бақылауында болатын қару мен басқа да заттардың заңсыз айналымының жолын кесу, оларды айналымнан алып қою.

Заңның негізінде және оны орындау үшін қоғам өмірінің әртүрлі салаларында: автотокөлік пен қалалық электр көлігінің қозғалысы және оны пайдалану; өрт қауіпсіздігі; эпидемияларға, су тасқынына және басқа да дүлей зілзалаларға қарсы күрес; қоғамдық орындарда Құрылыс және режим жұмыстарын жүргізу; ойық атыс қаруын, сондай-ақ жарылғыш, радиоактивті, қатты әсер ететін улы заттарды сатып алу, сақтау және тасымалдау және т.б. қоғамдық қауіпсіздік қағидалары белгіленеді.

Мұндай ережелердің нормалары әдетте ұйымдастырушылық және техникалық сипатта болады, олар жоғары қауіп көздерін пайдалану ережесін анықтайды. Мемлекеттің өкілетті органдары нақтылағаннан кейін

ережелер заңды күшке ие болады, орындау үшін міндетті болады. Тиісті нормаларды бұзғаны үшін жауапкершілік заңдарда, Қазақстан Республикасы Үкіметінің жарлықтарында, қаулыларында, жергілікті өкілді және атқарушы органдардың шешімдерінде белгіленеді. Көрсетілген нормаларды бұзғаны үшін (олардың сипатына және қауіптілігіне, салдарларына қарай) қылмыстық, әкімшілік, тәртіптік және материалдық жауапкершілік көзделген. Қоғамдық қауіпсіздік нормаларын бұзу салдарынан ауыр зардаптардың туындау мүмкіндігіне сүйене отырып, ҚР Ішкі істер органдарының қызметіндегі ең бастысы қауіпсіздік қағидаларын қатаң сақтауды қамтамасыз ету, оларды бұзушылықтардың алдын алу, белгіленген тәртіптен сәл ауытқудың уақтылы және нақты жолын кесу болып табылады. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында құқықтық актілермен кәсіпорындарды ашуға және олардың жұмыс істеуіне, сондай-ақ айналасындағыларға жоғары қауіп төндіретін заттар мен заттарды пайдалануға лицензиялық-рұқсат беру жүйесі белгіленеді.

Ішкі істер органдары бақылаусыз пайдаланылуы мемлекетке зиян келтіруі мүмкін, азаматтардың жеке қауіпсіздігіне қатер төндіретін немесе қылмыстық мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін объектілерге лицензиялық-рұқсат беру жүйесін жүзеге асырады. Атап айтқанда, Ішкі істер органдары пиротехникалық, қару-жөндеу шеберханаларын, атыс тирлерін алып қоюға және олардың жұмыс істеуіне, ойық атыс қаруын, оның оқ-дәрілерін, жарылғыш материалдарды және басқа да бірқатар заттарды сатып алуға, тасымалдауға және сақтауға рұқсат береді.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша ішкі істер органдары қызметінің маңызды әдістерінің бірі ұйымдардың, лауазымды адамдардың және азаматтардың лицензиялық-рұқсат беру жүйесі белгіленген объектілерді

сақтау, пайдалану қағидаларының белгіленген нормаларын сақтауын, автомотокөліктің техникалық жай-күйін, көлік құралдары жүргізушілерінің және жаяу жүргіншілердің көшелер мен жолдар бойынша жүру қағидаларын сақтауын, жүргізушілер кадрларын даярлауды, тиісті жай-күйде ұстауды және жол әріптестерін қадағалауды қадағалау болып табылады, жобалау ұйымдарының азаматтарға тиесілі барлық ұйымдарда, кәсіпорындарда, мекемелерде, үйлерде өрт қауіпсіздігі талаптарын орындауына, сондай-ақ жеке детективтік қызметті бақылауға және т.б.

ҚР Ішкі істер органдары тиісті ұйымдарға табиғи апаттарға қарсы күресте, азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіретін және Елеулі авариялық-құтқару және қалпына келтіру жұмыстарын жүргізуді талап ететін ірі авариялардың салдарын жоюда көмек көрсетеді, табиғи апаттар, басқа да төтенше жағдайлар кезінде, азаматтық қорғаныс іс-шараларын жүргізу кезінде мүлікті күзету мен құтқаруды қамтамасыз етеді, әскерилендірілген және кәсіби өрт күзетінің қызметіне басшылық етеді, ерікті өртке қарсы ұйымдарға, ведомстволық өрт күзетіне көмек көрсетеді. Елдегі жеке кәсіпкерліктің қарқынды өсуі, әртүрлі жеке кәсіпорындардың, қауымдастықтардың, ұйымдардың, мекемелердің, банктердің пайда болуы әртүрлі күзет кәсіпорындарының (бірлестіктердің), қаруды, басқа да арнайы Қорғаныс және күзет құралдарын сатып алуға және пайдалануға құқығы бар кәсіпорындардағы күзет бөлімшелерінің пайда болуына әкелді, оларды бақылаусыз пайдалану қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздіктің бұзылуына әкелуі мүмкін. Ішкі істер органдарына елдің тиісті аумағында жұмыс істейтін кәсіпорындардағы жеке детективтік және күзет кәсіпорындарының (бірлестіктерінің), олардың филиалдары мен күзет-детективтік бөлімшелерінің қызметін бақылау жүктелген, сондай-ақ оларға жеке детективтік және күзет қызметіне лицензия беру, олардың қолданылу мерзімін ұзарту және олардың күшін жою құқығы берілген.

Қамтамасыз ету бойынша ҚР Ішкі істер органдарының қызметінде қоғамдық қауіпсіздіктің әртүрлі формалары қолданылады. Кезінде – олардың бірде-біреуі әмбебап мәнге ие емес, тапсырманы орындаудың жалғыз құралы бола алмайды. Сондықтан сәттілік қажетті қызмет түрлерін дұрыс таңдауға байланысты.

Сипаты мен құқықтық табиғаты бойынша жұмыстың келесі түрлері бөлінеді: әлеуметтік-ұйымдастырушылық, іс-шаралар, мысалы, профилактикалық әңгімелер өткізу; ұйымдастырушылық-техникалық іс-әрекеттер жасау, басқарудың нормативтік және жеке актілерін шығару; шарттар жасасу; басқа да заңды маңызды іс-шаралар.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша ішкі істер органдарының алдында тұрған міндеттердің ерекшелігі және олардың қызметінің ерекшеліктері органдардың құрылымында тиісті даярлығы бар арнайы бөлімшелерді бөлу қажеттілігіне негізделген.

ҚР Ішкі істер органдары өз функцияларын, міндеттерін басқа құқық қорғау органдарымен, өкілді және атқарушы билік органдарымен, кәсіпорындармен, мекемелермен, ұйымдармен, еңбек ұжымдарымен, қоғамдық бірлестіктермен және азаматтармен тығыз өзара іс-қимыл жасай отырып орындайды, оларды және бұқаралық ақпарат құралдарын қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі өз қызметі туралы хабардар етеді. Шамамен біріктіру бір жарым ондаған қызметтер мен бөлімшелер, ПО өзінің қоғамдық рөлі мен маңыздылығын жоғалтпай, әрбір нақты адамның құқықтарын, мүдделері мен қауіпсіздігін қорғауға арналған бірыңғай көп функциялы жүйені білдіреді.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары өз құзыреті шегінде:

- 1) ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды жоспарлау және өткізу бойынша ведомстволық бағынысты ұйымдардың қызметіне басшылық етеді;

- 2) Ұлттық қауіпсіздік жүйесін жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізеді;

3) ұлттық қауіпсіздік саласындағы заңдардың және өзге де нормативтік құқықтық актілердің сақталуын қамтамасыз етеді;

4) мемлекеттік құпияларды қорғау саласындағы заңнаманы сақтай отырып, халықты ұлттық қауіпсіздіктің жай-күйі және оны қамтамасыз ету бойынша қолданылатын шаралар туралы хабардар етеді, насихат және қарсы насихат қызметін жүргізеді;

5) әрекеттері (немесе әрекетсіздігі) Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерінің бұзылуына, ұлттық қауіпсіздігіне қатер төндіруге әкеп соғатын лауазымды адамдарды, мемлекеттік қызметшілерді тиісті жауаптылыққа тартады.

Азаматтар, қоғамдық және өзге де ұйымдар да қоғамдық тәртіпті және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілері болып табылады, заңнамаға сәйкес қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысу жөніндегі құқықтар мен міндеттерге ие болады.

Қоғамдық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың:

1) азаматтардың жеке басының қауіпсіздігін, олардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету кепілдіктерін нығайту;

2) қазақстандық патриотизмге, ұлтаралық және конфессияаралық келісімге негізделген мемлекеттік идеологияны қалыптастыру;

3) Қазақстан халқының бірлігі мен қоғамдағы толеранттылықты нығайту болып табылады;

4) халықтың табиғи өсімін қолдау және дағдарыстық демографиялық процестерге қарсы іс-қимыл бойынша уақтылы шаралар қабылдауды қамтамасыз ету болып табылады;

5) қылмысқа, оның ішінде оның ұйымдасқан нысандарына, сыбайлас жемқорлыққа, терроризмге және экстремизмге қарсы күресті күшейту болып табылады;

6) жұмыссыздықтың өсуін және халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуін тежеу;

7) психикаға белсенді әсер ететін заттарды медициналық тұрғыдан қолданбаудың, сондай-ақ Халықтың денсаулығы мен имандылығына, Қазақстан халқының тектік қорына қауіп төндіретін басқа да әлеуметтік факторлардың алдын алу болып табылады;

8) елдің зияткерлік әлеуетін төмендетуге кедергі жасау болып табылады;

9) Қазақстан қоғамының тарихи, дәстүрлі, рухани және мәдени құндылықтарын сақтауды қамтамасыз ету;

10) заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл.

Елдегі, өңірдегі және әлемдегі қалыптасқан жағдайды талдау үшін, сондай-ақ республиканың аумақтық тұтастығын, мемлекеттік егемендігін, конституциялық құрылысын қамтамасыз ету саласындағы сыртқы және ішкі саясаттың негізгі бағыттары бойынша шешімдер әзірлеу үшін 1991 жылғы тамызда Қауіпсіздік Кеңесі құрылды. Бұрын республикалық құрылымдарда болмаған қағидатты жаңа органның құрылуы мемлекеттің ұлттық мүдделерін қамтамасыз ету және мемлекеттік органдардың осы бағыттағы қызметін үйлестіру жөніндегі саяси-құқықтық жұмыстың негізін қалады.

Қауіпсіздік кеңесі ішкі саяси тұрақтылықты сақтау, конституциялық құрылысты, мемлекеттік тәуелсіздікті, аумақтық тұтастықты және халықаралық аренада Қазақстанның ұлттық мүдделерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті құратын және Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласында бірыңғай мемлекеттік саясат жүргізуді үйлестіретін конституциялық орган болып табылады.

Қауіпсіздік Кеңесінің негізгі функциялары:

– ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және Қауіпсіздік Кеңесінің шешімдерін іске асыру мақсатында құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдардың қызметін үйлестіру;

– мемлекеттік бағдарламаларды, заң жобаларын, маңызды сыртқы саяси және өзге де мемлекеттік-маңызды бастамаларды кешенді талдау және бағалау, сондай-ақ елдегі ахуалды, әлемдік және өңірлік үрдістерді дамыту, ұлттық қауіпсіздіктің ішкі және сыртқы қатерлерін болжау, олардың алдын алу және оларды бейтараптандыру бойынша ұсыныстар әзірлеу және шараларды айқындау;

– елдің ұлттық қауіпсіздігін, қорғаныс қабілетін, құқық тәртібін қамтамасыз ету саласындағы қызметтің нәтижелері мен негізгі бағыттары туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің жыл сайынғы баяндамасын тыңдау;

– елдің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелері бойынша Мемлекеттік органдардың бірінші басшыларын тыңдау;

– құқық қорғау органдарының, Қарулы Күштердің, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың қызметін талдау, мониторингілеу, инспекциялау, мемлекеттік органдар мен ұйымдардың елдің ұлттық қауіпсіздігі мен халықаралық ұстанымдарын, мемлекеттің қорғаныс қабілетін, заңдылық пен құқық тәртібін қамтамасыз ету саласындағы іс-шараларды іске асыру жөніндегі қызметін үйлестіру;

– Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын, мемлекеттік егемендігін және аумақтық тұтастығын қорғауды қамтамасыз ету жөнінде ұсыныстар әзірлеу, жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері бойынша Президент шешімдерінің жобаларын дайындау;

– қорғанысқа, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікке бағытталған республикалық бюджет қаражатының мақсатты пайдаланылуын бақылау нәтижелерін талдау.

Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы кешенді мемлекеттік жоспарлаудың негізгі нысаны болып табылады. Оларды іске

асыруда, оның ішінде қаржылық, материалдық, кадрлық қамтамасыз етуде басымдық қамтамасыз етілуге тиіс.

Қару-жаракты мемлекеттік бақылау, халық арасында нашақорлық пен маскүнемдікке қарсы күрес мәселелері және т.б. жөніндегі бағдарламалар әзірленді.

Бағыты: қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жүзеге асыратын органдардың қызметінде заңдылықты нығайтуды және азаматтардың құқықтары мен бостандықтары кепілдіктерінің тиімділігін қамтамасыз етуді көздейтін қызметін бақылау және қадағалау жүйесін жетілдіру. Бұл бағыттағы бірінші кезектегі міндет қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінің қызметін мемлекеттік бақылаудың бірыңғай жүйесін құру болып табылады.

Құқық қорғау заңнамасын жетілдіру-процесс 2015 жылы басталды және осы уақытқа дейін: қоғамдық қауіпсіздік объектілерін қорғау жөніндегі мемлекеттік құрылымдар қызметінің құқықтық негізін қамтамасыз ететін қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу, әкімшілік және басқа да кодекстерді әзірлеу аяқталып, қабылданды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қоғамдық қауіпсіздік түсінігі және мәні;
2. Қоғамдық қауіпсіздіктің өмірдің басқа салаларымен байланысы;
3. Қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілерінің жүйесі және олардың өкілеттіктері.
4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары өз құзыреті шегінде басшылыққа алып қамтамасыз етеді.
5. Қоғамдық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтарының міндеттері

3.3. Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігі

1. Экономикалық қауіпсіздік проблемасының түсінігі, мақсаттары, міндеттері, түрлері және негізгі аспектілері

Экономикалық қауіпсіздік ұғымы. Экономикалық қауіпсіздік кез-келген елдің ұлттық қауіпсіздік жүйесінде маңызды орын алады, өйткені армияның жауынгерлік дайындығы ғана емес, сонымен бірге барлық басқа өмірлік мүдделердің, азаматтық қоғам мен мемлекеттің қорғалуы, сондай-ақ ұлттық құндылықтар мен өмір салтын сақтау, көптеген ішкі және сыртқы қауіптер экономика жағдайына байланысты.

Елдің экономикалық қауіпсіздігін экономикалық, саяси және құқықтық жағдайлардың жиынтығы деп түсіну керек, ол ұзақ мерзімді перспективада жан басына шаққандағы экономикалық ресурстардың максималды мөлшерін неғұрлым тиімді түрде өндіруді қамтамасыз етеді.

Шетел әдебиетіндегі экономикалық қауіпсіздік мәселесі бұрыннан қарастырылып келеді. Бұл 1934 жылы Ф. Вельтпен басталды және дәл осы кезде «экономикалық қауіпсіздік» термині алғаш қолданыла бастады. Бұрынғы КСРО-да бұл проблемалар бөлек қарастырылмады. Қауіпсіздік органдарына келетін болсақ, олар тек экономикалық қылмыстар мен сыртқы сауда қатынастарына назар аударды.

Посткеңестік кеңістікте ұлттық қауіпсіздікті ең маңызды зерттеулер Ресейдің ғылыми мектебінде жүргізіледі, мұнда ұлттық қауіпсіздікті жалпы қабылданған түсіндіру «азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік мүдделерін, сондай-ақ ұлттық құндылықтар мен өмір салтын кең ұғымнан сыртқы экономикалық қатерлер, олардың табиғаты бойынша қауіптің әр түрлі аспектілері (әскери, экономикалық, ақпараттық, экологиялық және т.б.) терминіне дейін қорғау» күйін білдіреді.

Экономикалық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, меншік түріне қарамастан ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың шешімдері және әрекеттерімен қамтамасыз етіледі:

1) Қазақстанның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету;

2) Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеден экономикалық оқшаулануына жол бермеу;

3) ел экономикасының ресурстық-энергетикалық негізін сақтау және нығайту;

4) Қазақстанның геосаяси айналасында туындауы мүмкін жағымсыз факторлардың әсер етуімен байланысты мемлекеттік экономиканың осалдық дәрежесінің максималды төмендеуі;

5) ішкі және сыртқы несиелік ресурстардың бағыты мен отандық экономиканы қалпына келтіру мен дамытудың инвестициялық мүмкіндіктеріне басымдық бере отырып, отандық және халықаралық қаржы институттарымен өзара тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету;

6) мемлекеттік бюджет тапшылығының шекті рұқсат етілген деңгейінен аспау және оның кіріс бөлігін нығайту;

7) бюджет қаражаты мен мемлекеттік ресурстардың мақсатсыз пайдаланылуын болдырмау;

8) республикалық бюджет туралы заңда белгіленген мөлшерден тыс сыртқы қарыздың өсуіне жол бермеу;

9) Қазақстан аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы қауіпті тепе-теңдіктің алдын алу;

10) бәсекелестікті дамытуға және монополияны шектеуге байланысты қазақстандық тауар өндірушілердің ел экономикасындағы үлесінің ұлғаюы;

11) экономикалық өсуді қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделерін қорғау, оның ішінде өнеркәсіптік әлеуетті сақтау мен нығайту мақсатында мемлекет шетелдік инвесторларға берілген кепілдіктерді сақтай отырып, шетелдік ұйымдар мен

ұйымдардың меншігінде болатын немесе басқаратын Қазақстан экономикасы объектілерінің жай-күйі мен пайдаланылуын бақылауды жүзеге асырады.

Өз кезегінде экономикалық қауіпсіздік елдің ресурстық әлеуетіне, тепе-тең және қарқынды өсу мүмкіндіктеріне, әлеуметтік даму мен экологиялық қауіпсіздікке қатысты елдің өмірлік мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін экономикалық шарттардың жиынтығын қамтиды.

Кең ауқымда елдің экономикалық қауіпсіздігі мәселелеріне жекелеген стратегиялық кәсіпорындардың экономикалық қауіпсіздігі және елдің әлемдік экономикалық қауымдастыққа қатысуымен байланысты мәселелер жатады.

Экономикалық қауіпсіздіктің мақсаттары мен міндеттері.

Экономикалық қауіпсіздік проблемасы қоғамның назарын аударады, өйткені тым көп эмоционалды зардап адамдардың мазасыздығы мен әл-ауқатына деген үмітімен және өмір тағдырына деген сеніммен жүктеледі. Осылайша, экономикалық мүдделер үшін қауіп-қатерлерді жұптастыру механизмінде экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мүмкін шындықтарын ұсынған жөн.

«Экономикалық қауіпсіздік» ұғымының өзі 90-жылдардағы қазақстандық басқару органдарының лексикасында салыстырмалы түрде жаңа болып табылады. Ол өте кең түсіндірілгенімен, оны шетелде жақсы біледі. Оның негізінде бұл егемендік пен тәуелсіздік, тұрақтылық пен осалдық, тоқырау мен күту, мәжбүрлеу мен агрессия, күш пен парасат, тәуелділік пен тәуелсіздік экономикалық негіздерінің категориялары болып табылады.

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мақсаты экономиканың құлдырауын болдырмау үшін ғана емес, өсу мен тұрақты дамуға бағытталуы керек; әлсіреуге қарсы емес, экономиканың нығаюына ықпал ету. Әмбебап даму және қоршаған әлемге қатысты өз позициясын сақтауға деген ұмтылыс тұрғысында тұрақтылықпен бірге «экономикалық

қауіпсіздік» категориясының тәуелсіздік, жаңару және өзін-өзі жетілдіру қабілеттері сияқты сипаттамаларын бағалау керек. Басқаша айтқанда, экономикалық қауіпсіздік дегеніміз – бұл ұлттық экономиканың ішкі және сыртқы жағдайларының жиынтығы, оның тиімді динамикалық өсуіне және қоғамның, мемлекеттің, адамның қажеттіліктерін қанағаттандыру, олардың өмірлік мүдделерін қамтамасыз ету қабілеттілігі.

Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігінің міндеттері меншік нысанына қарамастан мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың шешімдері мен әрекеттерімен белгіленеді және жүзеге асырылады.

Оларға мыналар жатады:

- Қазақстанның экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз ету;

- Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеден экономикалық оқшаулануына жол бермеу;

- ел экономикасының ресурстық-энергетикалық негізін сақтау және нығайту;

- Қазақстанның геосаяси жағдайында туындауы мүмкін жағымсыз факторлардың әсерімен байланысты мемлекеттік экономиканың осалдық дәрежесінің максималды төмендеуі;

- ішкі және сыртқы несиелік ресурстардың бағыты мен отандық экономиканы қалпына келтіру мен дамытудың инвестициялық мүмкіндіктеріне басымдық бере отырып, отандық және халықаралық қаржы институттарымен өзара тиімді ынтымақтастықты қамтамасыз ету;

- мемлекеттік бюджет тапшылығының шекті рұқсат етілген деңгейінен аспау және оның кіріс бөлігін нығайту;

- бюджет қаражаты мен мемлекеттік ресурстардың мақсатсыз пайдаланылуын болдырмау;

- республикалық бюджет туралы заңда белгіленген мөлшерден тыс сыртқы қарыздың өсуіне жол бермеу;

– Қазақстан аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы қатерлі теңгерімсіздіктің алдын алу;

– бәсекелестікті ынталандыруға және монополияны шектеуге байланысты қазақстандық тауар өндірушілердің ел экономикасындағы үлесінің өсуі;

Орта мерзімді перспективада келесі өзара байланысты міндеттерді шешу қажет:

– болашағы жоқ және ескірген өндірістерді үнемі қысқарту мен тиімді және бәсекеге қабілетті салалар мен кәсіпорындарды қолдау;

– құрылымдық қайта құруларды жүзеге асыруға қажетті қазақстандық экономиканың инфрақұрылымын дамыту;

– ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету;

– жинақталған ғылыми-техникалық әлеуеттің ең құнды элементтерін сақтау;

– ел экономикасындағы құрылымдық деформацияларды жою, өндіріс құрылымы мен кәсіпорындар, халықтың тиімді сұранысын үйлестіру;

– экспорттық әлеуетті әртараптандыру;

– республиканың экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Экономика мемлекет пен қоғамның дамуында негізгі рөлге ие болғандықтан, ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тек экономикалық саланың өзіне ғана емес, сонымен бірге оның экономикалық емес қызмет салаларымен қиылысу аймақтарына әсер ететін күрделі мәселе болып табылады. Экономикалық қауіпсіздік экономикалық әдістермен де, экономикалық емес сипатта да (саяси, әскери) қамтамасыз етілуі мүмкін.

Сонымен бірге экономикалық емес салалардағы қауіпсіздік көбіне әртүрлі экономикалық құралдарды қолдануға байланысты (мысалы, қаражат жинау). Сонымен қатар, кез-келген қызмет саласында қауіпсіздікке төнетін қауіп-қатерлердің салдарын бағалау кезінде экономикалық құралдарды қолданып, келтірілген зиянды анықтауға және

сәйкесінше ресурстарды бөлудің басым бағыттарын бөліп көрсетуге болады.

Сарапшылар ұлттық экономикалық қауіпсіздік проблемаларының келесі блоктарын анықтайды:

1) елдің ұлттық экономикалық кешенін сақтау мен дамытуға байланысты мәселелер.

2) төтенше жағдайлар кезіндегі экономиканың жұмыс істеу мәселелері.

3) Әскери және экономикалық мәселелер.

4) Меншік қатынастарын трансформациялау мәселелері.

5) Сыртқы әлеммен өзара әрекеттесудің экономикалық мәселелері.

Экономикалық қауіпсіздік проблемасының түрлері мен негізгі аспектілері

Ұлттық экономикалық мүдделер – бұл қоғам, әлеуметтік топтар мен экономикалық саладағы жеке адамдар қалыптастырған, қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының қозғаушы күші болып табылатын қажеттіліктер. Ұлттық экономикалық мүдделер жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделері иерархиялық тәртіпте орналасқан мүдделер жүйесі түрінде ұсынылады. Кез-келген экономикалық жүйенің тұрақтылығы экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету процесінде барлық топтардың экономикалық мүдделерінің тепе-теңдік деңгейіне байланысты. Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін жүзеге асыру әрқашанда бір-біріне қарама-қайшылықтардың болуымен сипатталады, бірақ бір бағыттағы айқын біржақтылық ұлттық экономиканың тұрақтылығы мен даму негіздеріне нұқсан келтіруді білдіруі мүмкін.

Экономикалық қауіпсіздік проблемалары экономикалық жүйенің шеңберінен шығады, сондықтан оны зерттеу объектісі тек экономика ғана емес, сонымен қатар онымен байланысты салалар (энергетика, экология, қорғаныс

және т.б.) болып табылады. Тиісінше, экономикалық қауіпсіздік құрылымында келесі түрлерді ажыратуға болады:

1. азық-түлік қауіпсіздігі;
2. энергетикалық қауіпсіздік;
3. өнеркәсіптік қауіпсіздік;
4. технологиялық қауіпсіздік;
5. әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздік;
6. қаржылық қауіпсіздік;
7. инвестициялық қауіпсіздік;
8. көлік және коммуникация қауіпсіздігі;
9. сыртқы экономикалық қауіпсіздік.

Экономикалық қауіпсіздіктің әр кіші түріне оның деңгейін сипаттайтын бірқатар критерийлер жатады.

Технологиялық қауіпсіздік бәсекеге қабілетті ғылыми-техникалық өнім шығаруға негізделген халықаралық технологиялық нарықтарға үнемі қатысуымен анықталады.

Азық-түлік қауіпсіздігі сапалы тамақ өнімдерін өндіру үшін табиғи ресурстардың қол жетімділігімен және пайдаланылуымен және оларды халықтың жаппай тұтыну мүмкіндігімен өлшенеді.

Қаржылық және несиелік қауіпсіздік қаржы жүйесінің тұрақтылығымен, ұлттық валютаның тұрақтылығымен, алтын-валюта резервтерінің жеткіліктілігімен немесе тұрақты экономикалық өсу үшін жағдай жасауымен анықталады.

Өнеркәсіптік қауіпсіздік өнеркәсіптік әлеуетті дамытуда, техникалық өнімдер өндірісінің тұрақтылығы мен тиімділігінде, елдің экономикалық өмірін қажетті функционалды қолдауында көрінеді.

Сыртқы экономикалық қауіпсіздік экономиканың ашықтығын сақтай отырып, халықаралық жағдайда, ішкі нарықты сыртқы экономикалық әсерден қорғаумен сипатталады.

Инвестициялық қауіпсіздік оның инвестициялық тартымдылығының деңгейіне, ұлттық экономикалық

мүдделердің сақталуын ескере отырып, қарыз қаражаттарын тиімді пайдалану және қайтару қабілетіне байланысты.

Энергетикалық қауіпсіздік өзінің энергия тасымалдаушыларымен қамтамасыз ету қабілетімен және отандық өнеркәсіп өндірісін қолдау үшін жеткілікті энергия өндірумен анықталады.

Көлік-коммуникация қауіпсіздігі әлемдік нарықтарға баламалы қол жеткізу көздеріне ие болуға мүмкіндік беретін көлік-коммуникациялық артериялардың болуымен көрінеді.

Әлеуметтік (әлеуметтік-экономикалық) қауіпсіздік дегеніміз – деструктивті әлеуметтік-экономикалық қайшылықтардың болмауымен, әлеуметтік шиеленістің төмен деңгейімен және қоғамның өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандырумен қамтамасыз етілетін қауіпсіздік жағдайы.

Жалпы, жүйе деп оны құрайтын элементтерде жоқ белгілерді иеленетін, тұтасты құрайтын элементтердің белгілі бір жиынтығы түсініледі. Бұл жағдайда жүйенің ең маңызды ерекшелігі – оны құрайтын элементтердің қосындысына дейін төмендетілмейтін қасиеттердің болуы. Жүйе элементтерінің өздері тәуелсіздікке ие, бұл оны оның ішкі жүйелері ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Жалпы, экономикалық қауіпсіздік деп ұлттық экономиканы ішкі және сыртқы жағдайлардан, оның тұрақты дамуы мен экономикалық тәуелсіздікке қауіп төндіретін факторлардан, мемлекеттік институттардың ұлттық экономиканы дамытудың ұлттық мүдделерін іске асырудың тетіктерін құруға дайындығы мен қабілеттілігінен ішкі және сыртқы жағдайлардан, мемлекет тарапынан қорғаудың жай-күйі деп айта аламыз.

Экономистердің әртүрлі көзқарастарын ескере отырып, ұлттық экономикалық қауіпсіздік – бұл ел экономикасының оның құрамдас бөліктері, нарық пен мемлекет және олардың өзара әрекеттесуінің бірлігіндегі жағдайы, оның аймақтарының, салаларының, кәсіпорындарының, әр түрлі типтегі әлеуметтік қауымдастықтар мен азаматтардың

қауіпсіздігімен тығыз байланыста болуы мүмкін сыртқы және ішкі қатерлерге тиімді қарсылықты қамтамасыз етеді деген анықтама беруді ойлаймыз.

Сонымен, экономикалық қауіпсіздіктің экономикалық-құқықтық тұжырымдамасын қарастыра отырып, біз Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігін мемлекеттік-құқықтық қамтамасыз ету – бұл заңнамалық, ұйымдастырушылық-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық, саяси, әскери, ақпараттық сипаттағы шаралар жүйесі деген қорытынды жасадық. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілері оларға елдің қолданыстағы заңнамасында жүктелген өкілеттіктер шеңберінде іске асырылатын экономикалық қауіпсіздікке тигізетін қауіп-қатерлерді анықтауға, алдын алуға және оқшаулауға бағытталған, сондай-ақ мемлекеттік институттардың ұлттық экономиканы дамытудың стратегиялық мүдделерін іске асыру тетіктерін құруға дайындығы мен қабілеті. Қауіптер көзіне байланысты ұлттық экономикалық қауіпсіздіктің екі түрі бар: ішкі және сыртқы. Шын мәнінде ұлттық қауіпсіздік ажырамас құбылыс, сондықтан ішкі және сыртқы экономикалық қауіпсіздік арасындағы шекара өте шартты болып табылады. Бірақ мұндай жіктеу сыртқы және ішкі ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелерін шешу кезінде қажет, өйткені оларды қамтамасыз ету әдістері әр түрлі.

Оны қамтамасыз ету ұлттық экономикалық қауіпсіздік жүйесінде ерекше орын алады. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету деп мемлекеттік және мемлекеттік емес органдардың қауіпсіздікке төнетін қатерлерін анықтау, алдын-алу және олардың салдарын бейтараптандыру бойынша шаралар қабылдау жөніндегі мақсатты қызметі түсініледі.

Экономикалық қауіпсіздік проблемасының негізгі аспектілері

Экономикалық қауіпсіздік проблемасы үш аспектіні қамтиды:

- мүдделер (ұлттық, мемлекеттік, қоғамдық және т.б.);
- тұрақтылық (ұлттық экономика, экономикалық даму, әлеуметтік-экономикалық жүйе және т.б.);
- тәуелсіздік (экономика сыртқы нарықтардан, сыртқы саясаттан экономикалық саясат).

Егер елдің экономикалық қауіпсіздігінің анықтамасы мүдделерге негізделген болса, онда оны ішкі және сыртқы процестердің дамуы үшін қолайсыз жағдайларда да ұлттық мүдделердің кепілдендірілген қорғалуы, әлеуметтік саясаттың бағдарлануы және қорғаныс әлеуеті жеткілікті болатын экономика мен билік институттарының осындай жағдайы деп түсіну керек.

Тұрақтылық арқылы экономикалық қауіпсіздікті анықтағанда, қолайсыз факторлар жағдайында экономика жұмысының кейбір сипаттамаларын сақтауға баса назар аударылады. Бұл жағдайда елдің экономикалық қауіпсіздігін ұлттық ұдайы өндіріс жағдайы деп түсіну керек, ол өзінің тұрақтылығымен, қоғамдық ұдайы өндірістің қалыпты жұмысын бұзатын, халықтың қол жеткізілген өмір сүру деңгейін төмендететін және сол арқылы қоғамдағы әлеуметтік шиеленісті тудыратын ішкі және сыртқы факторлардың әсеріне «иммунитетімен» сипатталады, сонымен қатар мемлекеттің өміріне қауіп төндіреді.

Тәуелсіздік арқылы экономикалық қауіпсіздікті анықтауға келетін болсақ, соңғысы ешқашан «таза күйінде» пайда болмайды. Бұл жағдайда экономикалық қауіпсіздікті ұлттық экономиканың тәуелсіздігін, оның тұрақтылығын, өзін-өзі үнемі жаңартып, жетілдіріп отыруды қамтамасыз ететін шарттар мен факторлардың жиынтығы деп түсіну керек.

Біз экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімді шешімдерін жүйелік талдауға тән тізімделген тәсілдерді синтездеу арқылы алуға болады деп санаймыз.

Әр түрлі қазақстандық және ресейлік ғалымдардың анықтамаларына сыни талдау жасау нәтижесінде, экономикалық қауіпсіздік дегеніміз – бұл жеке тұлғаның, қоғам мен мемлекеттің, сондай-ақ дүниежүзілік қоғамдастықтың өмір сүруінің өмірлік мүдделері мен іргелі негіздерін сенімді қорғау жағдайы, онда ішкі және сыртқы қатерлерден олар экономиканың әлеуметтік бағдарланған дамуын қамтамасыз ететін көлемде тауарлар мен қызметтердің кеңейтілген ұдайы өндірісі немесе өзге де қызметінің сипаты мен формалары. Бұл, анықтама, экономикалық қауіпсіздікті зерттеудің барлық үш тәсілін - мүдделер, тұрақтылық және тәуелсіздік арқылы синтезделеді.

2003-2015 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының индустриалды-инновациялық даму стратегиясында Қазақстанның заманауи экономикасына тән проблемалардың келесі тізбесі берілген:

- шикізаттық бағдар;
- әлемдік экономикаға әлсіз интеграция;
- ел ішіндегі әлсіз салааралық және аймақаралық экономикалық интеграция;
- өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігінің төмен деңгейі;
- ішкі нарықтағы тауарлар мен қызметтерге тұтынушылардың сұранысының шамалы болуы;
- дамымаған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым;
- мұнай-газ және тау-кен металлургия кешендеріне кірмейтін экономика салаларында негізгі қорлардың тозуы;
- кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық ескіруі;
- ғылымның тиімді байланысының болмауы.

2. Экономикалық қауіпсіздік жүйесі және оның жұмыс істеу принциптері

Экономикалық қауіпсіздік – бұл жүйелік құбылыс. Елдің экономикалық қауіпсіздік жүйесінің құраушы элементтерін анықтауға болады:

- экономикалық қауіпсіздік жағдайы;
- экономикалық қауіпсіздік критерийлерінің сандық және сапалық параметрлері;
- экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлер және осы қауіптердің туындауын анықтайтын факторлар;
- экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар стратегиясы мен жүйесі.

Экономикалық қауіпсіздік – бұл қарастырылатын мәселелердің ғаламдық қағидатына негізделген күрделі көп деңгейлі жүйе. Бірінші деңгейді әлемдік экономиканың проблемалары алады, екінші – мемлекет, үшінші – аймақ (облыс, қала, аудан), төртінші – кәсіпорындар (ұйымдар), бесінші – жеке адамдар.

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүмкін емес:

- меншік пен ұлттық табысты бөлудің қолданыстағы құрылымы;
- әлеуметтік қатынастар жүйесінің жағдайы (саяси, кедендік, қаржылық, технологиялық, ақпараттық, ұйымдастырушылық-басқарушылық және т.б.);
- қоғамның стратификациясы (халықтың әртүрлі қабаттарының және ең алдымен жұмыссыздардың, зейнеткерлердің сапасы мен өмір салты);
- әлеуметтік шиеленіс деңгейі (ереуілдер, әртүрлі жергілікті қақтығыстар);
- қоғамның қалыптасқан әлеуметтік институттарының жағдайы;
- әр түрлі дәрежедегі шенеуніктердің құзыреті.

Экономикалық қауіпсіздік жүйесі 1-кестеде схемалық түрде көрсетілген.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздік жүйесі

Жүйе элементтері	Экономикалық қауіпсіздік жүйесі элементтерінің сипаттамалары
Экономикалық қауіпсіздік жүйесінің мақсаты	Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің тіршілік мүдделері мен іргетас негіздерін ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерден сенімді қорғауды қамтамасыз ету, онда олар тауарлар мен қызметтердің ел экономикасының әлеуметтік-бағдарланған дамуын қамтамасыз ететін көлемде тауарлар мен қызметтердің кеңейтілген ұдайы өндірісі немесе өзге де қызметі мен сипатын өз бетінше анықтауға мүмкіндік алады.
Экономикалық қауіпсіздік жүйелер бойынша тапсырмалар Ұлттық экономикалық мүдделер	Қамтамасыз ету: – Қазақстан Республикасының экономикалық тәуелсіздігі; – ұлттық экономиканың тұрақтылығы; – ұлттық экономиканың өзін-өзі дамыту және алға басу 1 Экономиканың кеңейтілген ұдайы өндіріс режимінде жұмыс жасау мүмкіндігі. 2 Халықтың қолайлы өмір деңгейі және оның әл-ауқатын арттыру мүмкіндігі. 3 Табиғи ресурстар мен еңбек ресурстарын тиімді пайдалану. 4 Қаржы-банк жүйесінің тұрақтылығы. 5 Сыртқы сауданың ұтымды құрылымы, отандық өндірілген тауарлардың сыртқы нарыққа шығуы, импорт есебінен ішкі қажеттіліктерді қанағаттандырудың шекті рұқсат етілген деңгейі. 6 Қазақстанның ғылыми-техникалық прогрестің стратегиялық маңызды бағыттарындағы тәуелсіздігі. 7 Біртұтас экономикалық кеңістікті құру. 8 Экономиканың көлеңкелі секторының өсуін және қоғамды криминалдауды болдырмайтын экономикалық және құқықтық жағдайлар жасау. 9. Экономикалық дамудың тиімділігі мен әлеуметтік бағдарларына сәйкес келетін мемлекеттік реттеудің ақылға қонымды дәрежесі. 10 Елдің халықаралық экономикалық рейтингін

	көтеру. 11 Елдің тиісті қорғаныс әлеуетін сақтау.
Экономикалық басымдықтар	1 Ұлттық экономиканы дамыту, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері негізінде елдегі әлеуметтік тұрақтылықты нығайту, отандық өндірушілерді қолдау. 2 Әлемнің басқа мемлекеттерімен тең шарттарда ресурстардың сыртқы көздеріне, халықаралық сату нарықтары мен көлік жүйелеріне қол жетімділікті қамтамасыз ету. 3 Білім, ғылым және мәдениеттің дамуы. 4 Отандық технологияларға негізделген жоғары технологиялық өндірістерді дамыту.
Экономикалық қатерлер	Ұлттық экономиканың тұрақтылығына әсер ететін сыртқы және ішкі факторлар.
Сыртқы қауіптер	1 Шетел капиталын кеңінен ендіру және оның ұлттық экономиканы жаулап алуы. 2 Ұлттық экспорттың шикізаттық бағыты. 3 Шетелдік фирмаларға отандық кәсіпорындарды басқаруға беру кезінде ұлттық режимнің ең қолайлы болуы. 4 Сыртқы қарыздың жоғары деңгейі. 5 Ұлттық экономиканың халықаралық қаржы ұйымдарының несиелеріне тәуелділігі. 6 Экспорт-импорт операциялары үшін дамымаған көлік инфрақұрылымы.
Ішкі қауіптер	1 Экономиканың құрылымдық деформациясы. 2 Экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің болмауы. 3 Ғылыми-техникалық және өндірістік әлеуеттің жағдайының нашарлауы. 4 Барланған пайдалы қазбалар қорларының оларды өндіру ауқымынан өсуіндегі артта қалушылық. 5 Экономиканы монополиялаудың жоғары деңгейі. 6 Төмен инвестициялық белсенділік және инвестициялардың қисынсыз құрылымы. 7 Халықтың мүлктік стратификациясын күшейту. 8 Әлеуметтік-экономикалық дамудың аймақтық саралануын күшейту.

	9 Көлеңкелі экономиканың жоғары деңгейі. 10 Экономикалық саясатты қалыптастыру механизмдерінің жетілмегендігі, оның ішінде жекешелендіру.
Шекті индикаторлар экономикалық қауіпсіздік	1 Жалпы ішкі өнім (млрд. теңге). 2 Астықтың жалпы түсімі (миллион тонна). 3 Негізгі капиталға инвестициялардың үлесі (ЖІӨ-ге%). 4 Қорғаныс шығындарының үлесі (ЖІӨ-ге%). 5 Азаматтық ғылымға шығындардың үлесі (ЖІӨ-ге%). 6 Өнеркәсіптік өндірістің жалпы көлеміндегі инновациялық өнімнің үлесі (ЖІӨ-ге%). 7 Өнеркәсіп өндірісіндегі машина жасау мен металл өңдеудің үлесі (ЖІӨ-ге%). 8 Ақшалай табысы күнкөріс деңгейінен төмен адамдардың үлесі бүкіл халықта (ЖІӨ-ге% -бен). 9 Кірістердің қатынасы ең кедей халықтың 10% және кедей халықтың 10% (рет).
Шекті индикаторлар экономикалық қауіпсіздік	10 Жұмыссыздық деңгейі (ХЕҰ әдістемесі бойынша орташа жылдық есеппен экономикалық белсенді халықтың 40%-ы). 11 Монетизация деңгейі (М2 ЖІӨ-ге 7%). 12 Сыртқы қарыз (ЖІӨ-ге 25%). 13 Ішкі қарыз (ЖІӨ-ге шаққанда 30%). 14 Мемлекеттік қарызға қызмет көрсетуге арналған шығыстардың үлесі (мемлекеттік бюджеттің жалпы шығыстарының 25%). 15 Республикалық бюджеттің тапшылығы (ЖІӨ-ге 5%). 16 Инфляция деңгейі (30-40%). 17 Алтын-валюта резервтерінің көлемі (миллион доллар). 18 Сыртқы қарыз бойынша төлемдердің жылдық экспорт көлеміне қатынасы 52%). 19 Азық-түлік ресурстарының жалпы көлеміндегі импорттық азық-түліктің үлесі 25%).
Экономикалық қауіпсіздікті құқықтық қолдау	1 «Қазақстан Республикасындағы ұлттық қауіпсіздік туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2 Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігі стратегиясы.

	3 «Техникалық реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 4 «Тауарларды импорттау кезінде ішкі нарықты қорғау шаралары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 5 «Демпингке қарсы шаралар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. 6 «Субсидиялар және өтемақы шаралары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
Ұйымдастырушылық Құрылым экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету	1 Экономикалық қауіпсіздікке жауапты республикалық органдар. 2 Аймақтық атқарушы билік.
Экономикалық қауіпсіздік әдістері	Экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді бейтараптандыруға бағытталған шаралар кешенін әзірлеу және жүзеге асыру.

Ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің интеграцияланған жүйесінің жұмыс істеу принциптері

Ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің интеграцияланған жүйесінің жұмыс істеуі келесі принциптерге негізделген:

1) Заңдылық. Кәсіпкерлік субъектілерінің қызметі заңды болуы керек, әйтпесе қауіпсіздік жүйесі халықаралық ұйымдардың, мемлекеттердің және мердігер фирмалардың айыппұлдарды қолдануы нәтижесінде жойылуы мүмкін (экономикалық блокада, эмбарго, экспорт пен импортқа шектеулер, активтерге тыйым салу, банктік шоттарды бұғаттау және т.б.), сонымен қатар экономиканы криминалдау сияқты.

2) Экономикалық орындылығы. Тек қорғау құны осы объектілерге қауіп-қатерді жүзеге асырудан болатын шығындардан аз объектілерді және субъектілерді қорғауды ұйымдастыру қажет. Сондай-ақ, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған шаралар жүйесін жүзеге асыру үшін елдің қаржылық мүмкіндіктері ескерілуі керек.

3) Профилактикалық және реактивті шараларды біріктіру. Алдын алу шаралары – бұл экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлердің пайда болуын немесе іске асырылуын болдырмайтын алдын-алу шаралары. Реактивті шаралар – бұл қауіп-қатердің нақты туындауы немесе олардың жағымсыз салдарын азайту қажеттілігі туындаған жағдайда қолданылатын шаралар.

4) Сабақтастық ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ететін интеграцияланған жүйенің жұмысы үнемі жүзеге асырылуы керек дегенді білдіреді.

5) Саралау. Пайда болған қауіп-қатерлерді жеңу бойынша шараларды таңдау қауіптің сипатына және оны жүзеге асыру салдарының ауырлығына байланысты.

6) Үйлестіру. Алға қойылған міндеттерге жету үшін ұлттық экономикалық қауіпсіздік жүйесінің әр түрлі элементтерінің қызметін және жаңа туындайтын қатерлерден қорғаудың ұйымдастырушылық, экономикалық, құқықтық және басқа әдістерінің жиынтығын үнемі үйлестіріп отыру қажет.

7) Басқару. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесін ел басшылығы бақылап отыруы керек. Бұл экономикалық қауіпсіздік жүйесі тұтастай алғанда ұлттық мүдделерді ескермей, тар мәселелерді шешуге бағытталған жабық формацияға айналмауы үшін, сондай-ақ жүйенің тиімділігі мен оның мүмкін болатын жақсаруын бағалау үшін қажет.

3. Экономикалық қауіпсіздіктің ішкі және сыртқы қатерлерін болдырмауға бағытталған іс-шаралар

Елдің экономикалық қауіпсіздігіне ішкі және сыртқы қатерлердің алдын алуға бағытталған мемлекеттің экономикалық саясаты келесі шаралар кешенін қамтуы керек:

1. Экономикалық қауіпсіздікке қауіп-қатерді анықтайтын факторлардың мониторингі. Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету механизмінің маңызды элементтері – бұл елдің экономикалық қауіпсіздігін анықтайтын факторларды бақылау және болжау.

Мониторинг – бұл ұлттық экономиканың қауіпсіздік көрсеткіштерінің динамикасын байқауға арналған жедел ақпараттық-талдау жүйесі. Мониторингті жүргізу үшін статистикалық байқау объектілерінің күрделілігі, тереңдігі мен қамту нысандары, статистикалық ақпараттың сапасы мен тиімділігі тұрғысынан мемлекеттік статистикаға қойылатын талаптарды арттыру қажет.

2. Қазақстанның экономикалық қауіпсіздігінің критерийлері мен параметрлерінің (шекті мәндерінің) жүйесін құру. Ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге әкелетін стратегияның міндетті элементі – бұл елдің экономикалық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін, оның жағдайының сандық және сапалық параметрлерінің (шекті мәндерінің) жиынтығы. Мұндай параметрлер жүйесіне келесі макроэкономикалық көрсеткіштер кіруі керек: жалпы ішкі өнімнің динамикасы мен құрылымы; өнеркәсіптік өндіріс көлемі мен қарқыны; экономиканың салалық және аймақтық құрылымы және жекелеген салалардың динамикасы; ел экономикасына салынған инвестициялардың көлемі мен құрылымы; елдің табиғи ресурстарының, өндірістік, ғылыми-техникалық әлеуетінің жағдайы; экономикалық механизмнің елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің ішкі және сыртқы ортасының өзгеруіне бейімделу қабілеті; қаржылық-бюджеттік және несиелік жүйелердің жағдайы; халықтың өмір сапасы.

3. Әлеуметтік-экономикалық дамудың нақты немесе болжамды параметрлерінің экономикалық қауіпсіздіктің шекті мәндерінен ауытқу жағдайларын анықтау, елдің экономикалық қауіпсіздігіне төнетін қатерлердің алдын алуға немесе жеңуге бағытталған шаралар кешенін әзірлеу және жүзеге асыру.

4. Қаржы-экономикалық мәселелер бойынша қабылданған шешімдерді елдің экономикалық қауіпсіздігі тұрғысынан сараптау.

Ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әлеуметтік, құқықтық, қаржылық, экологиялық және кадрлық құрам сияқты маңызды компоненттерді қамтитын стратегия негізінде жүзеге асырылуы керек. Бұл

компоненттер жиынтықта Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саясатын білдіреді.

Әлеуметтік компонент – бұл елдің экономикалық саласындағы ұлттық мүдделерін қорғауға бағытталған, оған реттеуші әсер ететін, сыртқы және ішкі қатерлерге белсенді қарсы тұратын және экономикалық өсуге ықпал ететін шаралар жүйесі.

Құқықтық компонент – шаралар:

- экономикалық қауіпсіздікке төнетін қатерлерге қарсы іс-қимылдың заңнамалық реттелуі (мысалы, заңсыз алынған кірістерді заңдастыруға қарсы шаралар);

- қазақстандық капитал экспортын реттеу, оны қайта инвестициялау және репатриациялау және т.б.;

- конституциялық-құқықтық реттеудің оңтайлы жүйесін қалыптастыру.

Қаржы компоненті ел бюджетін қажетті қаражатпен толтырумен байланысты. Бұл компонентте салық саясаты елдің экономикалық және жалпы қауіпсіздігіне әсер ететін маңызды рөл атқарады. Салықтар мен салық саясаты экономиканың, қаржылық жүйенің және елдегі және аймақтардағы қаржылық қатынастар мен процестердің осындай дамуын қамтамасыз етуі керек, онда әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық пен қаржы жүйесінің бірлігі үшін қажетті қаржылық жағдайлар мен ресурстар (оның ішінде ақша, бюджет, несие, салық және тұтастай алғанда елге және нақты аймақтарға ішкі және сыртқы қауіп-қатерлерге сәтті қарсы тұра отырып, ақша жүйесі).

Экологиялық компонент – мемлекет өкілдерінің және ғалымдардың, қоғамның қатысуымен де табиғи ортаны қорғауды қамтамасыз етуге байланысты шаралар. Мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының күш-жігері, мақсаттары, ниеттері мен нәтижелері көбінесе кадрлық құрамға, яғни білім деңгейіне, мемлекеттік басқару дағдылары мен басқарушылық шешімдерді қабылдайтындардың моральдық сипатына байланысты.

Экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін мемлекет:

- әртүрлі мемлекеттік институттардың іс-әрекеттерін үйлестіру мен стратегияларының жақындасуына ықпал ететін институционалды қайта құруларды жүзеге асыру;

- экономикалық процестің барлық қатысушылары үшін экономикалық және әлеуметтік мінез-құлықтың жалпы қағидаттарын максималды біріздендіруге (жеңілдіктер мен түрлі жеңілдіктерді азайтуға және жоюға), лоббизмнің заңнамалық шектелуіне байланысты;

- барлық кәсіпкерлік субъектілері мен мемлекеттік органдардың осы ережелерді сақтауын бақылау;

- республикалық және аймақтық атқарушы билік арасындағы экономикалық қатынастар саласында туындайтын даулы мәселелер мен жанжалды жағдайларды шешу механизмін құру;

- кадрларды экономикалық қызметті талдаудың және инвестициялық жобаларды бағалаудың заманауи әдістеріне оқыту;

- қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты арттыру және әлеуметтік шиеленістің өсуіне жол бермеу;

- Қазақстанның экономикалық мүдделерін ескере отырып, жақын және алыс шетелдермен экономикалық және саяси қатынастарды үйлесімді дамыту.

2020-2025 жылдарға арналған Индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы қаулысымен Қазақстан Республикасының 2020-2025 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Мемлекеттік индустриялық саясатта экскурсияға бағытталған, жоғары қосылған құны бар экономиканы құруға баса назар аударылады. Белгіленгендей, бүкіл индустрияны әртараптандырудың катализаторы және негізі ретінде мемлекеттік индустрияландыру саясатының басты мақсаты ел экономикасының негізгі драйвері ретінде өңдеу өнеркәсібінің дамуы мен қалыптасуына жағдай жасау болып табылады. Өңдеу секторының тұрақты өсуі мен бәсекеге қабілеттілігі технологиялық дамыған индустрияны

құру, әлемдік нарықтарға кейіннен шыға отырып, орта және жоғары технологиялы өнім жасауға бағытталған жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың негізгі қорларын трансформациялау және цифрландыру арқылы қол жеткізіледі. Осылайша, индустрияландыру жылдарында өңдеу өнеркәсібі өнімінің өсу қарқынына қол жеткізілді, еңбек өнімділігі 1,3 есеге өсті, саладағы кәсіпорындардың негізгі капиталына инвестициялар ағыны 2,1 есеге өсті. Бұған дейін Қазақстанда өндірілмеген өнімнің 500 жаңа түрін шығару игерілді: жүк және жолаушылар вагондары, электровоздар, жүк көліктері, жеңіл автомобильдер мен автобустар, трансформаторлар, рентген жабдықтары, жарықдиодты шамдар, титан құймалары мен плиталары, дәрі-дәрмектер, сүт өнімдері және басқалары. Қазақстанда өндірілетін және сыртқы нарықтарда бәсекеге қабілетті тауарлардың саны өсті, оның ішінде оның ішінде: бу турбиналары, мыс өнімдері, радиаторлар, батареялар, сусындар, кондитерлік өнімдер және т.б.

Жоғары сапалы индустриялық серпіліс және бәсекеге қабілетті өңдеу өнеркәсібін құру үшін, әсіресе, шиеленіскен геосаяси жағдай мен жаһандық сауда соғыстары жағдайында бизнес пен мемлекет мүдделерінің тепе-теңдігін ескере отырып және елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жақсарту арқылы дәйекті және теңгерімді мемлекеттік саясат қажет.

Бақылау сұрақтары

1. Экономикалық қауіпсіздік проблемасының түсінігі, мақсаттары, міндеттері, түрлері және негізгі аспектілері;
2. Экономикалық қауіпсіздік жүйесі оның жұмыс істеу принциптері
3. Ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің интеграцияланған жүйесінің жұмыс істеу принциптері
4. Экономикалық қауіпсіздіктің мақсаттары мен міндеттері
5. Экономикалық қауіпсіздіктің ішкі және сыртқы қатерлерін болдырмауға бағытталған іс-шаралар

3.4. Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі

1. Экологиялық қауіпсіздік ұғымы, оның деңгейлері және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

Экологиялық қауіпсіздік туралы түсінік

Қауіпсіздік – бұл адамның, қоғамның және мемлекеттің өмірлік мүдделерін ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау жағдайы. Сыртқы қауіптер белгілі бір мемлекеттің зиянды заттарды трансшекаралық тасымалдау, климаттың ғаламдық өзгеруі, озон экранын бұзу, улы және радиоактивті қалдықтарды бөлек мемлекет аумағында орналастыру түрінде көрінетін, тиісті өтемақымен немесе оларсыз алдын-ала келісім бойынша өндірілген қызметімен байланысты.

Ішкі қауіп-қатерлерге мемлекеттің өзінің қызметі, оның құрылымдары мен шаруашылық жүргізуші субъектілері себеп болады. Олар табиғи ресурстарды жыртқыштықпен пайдалану, қоршаған ортаны қорғаудың тиісті құралдарынсыз өндіріс құру, жаппай қырып-жою қаруын сынау және т.б.

Экологиялық қауіпсіздік дегеніміз – биосфера мен адамзат қоғамын, ал мемлекеттік деңгейде – қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлерден туындайтын қауіптерден қорғану жағдайы.

Жақында биосферадағы барлық тіршілік иелерінің жайлы өмір сүруіне қауіп қоршаған ортаның қолайсыз жағдайынан туындай бастайды.

Сонымен бірге экологиялық қауіпсіздік – бұл ұлттық қауіпсіздіктің құрамдас бөліктерінің бірі, белгілі бір аумақта тұратын (немесе жұмыс істейтін) халықтың қауіпсіз өмірі мен қызметін қамтамасыз ететін және табиғи экожүйенің биоценозының тұрақты күйін қамтамасыз ететін табиғи, әлеуметтік және басқа жағдайлардың жиынтығы.

Экологиялық қауіпсіздік объектілері – бұл құқықтар, адамның материалдық және рухани қажеттіліктері, табиғи

ресурстар мен табиғи орта немесе мемлекеттік және әлеуметтік дамудың материалдық негіздері.

Экологиялық қауіпсіздік субъектілері – тұлға, қоғам, мемлекет, биосфера.

Экологиялық қауіпсіздік саясаты – бұл мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, заңды және жеке тұлғалардың экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мақсатты қызметі.

Экологиялық қауіпсіздік жүйесі – бұл қоршаған ортаға және адамның өзіне экологиялық қауіпті табиғи және антропогендік факторлардың теріс жол берілетін әсерін қамтамасыз ететін механизм. Экологиялық қауіпсіздік жүйесіне:

1. Аумақты кешенді экологиялық бағалау:

- берілген аумақта көрінетін экологиялық қауіпті факторлар кешенін анықтау және бағалау;

- экологиялық қауіпті факторлардың көрінуіне төзімділігі бойынша аумақты аймақтандыру;

- қоршаған ортаға әсер ету объектілерінің тізімдемесін құру және жүргізу;

- табиғи ресурстар тізімдемесін құрастыру; – антропогендік жүктемені анықтау;

- «ластанған» жерлердің тізімдемесін құру және жүргізу.

2. Экологиялық мониторинг:

- қоршаған ортаға әсерді нормалау;

- қоршаған ортаға әсер ету көздерін бақылау;

- қоршаған орта компоненттерінің сапасын бақылау.

3. Басқарушылық шешімдер:

- экологиялық саясатты қалыптастыру;

- экологиялық қауіпті антропогендік факторлардың көріністерінің алдын алу;

- экологиялық қауіптіліктің табиғи факторларының көріну салдарын барынша азайту;

– экологиялық заңнаманы және экологиялық дүниетанымды қалыптастыру әдістерін әзірлеу және жетілдіру.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әдістері:

1. Қоршаған ортаның сапасын бақылау әдістері (өлшеу әдістері және биологиялық әдістер).

2. Модельдеу және болжау әдістері.

3. Аралас әдістер, мысалы, экологиялық токсикологиялық әдістер, оның ішінде әртүрлі әдістер тобы (физико-химиялық, биологиялық, токсикологиялық және т.б.).

4. Қоршаған орта сапасын басқару әдістері.

2. Экологиялық қауіпсіздік деңгейлері

Экологиялық қауіпсіздік әлемдік, аймақтық және жергілікті деңгейде жүзеге асырылады. Дүниежүзілік деңгей тұтастай алғанда биосфера күйіндегі және оны құрайтын салалардағы процестерді болжау мен қадағалауды білдіреді. XX ғасырдың екінші жартысында, бұл процестер жаһандық климаттың өзгеруімен, «парниктік эффекттің» пайда болуымен, озон экранының бұзылуымен, планетаның шөлейттенуімен және Дүниежүзілік мұхиттың ластануымен көрінеді. Өкінішке орай, бұл процестер Қазақстанды да айналып өткен жоқ. Мысалы, Қазақстандағы топырақтың жел эрозиясынан туындаған шөлейттену дала, құрғақ дала, жартылай шөл және шөл ландшафттарын қамтыды. Біздің республика шөлейттену көлемі бойынша ТМД елдері арасында 1-орынды алады, бұл тиісті халықаралық шарттарда ресми түрде көрсетілген.

Жаһандық экологиялық қауіпсіздікті басқару – бұл БҰҰ, ЮНЕСКО, ЮНЕП және басқа да халықаралық ұйымдар деңгейіндегі мемлекетаралық қатынастардың құзыреті. Бірқатар халықаралық экологиялық проблемалар әлемдік деңгейде шешілді. Халықаралық қауымдастықтың үлкен жетістігі – жерасты сынақтарынан басқа барлық ортада ядролық қаруды сынауға тыйым салу. Әлемдік кит аулауға

тыйым салу және балық аулауды және басқа да теңіз өнімдерін аулауды мемлекетаралық құқықтық реттеу туралы келісімдер жасалды. Биологиялық әртүрлілікті сақтау үшін халықаралық Қызыл кітаптар құрылды. Әлемдік қоғамдастық Арктика мен Антарктиканы адамның араласуынан зардап шекпейтін табиғи биосфералық аймақ ретінде зерттейді. Халықаралық қауымдастық озон қабатының азаюына ықпал ететін фреонды салқындатқыштар өндірісіне тыйым салу туралы декларация қабылдады.

Аймақтық деңгейге ірі географиялық немесе экономикалық аймақтар, кейде бірнеше мемлекеттердің аумақтары кіреді. Бақылау мен басқару мемлекеттің үкіметі деңгейінде және мемлекетаралық қатынастар деңгейінде (біріккен Еуропа, ТМД, Африка мемлекеттерінің одағы және т.б.) деңгейінде жүзеге асырылады.

Осы деңгейде экологиялық қауіпсіздікті басқару жүйесіне мыналар кіреді:

- экономиканы көгалдандыру;
- жаңа экологиялық таза технологиялар;
- қоршаған орта сапасын қалпына келтіруге кедергі келтірмейтін және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануға ықпал ететін экономикалық даму қарқынын сақтау.

Экологиялық қауіпсіздіктің жергілікті деңгейіне қалалар, аймақтар, металлургия, химия, мұнай өңдеу, тау-кен өнеркәсібі және қорғаныс өнеркәсібі, сондай-ақ шығарындыларды, сарқынды суларды бақылау және басқалары кіреді. Мысалы, біздің республикада зиянды заттар шығарындыларының ең көп мөлшері (1 миллион тоннадан астам) Қарағанды облысында жүзеге асырылады. Атмосфераны ластайтын заттардың ең үлкені – жылу электр станциялары.

Экологиялық қауіпсіздікті басқару жекелеген қалалар, аудандар, кәсіпорындар әкімшілігі деңгейінде санитарлық

жағдай мен қоршаған ортаны қорғауға жауапты тиісті қызметтерді тарта отырып жүзеге асырылады.

Нақты жергілікті мәселелерді шешу аймақтық және әлемдік деңгейде экологиялық қауіпсіздікті басқару мақсатына жету мүмкіндігін анықтайды. Менеджменттің мақсаты қоршаған ортаның жай-күйі туралы ақпаратты жергілікті деңгейден аймақтық және жаһандық деңгейге беру принципін сақтай отырып жүзеге асырылады.

Экологиялық қауіпсіздікті басқару деңгейіне қарамастан, басқару объектілері міндетті түрде табиғи орта болып табылады, яғни табиғи экожүйелер кешені және әлеуметтік-табиғи экожүйелер. Сондықтан экономиканы, қаржыны, ресурстарды, құқықтық мәселелерді, әкімшілік шараларды, білім мен мәдениетті талдау кез-келген деңгейде экологиялық қауіпсіздікті басқару схемасында міндетті түрде болуы керек.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар – жүзеге асырылып жатқан немесе жоспарланатын экономикалық және өзге де жұмыстардың, қоршаған орта мен халықтың денсаулығының қауіпсіздігіне кепілдік беретін сақтық шараларын әзірлеу мен жүзеге асырудың білімін, тәжірибесін, әдістері мен құралдарын іс жүзінде қолдану.

Экологиялық қауіпсіздікті басқару – мемлекеттің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының экологиялық қауіпсіздігінің кепілдіктерін қамтамасыз ету мақсатында шаруашылық және өзге де қызметтерді жүргізудің қолайлы тәуекел деңгейлерін қамтамасыз ету үшін әкімшілік, құқықтық және экономикалық әдістерді практикалық тұрғыдан жүзеге асыру.

Мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – мемлекеттік органдардың, заңды және жеке тұлғалардың, ұлттық және халықаралық қоғамдық ұйымдардың, бірлестіктердің, қозғалыстардың, саяси партиялардың және басқа да коммерциялық емес ұйымдардың мемлекеттің

тұрақты экологиялық таза әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін жағдай жасауға және сыртқы және ішкі қауіп-қатерлердің алдын алуға бағытталған қызметі. оның экологиялық қауіпсіздігі.

Мемлекеттік бюджетке жеке бап кіреді: «Мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету». Қазақстан аумағында өндірілген кез-келген өнім, сатылған тауарлар мен ұсынылатын қызметтер экологиялық қауіпсіздік кепілдігінің сертификатына ие болуы керек.

- экологиялық тәуекелдерді міндетті сақтандыру;
- ұлттық және халықаралық экологиялық қауіпсіздікке тікелей қатер төндіретін кез келген қызметке тыйым салу;
- экологиялық қауіпті тауарлар мен қызметтердің жарнамасына тыйым салу;
- экономикалық және басқа қызметтің жаңа түрлерін практикада енгізуге тыйым салу немесе тоқтата тұру, олар үшін қазіргі кезде оларды практикалық іске асыруда экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша ғылыми негізделген болжамдар мен ұсынымдар жоқ;
- экологиялық қауіпсіздік саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулердің басымдықтарын дамыту;
- экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша бөлімдердің мемлекеттік және қоғамдық экологиялық сараптаманың жобалардағы және жоспарланатын экономикалық және өзге де іс-әрекеттерді негіздейтін басқа да құжаттамадағы қорытындылары, олардың орындалуында экологиялық қауіпсіздікке қатер төну қаупі бар міндеттілік сипаты;
- қоршаған ортаға, адам мен азаматтың денсаулығына, жеке және заңды тұлғалардың мүлкіне зиян келтіру нәтижесінде жеке және заңды тұлғалардың шығынын өтеу жөніндегі міндеттеме;
- табиғи ортаға экологиялық зиянды өтеу жөніндегі міндеттеме;

– өнімдерді, тауарларды және қызметтерді экологиялық қауіпсіздік талаптарына сәйкестікке сертификаттау тәртібін белгілеу;

– табиғатты пайдалану, қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздік саласындағы заңнаманы бұзу нәтижесінде келтірілген зиянның дәлелденген фактілері негізінде табиғи ортаға және халықтың денсаулығына келтірілген зиянды өтеу туралы талап қою.

Аймақтың және жалпы елдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету экологиялық қауіпсіздіктің жекелеген объектілерінің жай-күйін нормативтік, технологиялық, экономикалық басқаруға және бақылауға байланысты шаралар жүйесін жүзеге асыруды ұсынады. Мұндай шаралар жүйесі экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұжырымдамасын әзірлеуді қажет етеді. Қазіргі кезде экологиялық проблемалар тұрғысынан аймақты дамытудың екі негізгі тұжырымдамасы бар:

– техногендік (ресурстық) және биосфера.

Бірінші тұжырымдамаға сәйкес экологиялық мәселелерді шешу қоршаған ортаның ластануын бағалаудан, рұқсат етілген стандартты әзірлеуден тұрады.

Галит учаскесінде осыған ұқсас мақсаттарда тас тұздарының массасында 17 жарылыс болды. Сай-Утес полигонында үш ядролық сынақ өтті. «Меридиан», «Аймақ», «Батолит» бағдарламалары бойынша жер қыртысының геологиялық құрылымын зерттеуге арналған тағы алты жарылыс жасалды. Сонымен қатар, уран кендерін барлау, өндіру және қайта өңдеу бойынша жұмыс істеп тұрған кәсіпорындар іс жүзінде бүкіл республикада Батыс, Орталық және Оңтүстік Қазақстанда орналасқан. Республикалық ғылыми-техникалық бағдарлама шеңберінде зерттеулер жүргізген геологтардың экспедициясының мәліметтері бойынша «Экология», Қазақстанда радионуклидтермен қаныққан 8 миллион тоннаға жуық жоғары қауіпті қалдықтар бар және адам өміріне орташа қауіп 225 миллион тонна.

Адам мен қоршаған ортаға қауіпті осы заттардың жалпы массасы 233 миллион тоннаны құрайды.

Мүмкін болатын антропогендік апаттардан басқа, Қазақстанға географиялық орналасуымен, климаттық ерекшеліктерімен және континентальды платформаның құрылымының ерекшеліктерімен байланысты ауыр табиғи апаттар қауіп төніп тұр. Бірінші кезекте әңгіме ұзаққа созылатын құрғақшылық, қарлы және шанды дауылдар (негізінен Қазақстанның орталық және солтүстік-шығыс бөлігіне тән), сондай-ақ су тасқыны мен жер сілкінісі (Жетісу, оңтүстік облыстар) туралы болып отыр. Мысалы, Қазақстанның шөлдеріндегі атмосфералық құрғақшылық пен шанды дауылдардың мезгіл-мезгіл қайталануы жылына 90 күнге жетеді.

Қазақстан аумағында ауыр табиғи апаттарды тудыруы мүмкін әлемдік масштабтағы қауіп төндіретін факторлардың пайда болуын ескерген жөн. Бұл жаһандық жылыну проблемасы, ол болжам бойынша қардың еруі, мұхиттағы су деңгейінің көтерілуі, шөлейттенуді жеделдету және ұзаққа созылатын құрғақшылық сияқты күрделі табиғи апаттарды тудырады.

Бұл жағдайда Қазақстанның оңтүстік қоныстанған тау бөктері облыстары қуатты сел қауіпіне ұшырайды, ал дәстүрлі түрде құрғақ аймақта орналасқан елдің орталығы ұзақ құрғақшылыққа тап болады. Жағдайдың осындай ықтимал дамуы Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігі мен халықаралық қауіпсіздіктің осалдық дәрежесі арасындағы тығыз байланысты анық көрсетеді.

Қазақстанның ерекшелігі — ғаламдық экологиялық апаттар қауімімен қатар, республикаға экожүйенің қатты деградациясы қауіп төндіреді. Дүниежүзілік экологиялық рейтингке сәйкес, Қазақстан экологиялық деградация шекті шегіне жеткен экологиялық апат аймағы ретінде жіктеледі, одан тыс жерлерде халықтың физикалық және генетикалық денсаулығына, флора мен фаунаның түрлік құрамына,

қалпына келмейтін табиғи ресурстардың сарқылуына тікелей қауіп төнеді. Мысалы, Қазақстанның шөл зонасы іс жүзінде Тұран ойпатының барлық жазықтықтарын және Қазақ ойпатының оңтүстігін алып жатыр, ал Қазақстан Республикасы аумағындағы сортаң топырақтар (тұз жалаулар мен сортаңдар) 20 миллион гектар жерді алып жатыр.

Қазіргі кезеңдегі ең өзекті экологиялық проблемалардың бірі – Қазақстан Республикасындағы су ресурстарының жағдайы. Су ресурстарының қол жетімділігі мен жай-күйі елдің экономикалық дамуына шешуші әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасындағы су ресурстарының жалпы жағдайы мен сапасы айтарлықтай нашарлайды және олардың қарқынды ластануы қоршаған ортаға жойқын әсер етуі мүмкін. Мысалы, Қазақстандағы су құбырларының 26 пайызы санитарлық-гигиеналық стандарттарға сәйкес келмейді. Шаруашылық қызметінің әсерінен Қазақстандағы барлық дерлік өзендердің гидрохимиялық, гидробиологиялық санитарлық режимі айтарлықтай өзгерді. Мысалы, Красноярка өзенінің ластану индексі «б», яғни, «өте лас» және Ащысайдың екінші ластану индексі болғанымен, «таза» дегеніміз – бұл ластанған өзен.

Егер біз Қазақстанда тұщы су ресурстарымен қамтамасыз етілмегендігін ескерсек Қазақстан Республикасындағы жерасты суларының жалпы су тұтыну үлесі 9%-ды ғана құрайды, бұл аландаушылық тудырады. Республикада халықтың шамамен 50%-ы қаттылығы мен минералдануы бойынша гигиеналық стандарттарға сәйкес келмейтін ауыз суды пайдаланады. Мысалы, Түркістан өлкесінің тұрғындары пайдаланатын ауыз судың минералдануы мен тұздылығы жоғары.

Қазіргі уақытта Қазақстанның басты су жолдары – Сырдария, Ертіс және Іле өзендерінің ресурстарының жағдайына, Арал мен Каспий теңіздерінің, Балқаш пен

Зайсан көлдерінің проблемаларына баса назар аудару қажет. Бұл саладағы ең маңызды экологиялық проблемалар - жер үсті суларының ластануы және елдің трансшекаралық өзендері мен көршілес Қырғызстан, Өзбекстан және Қытай атыраптарындағы су деңгейінің төмендігі. Мысалы, Шу өзенінің ластануының негізгі көздері болып Қырғыз Республикасының өнеркәсіптік кәсіпорындарының ағынды сулар шығарындылары табылады, олардың ішіндегі ең маңыздысы – Бішкектің қалалық су каналымен ағынды суларды ағызу.

Талас өзенінің қарқынды ластануы Жамбыл облысындағы өндірістік кәсіпорындардың есебінен жүреді. Жамбыл ГРЭС-і мен Жамбыл дистиллят зауытынан Талас өзеніне дренажды судың шығарылуы өндіріс көлемінің ұлғаюына байланысты айтарлықтай өсті. Талас және Шу өзендері деңгейінің төмендеуі, біріншіден, жергілікті тұрғындардың ауылшаруашылық жұмыстарына суды негізгі арналардан алуымен, екіншіден, аймақтың климаттық жағдайымен байланысты. Талас өзенінің таяздану процесі күрделі экологиялық проблемаға алып келді - өзен бойында орналасқан елді мекендерде (Сарыбұлақ, Шахан, Бостандық Аққұм, Саду Шәкіров, Амангелді Жаңатұрмыс, Ойық, Үшарал) ауыз су құрамындағы тұз концентрациясының артуы.

Қазақстан Республикасы мен Өзбекстан Республикасының өткір экологиялық проблемасы – Өзбекстаннан Сырдария өзенінің су алуының үнемі артуы. Өзбекстаннан су алуды азайту жануарлар мен өсімдіктер әлемінің көбеюі, тыныс алу мүшелерімен байланысты тұрғындар ауруларының азаюы, Арал теңізіне судың келуінің артуы сияқты бірқатар әлеуметтік-экономикалық және экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Сырдария өзенінің атыраптарының деградациясына әсер ететін тағы бір маңызды фактор – бұл оның ластану процесі. Сырдария өзенінің негізгі ластанушылары сульфаттар, мыс,

нитриттер және мұнай өнімдері. Сульфаттардың максималды концентрациясы 8 ШРК деңгейінде, нитриттер – 3 ШРК деңгейінде, мұнай өнімдері мен мыс – 4 ШРК деңгейінде байқалды.

Қытай жағынан Қазақстан аумағы арқылы 23 трансшекаралық өзен ағып жатыр. Қазіргі кезде су-ресурстарды бірлесіп пайдалану тұрғысынан екіжақты Қазақстан-Қытай қатынастарының негізгі проблемалық аспектісі Қытайдағы трансшекаралық Іле және Ертіс өзендерінен су алуды арттыру мәселесі болып табылады. Іле мен Ертіс өзендерінің су ресурстарын Қытай аумағында пайдалануды кеңейту Қазақстан үшін бірқатар жағымсыз салдарға әкеп соқтыруы мүмкін, әлеуметтік-экономикалық және экологиялық, олардың арасында мыналарды бөліп көрсетуге болады:

- Зайсан және Балқаш көлдері аймағында табиғи су балансының және табиғи теңгерімнің бұзылуы;

- климаттың деградациясы;

- балық шаруашылығына зиян келтіру;

- ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігінің төмендеуі, жайылымдардың деградациясы.

Каспий проблемасы, жоғарыда айтылғандай, көпқырлы және Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің түрлі салаларына, соның ішінде экологиялық қауіпсіздікке көптеген қауіптерді қамтиды. Қазіргі уақытта Каспий теңізінің қазақстандық бөлігінде өзара байланысты бірқатар күрделі экологиялық проблемалар қалыптасты. Соңғы жылдары Каспий аймағының ауылшаруашылық жұмыстарына қолайлы жерлер мен жайылымдарды қысқартудың тұрақты тенденциясы байқалуда. Бұл процесс деградация, шөлейттену, әр түрлі химиялық заттармен қанықтыру және Каспийдегі барлық суармалы жерлердің 50%-дан астамын екінші рет тұздану әсерінен жүреді.

Техногендік белсенділіктің нәтижесінде деградация және тіпті Каспий биожүйесінің толық жойылу қаупі артады.

Сонымен, 1990 жылдан бастап Каспий маңындағы мемлекеттерден 4,5 тонна зиянды биогендер, 28 тонна жүзетін денелер, 27 тонна сульфаттар, 3,15 тонна хлоридтер Каспийге лақтырылды. Каспий теңізінің су ресурстарының ластануындағы Қазақстанның үлесі ластанудың жалпы көлемінің 21% құрайды.

Экологиялық қауіпсіздікке ұсынылған қауіп-қатерлердің кең ауқымы экологиялық қауіп-қатерлерді уақытында анықтауға, алдын-алуға және жолын кесуге бағытталған ұлттық, аймақтық және болашақта жаһандық жүйенің бірыңғай механизміне қатаң енгізуді қажет етеді. Сонымен қатар, осы кезеңде экологиялық саясатты жетілдіруде қол жеткізілген жетістіктерге қарамастан, бұл жетістікке өнеркәсіп пен ауылшаруашылық өндірісінің қалыптасқан тенденциялары қарсы тұр. Пайдаланылатын табиғи ресурстардың көлемі үнемі өсуде, ластаушы заттар көбірек өндірілуде. Бұл қоғам дамуының заманауи моделінің сәйкессіздігін анықтайды – өндірістік-экономикалық дамудың қажеттілігі көбінесе қоршаған ортаның талаптарына қайшы келеді, елдің саяси, экономикалық және әлеуметтік қауіпсіздік шарттары экологиялық қауіпсіздік шарттарына сәйкес келе бермейді.

Дүниежүзілік тарих көрсеткендей, шешілмеген экологиялық проблемалар мен өздерінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейінің төмендігі ауыр саяси, әлеуметтік және қарулы қақтығыстарға себеп болды. Қазіргі уақытта Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан арасында шектеулі су ресурстарына байланысты шиеленістің ықтимал ошақтары бар. Бұған қоса, Каспий маңы бес Каспийдің кез-келгенінің кінәсінен техногендік экологиялық апат мемлекетаралық күрделі қақтығыс тудыруы мүмкін деген алаңдаушылық туғызады.

Жоғарыда көрсетілген Қазақстан үшін қауіпсіздік секторлары осы аймақта қандай дәстүрлі және дәстүрлі емес

қауіп-қатерлердің болуы мүмкін екендігін және елдің сыртқы және ішкі факторлары бұған қалай әсер ететіндігін көрсетті.

3. Экологиялық қауіпсіздікті басқару негіздері

Қазақстан Республикасының Президенті өзінің басшысы, биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтары, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдары ретінде қоғам үшін жалпы міндеттерді, оның ішінде қоршаған ортаның сапасын реттеуге байланысты мәселелерді шешуде қоғамның құралы ретінде ұсынылған мемлекет іске асыру процесінде жалпы мәселелерді шешеді олардың функциялары қоғам атынан, қоғам үшін және қоғам мүдделері үшін.

Экологиялық қауіпсіздікті басқару келесі принциптерге негізделген:

- төлем принципі;
- ғылыми негізділік принципі;
- экономикалық жауапкершілік принципі;
- күрделілік принципі;
- шығындарды есепке алу принципі.

Төлем принципі табиғи ресурстарды экономикалық (құндылық) бағалауға негізделген. Мысалы, Ресейде он бес жылдан астам уақыт бұрын жерді ақшалай (құндылық) түрінде бағалау туралы ұсыныстар болды. Табиғи жер қорлары өндіріс процесіне басқа өндіріс құралдарымен бірге қатысады – материалдық-техникалық және еңбек. Жердің ақшалай құны оның өндірістегі рөлін ресурстардың басқа түрлерінің рөлімен салыстыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде ауылшаруашылық емес мақсаттар үшін бағалы жерлерді негізсіз бөлудің алдын-алуға, сондай-ақ оны ұтымсыз пайдаланудан жерге келтірілген зиянды дәлірек анықтауға болады.

Табиғи ресурстарды пайдаланғаны үшін төлемді белгілеу табиғи ресурстарды тиімді пайдалануға деген қызығушылықты арттырудың маңызды әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелерін шешуге,

табиғи ортаның шектеулі ресурстарын молайту үшін қосымша қаржы көздерін қалыптастыруға бағытталған.

Экологиялық қауіпсіздікті басқару мен қоршаған ортаны қорғаудың ғылыми негіздемесінің принципі қоғамның экологиялық және экономикалық мүдделерінің ғылыми зерттеулерге негізделген, өмір сүруге қолайлы және сау қоршаған ортаға адамның құқықтарының нақты кепілдіктерін қамтамасыз ететін ақылға қонымды үйлесімін білдіреді.

Экономикалық механизмнің әр түрлі компоненттерін бірге қолданған кезде қатаң ғылыми негіздеме қажет. Табиғи ресурстарды экономикалық бағалау мен баға белгілеудің, сондай-ақ қоршаған ортаға келтірілген экономикалық зиянды есептеудің ғылыми сипаттағы мәселелері өткір болып табылады. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және табиғи ортаны әр түрлі көздерден – бюджеттік, кәсіпорындардың меншікті қаражатынан, экологиялық қорлардың қорларынан және басқа арналардан қорғауға арналған шығындардың оңтайлы үйлесімін анықтауда ғылыми ұсыныстар қажет.

Экономикалық жауапкершілік принципі өзінің табиғатын пайдаланушылардың экологиялық құқық бұзушылықтар жасау нәтижесінде табиғи ортаға, адамдардың денсаулығы мен жеке және заңды тұлғалардың мүлкіне келтірілген зиянды өтеу міндеттемесінен көрінеді.

Күрделілік принципі (басқаша айтқанда, жүйелілік, жағдайды жан-жақты қамту), атап айтқанда ресурстарды көп мақсатты пайдалануға, аз қалдықты және қалдықсыз өндірістерді дамытуға, шикізатты терең өндеуге деген ұмтылысты білдіреді. Экологиялық қауіпсіздікті басқару механизмінің барлық элементтері осы қағидаға сәйкес келуі керек. Нақты жағдайда мұндай механизмнің жетілмегендігінің бір себебі - күрделіліктің болмауы.

Шығындарды есепке алу принципі әр нақты кәсіпорында өндірісті экологияландырудың экономикалық

тиімділігі мен табыстылығымен байланыстыруды қажет етеді. Бұл қағида бүкіл өндірістік секторды басқару жүйесін қалыптастыруда іргелі болуы керек, өйткені ол экономикалық субъектілер мен бүкіл қоғамның мүдделеріне жауап береді. Экологиялық талаптарды орындау тиімді болған кезде оларды қанағаттандыру проблемалары болмайды.

Біздің елімізде экологиялық қауіпсіздікті басқару қоршаған ортаны жоспарлау, бақылау және қадағалау саласындағы арнайы міндеттерді шешетін құрылымдардың көмегімен жүзеге асырылады. Бұл құрылымдарға ерекше өкілеттіктер берілген және оларды орындай отырып, экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясаттың жүзеге асырылуын қамтамасыз етеді. Экологиялық қауіпсіздікті басқару саласындағы мемлекеттік органдардың қызметі әр түрлі басқару объектілерінде туындайтын мәселелер жүйесін шешуді талап етеді.

Қазақстан Республикасында экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі мемлекеттік органдардың рөлі мен маңызы

Мемлекеттік органдардың экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы қызметі туралы айта отырып, мемлекеттік орган – бұл мемлекеттік функцияларды жүзеге асыруға қатысатын және ол үшін міндетті нормативтік құқықтық актілерді шығару мүмкіндігінде және актілердің орындалуын қамтамасыз етуде көрсетілген өкілеттіктермен қамтамасыз етілген мемлекеттік механизмнің элементі. әр түрлі әдістермен мемлекет органдары.

Экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік органдардың рөлі мен маңызы қандай? Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – бұл бүкіл мемлекеттік механизмнің, барлық мемлекеттік органдардың міндеті. Бұл ретте мемлекеттік органдар жүйесінде арнайы уәкілетті органдар бөлінген, олардың негізгі қызметі экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Табиғатты

пайдалану және қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың жалпы классификациясы олардың органдарға - жалпы және арнайы құзыреттерге бөлінуі болып табылады.

Біріншілеріне Қазақстан Республикасының Президенті, ҚР Парламенті, ҚР Үкіметі; екіншісіне, Қазақстан Республикасының түрлі министрліктері мен ведомстволары, Қазақстан Республикасының мемлекеттік комитеттері. Мысалы, ҚР Қоршаған ортаны қорғау министрлігі, ҚР Сыртқы істер министрлігі, ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігі, ҚР су ресурстары және ирригация министрлігі, ҚР экологиялық табиғи ресурстар министрлігі.

Арнайы құзыреттілік органдарының жүйесі де, функциялары да соңғы жылдары айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Мемлекеттік іс-шаралардың маңызды бөлігі – белгілі бір экологиялық қауіп төндіретін қызметті анықтау және осындай қызметті жүзеге асырудың арнайы тәртібін белгілеу.

Экологиялық қауіп факторларының болуына байланысты азаматтардың денсаулығына зияндылықтың жоғарылауы үшін өтемақы түрлері мен мөлшерін белгілеу, экологиялық қауіп факторларының зиянды әсерінен зардап шеккен азаматтарға өтеусіз көмек көрсету мүмкіндігін қарастыру қажет. Экологиялық таза, таза технологияларды дамыту қажет, бүлінген табиғи кешендер мен объектілерді қалпына келтіру нақты, тиімді және оңайлатылған экономикалық ынталандыруларға ие болуы керек.

Мысалы, салықтан босату немесе қоршаған ортаны ластағаны үшін төлемдер экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік органдардың немесе салық органдарының бірлескен шешімдері негізінде қолданылуы мүмкін, егер объектінің белгілі бір әрекеті экологиялық қауіпсіздік кепілдіктерін күшейтуге бағытталған болса ғана.

Министрліктер мен ведомстволардың жауапкершілігіне экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша

жобаларды әзірлеу және мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру, сондай-ақ ерекше экологиялық қауіп төндіретін объектілердің қызметіне мемлекеттік есеп пен бақылау жүргізу, экологиялық қауіптілік факторларын, объектілері мен аймақтарын анықтау, қауіп төнген немесе экологиялық жағдай туындаған кезде жедел шаралар қабылдау кіреді. қауіпті жағдайлар. Жергілікті өзін-өзі басқару және өзін-өзі басқару деңгейінде тиісті бағдарламаларды әзірлеу және іске асыру, белгілі бір экологиялық қауіп төндіретін объектілерді анықтау, экологиялық жағдай туралы азаматтарды үнемі ақпараттандыру, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бағдарламаларын іске асыру, азаматтардың денсаулығына зиян келтіру қаупінің жоғарылауы үшін өтемақы төлеу, экологиялық қауіп факторларының болуына байланысты.

Әрине, мемлекеттік органдардың күш-жігері жалпы мәселелерді шешуге бағытталған. Нақты объектінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін негізгі жауапкершілік оның иесіне жүктеледі. Бұл адамдар үшін өз объектілерінің экологиялық қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау, экологиялық қауіп факторларын бақылау, олардың қоршаған ортаға және адам денсаулығына әсерін болжау, тиісті жоспарлар жасау және жүзеге асыру, мемлекеттік бақылау, есепке алу және жүргізу органдарына еркін мүмкіндік беру өте орынды. ерекше экологиялық қауіпті объектілердің қызметін мемлекеттік бақылау. Сондай-ақ, мемлекеттік органдар мен азаматтарды экологиялық ахуал және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шаралар, азаматтардың денсаулығына және олардың мүлкіне экологиялық қауіп факторларының зиянды әсерінен келтірілген зиянды өтеу туралы ақпараттандыру жүйесі әзірленуі керек.

Ең үлкен қаржылық шығындар экологиялық қауіпсіздік жағдайын бағалау арқылы талап етіледі. Ол тек мемлекеттік экологиялық мониторингтің мәліметтері мен мемлекеттік кадастрлық ақпарат негізінде жүзеге асырылуы мүмкін және

тірі және жансыз табиғат ресурстарының, қоршаған ортаның ластануының, техногендік апаттардың, сондай-ақ қауіпті табиғи құбылыстардың және олардың қоршаған ортаға әсерінің ықтималдығы туралы болжамның кешенді сипаттамасын, талдауды қамтуы керек өндірістік объектілердің экологиялық қауіпсіздігін және техногендік аварияларды, қауіпті табиғи құбылыстар мен олардың салдарын жоюға дайындықты қамтамасыз ету жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру. Мұнда зиянды факторлардың популяцияға, экологиялық жүйелер мен жансыз табиғат объектілеріне әсерін талдау қажет, сонымен қатар биологиялық жүйелердің өзін-өзі сауықтыру қабілетін, жекелеген табиғи объектілер мен биологиялық жүйелердің зиянды факторлардың әсеріне төзімділік дәрежесін анықтау қажет.

Есептік сипаттамаларға сүйене отырып, экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мемлекеттік бағдарламаларын әзірлеу қажет. Еліміздің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекеттің міндеті екенін ескере отырып, тиісті мемлекеттік бағдарламалар мен жоспарларды қаржыландыру көздері экологиялық салықты өндіруден алынған қаражат, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау қорларынан түсетін қаражат болуы керек. Көрсетілген қаражат маңызды шараларды жүзеге асыру үшін жеткіліксіз болып қалған жағдайда, басқа кірістерден құралған республикалық және жергілікті бюджеттерден қаражат пайдалану мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Әрине, өндірістік объектілердің экологиялық қауіпсіздігі жоспарлары осы объектілердің иелері есебінен қамтамасыз етілуі керек.

Кешенді және тиімді бақылау экологиялық қауіпсіздік механизмінің ажырамас бөлігі болуы керек. Сонымен бірге бақылау жүйелердің барлық буындарын – кәсіпкерлік субъектілерінен бастап мемлекеттік органдарға дейін қамтуы керек. Мұнда жергілікті мемлекеттік органдар,

министрліктер мен ведомстволар, прокуратура өкілдері ұсынатын, сондай-ақ парламенттік бақылауды енгізетін қолданыстағы бақылау және қадағалау жүйелерін қолданған жөн.

Егер мемлекеттік бақылаудың дәстүрлі түрін биліктің атқарушы билігі жүзеге асыратын болса және ол тікелей экономикалық субъектілердің иелеріне бағытталатын болса, онда парламенттік бақылау оның өзіне жүктелген функцияларды қаншалықты толық және тиімді түрде орындайтынын анықтауға бағытталуы керек.

Заң шығару жүйесі, бағдарламалар, жоспарлар, шаралар тиімділігінің ең объективті көрсеткіші азаматтар мен қоғамның пікірі болып табылады. Осыған байланысты қоғамдық бақылау институты және қоғамдық пікірді зерттеу әр түрлі дамыған болуы керек.

Тек кез-келген дәрежедегі экологиялық сауатты мемлекет қайраткері ғана өзіне сеніп тапсырылған салада адам денсаулығы мен қоршаған ортаға зиян келтірмейтін дұрыс басқарушылық шешімдер қабылдай алады. Бұл елдің құқықтық өрісін құрайтын өкілетті органдарға да қатысты.

Әркімнің табиғатты және қоршаған ортаны сақтау жөніндегі конституциялық міндеттемесін орындау үшін қоғамдық және жеке сананың векторын саналы түрде ауыстыру қажет. Экологиялық қауіпсіздікті тек жаңа технологиялардың көмегімен қамтамасыз етуге болады. Алайда, бұл тұжырымдамамен ресурстарды пайдалануға және экономикалық өсуге ешқандай шектеулер жоқ. Оған әртүрлі идеялар енеді: кейбіреулер экологиялық қауіпсіздікке қауіп төнуі мүмкін екенін мойындамайды; басқалары экологиялық қауіпсіздікті экономикалық және халықтың өсуімен бірге басқаруға болады деп санайды. Осы тұжырымдамаға сәйкес экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тек технологияларды дұрыс қолданбаудың уақытша проблемаларына байланысты қамтамасыз етілуі қиын. Қазіргі кезде қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-

шаралар дәл осы тұжырымдаманы басшылыққа алады, ал экологиялық қауіпсіздік қоршаған ортаны тазарту, экологиялық көрсеткіштерді қалыпты жағдайға келтіру және жаңа технологияларды енгізу үшін жергілікті жүйелерді қолдану арқылы қамтамасыз етіледі.

Қорытындылай келе, қазіргі кезде Қазақстан, өкінішке орай, халықтың және қоршаған орта қауіпсіздігі тұрғысынан қиын кезеңдерді бастан өткеріп жатқанын атап өткім келеді. Қоршаған ортаның жай-күйі көп нәрсені күтуге мәжбүр етеді, сондықтан экологиялық қауіпсіздік өте маңызды. Қазіргі кезде өнеркәсіптің қоршаған ортаға кері әсері күшейіп келеді және көптеген салалар экологиялық қауіпсіздікті елемейді. «Қоршаған ортаны қорғау» терминін қолдану «экологиялық қауіпсіздік» сияқты қорқынышты емес. Болашақта экологиялық қауіпсіздік уақытында қамтамасыз етілмесе, барлық күш-жігер босқа кетеді. Экологиялық проблемалардың санын азайту үшін экологиялық қауіпсіздік үнемі қадағаланып, реттелуі керек.

Бақылау сұрақтары:

1. Экологиялық қауіпсіздік ұғымы, оның деңгейлері және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету
2. Экологиялық қауіпсіздік Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің негізгі стратегиялық компоненттерінің бірі ретінде
3. Экологиялық қауіпсіздікті басқару негіздері
4. Экологиялық қауіпсіздікті басқару мен қоршаған ортаны қорғаудың ғылыми негіздемесінің принципі
5. Экологиялық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік органдардың рөлі мен маңызы

3.5. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігі

1. Ақпараттық қауіпсіздік қатерлерінің негізгі түсініктері мен жіктелуі.

Ақпараттық қауіпсіздік — бұл Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігін, сондай-ақ адамның және азаматтың, қоғамның және мемлекеттің құқық саласындағы мүдделерін ақпараттық салада елдің тұрақты дамуы мен ақпараттық тәуелсіздігін қамтамасыз ететін нақты және ықтимал қатерлерден қорғау жағдайы. Ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы ақпаратты және әртүрлі типтегі деректерді заңсыз зерттеуден, пайдаланудан, жойылудан қорғау ретінде анықталады. Ақпараттық қауіпсіздік ақпараттарды оның рұқсатсыз таратылуына әкелетін әрекеттерден қорғауды да білдіреді. Нашар қорғалған деректердің әсері әр түрлі болуы мүмкін. Оларға мыналар жатады:

- алаяқтарды бұзу;
- персонал жіберген қателіктер;
- құрылғылар мен бағдарламалық жабдықтың тоқтауы;
- дауыл, өрт немесе жер сілкінісі сияқты табиғи апаттар.

Ақпараттық қауіпсіздікке, егер құпиялылыққа, тұтастыққа және деректердің сенімділігінің сақталуына кепілдік беретін шаралар қабылданса қол жеткізуге болады. Деректерді қорғау ақпаратқа жедел қол жетімділікті қамтамасыз етуге арналған. Ақпараттық қауіпсіздік ықтимал қауіп-қатерлерді алдын-ала біліп, сақталатын немесе берілетін ақпараттың құқықтық маңыздылығын растауы керек. Қажет болса, ақпаратқа және оның ресурстарына тиісті қол жетімділікті ашу керек. Бұл мәліметтердің негізгі қасиеттері, онсыз олардың тиімділігі күрт төмендейді. Ақпаратты қорғау қасиеттерін ашу Ақпаратты құпия және рұқсат етілмеген адамдарға жабық сақтау жүйенің бекітілген

және тексерілген субъектілерін салыстыруды талап етеді. Бұл адамдарды, процестерді және бағдарламалық жасақтаманы қамтиды. Ақпаратқа қол жеткізу белгілі бір адамдардың тізімі үшін ғана ашық.

Деректердің тұтастығы – бұл ақпараттың тұрақты құрылымы мен мазмұнын, әсіресе беру немесе сақтау кезінде анықтайтын ұғым. Бұл қасиеттегі ақпараттық қауіпсіздік, егер жүйеде ақпарат мағыналық параметрлер бойынша құжаттардағы мәліметтерге ұқсас болса, жүзеге асырылады. Әйтпесе, ақпаратты қорғауға кездейсоқ немесе қасақана қауіп төнеді. Ол деректердің бұрмалануымен немесе олардың толық жойылуымен көрінеді. Деректер сенімді және тексерілген болуы керек. Бұл қасиет белгілі бір субъектінің ақпаратты растауында көрінеді. Ақпараттық қауіпсіздікке қатер деректердің заңды маңызы расталмаған кезде пайда болады. Бұл олардың қасиеттерін сипаттайтын құжатты ресми түрде тіркеу маңызды екенін білдіреді. Ақпаратқа қол жетімділік оны сіздің қалауыңыз бойынша көшіру, өңдеу және жою мүмкіндігінде көрінеді. Кіру рұқсатсыз (заңсыз, тиісті әрекетке рұқсатсыз) және рұқсат етілген болуы мүмкін.

Ақпаратты зерттеудің рұқсат етілген нұсқасы қол жетімділікті бақылауға қойылатын талаптарға негізделген. Ережелерді белгілеу жүйенің компоненттеріне қол жеткізу құқықтарын реттеуге және жүйелеуге мүмкіндік береді. Егер ақпарат осында және қазір қажет болса, тұтынушы оны жедел алуға құқылы. Ақпараттық қауіпсіздікке қатерді жіктеу қауіп-қатер деректер жүйесіндегі осалдықтардың, әлсіздіктердің бар екендігін көрсетеді. Егер бағдарламашы бағдарламаларды құру кезінде байқамай қателік жіберген болса, осалдықтар пайда болуы мүмкін. Қорыта айтқанда, қауіп дегеніміз – бұл ақпараттық қауіпсіздікті бұзудың белгілі бір тәсілінің мүмкіндігі. Вирустар мен компьютерлік құрттар теріс рөл атқаруы мүмкін. Сіздер білесіздер, бұл вирус дегеніміз - бұл басқа бағдарламаларға ену арқылы

таралатын код, ал құрттар дегеніміз – өз бетінше, яғни басқа бағдарламаларға енгізілмей, олардың көшірмелерінің I.S. және оларды жүзеге асыру. Кейбір қауіп-қатерлер басқалардан ерекшеленетін параметрлер туралы айту орынды болар еді:

- қауіп-қатерді жоюға арналған ақпаратқа жататын қасиеттер;

- ақпараттық жүйенің элементтері – оларға мәліметтер, бағдарламалық жасақтама, аппараттық құралдар, компьютерлік жүйенің жұмысын қамтамасыз ететін инфрақұрылым кіреді;

- қауіп-қатерді іске асыру нұсқасы - кездейсоқ немесе әдейі жасалған қателік, табиғи апаттар;

- қауіп-қатер көзінің орналасуы – ақпараттық жүйенің шекарасында немесе сыртында.

Ақпарат қалай қорғалады ?

Корпоративті желінің ақпараттық қауіпсіздігі екі әдіспен қамтамасыз етіледі:

1. Фрагменттелген. Нақты жағдайларда нақты қауіптердің пайда болу көздерін зерттейді. Әдісті іске асырудың мысалдары: оған қол жеткізуді және басқаруды басқаруға мүмкіндік беретін белгілі бір қорғаныс түрлері, ақпаратты шифрлаудың дербес нұсқалары, антивирустық бағдарламаларды қолдану. Сарапшылар бұл техниканың артықшылығы – деректерді жоғалтудың ерекше қауіптілігіне қатысты жоғары таңдамалылық дейді. Кемшіліктері де бар - ақпараттарды өңдеуге болатын, зерттелетін қатерлердің белгілі бір тізбесі шеңберінде ақпараттық қауіпсіздікке кепілдік беретін интегралды қорғалатын орта дамымаған. Басқа қауіп-қатерлер пайда болған кезде жүйе объектілері қорғалмайды.

2. Кешен. Ақпараттық қауіпсіздік деректерді қауіпсіз өңдеуге жауап беретін ортаны құру арқылы қамтамасыз етіледі. Ол ақпараттық қауіпсіздікке төнетін қатерлерге қарсы тұру үшін қолданыла алатын әрекеттерді біріктіреді.

Кемшіліктердің қатарына деректер жүйесін қолданатындардың іс-әрекеттерінің шектеулігі жатады. Техника қателіктерге жеткілікті сезімтал емес. Түзетулер ақпаратты қорғаудың құралдарын орнатуды қажет етеді.

Күрделі жол үлкен ұйымдар құрған корпоративті желілерді қорғау қажет болғанда қолданылады. Ақпараттық жүйелерді, егер корпоративті желілер мардымсыз болғанымен, оларға маңызды міндеттерді орындау сеніп тапсырылған болса, рұқсатсыз кіруден қорғауға болады.

Ақпаратты тарату сипаттамаларына сәйкес, олар:

- еркін тасымалданатын;
- арасында тиісті серіктестіктер пайда болған жеке тұлғалардың келісімі бойынша ұсынылған;
- федералдық маңызы бар заңдарға сәйкес жасыруға болмайтын және міндетті түрде берілуі керек;
- бұл Қазақстан Республикасының заңдарында көрсетілген, жалпы ашылуға жатпайтын.

Қауіп туындаған кезде ақпараттық ресурстар мен бағдарламалық жасақтама соншалықты өзгеруі мүмкін, бұл орасан зор материалдық шығындарға алып келеді. Ақшалай шығындар ұйымның құрылтайшылары мен клиенттері арасында бөлінуі мүмкін. Сондықтан мұндай ұйымдар өздерінің ақпараттық қауіпсіздігіне байыпты және жауапкершілікпен қарауы керек. Ең дұрысы, қорғаныс жан-жақты болуы керек. Бұл ірі коммерциялық және мемлекеттік кәсіпорындарда қолданылатын кешенді тәсіл.

Ақпараттық қауіпсіздік нюанстарының көпшілігін ескеретін әдістеме әртүрлі стандарттарда көрсетілген. Ол ішкі ақпараттық қауіпсіздік саясатын жасауға негізделген. Ол қауіп-қатер көздерін анықтауға арналған. Ол үшін бірінші кезекте құпия ақпаратты сақтау үшін қолданылатын техникалық құралдар қолданылады.

Ақпаратты қорғау деңгейлері.

Қауіпсіз ақпарат бірнеше деңгейде жүзеге асырылады:

– егер біз ақпаратты заңнамалық қорғау туралы айтатын болсақ, онда тиісті ұғымдар, талаптар мен ережелер заңнамалық және нормативтік актілерде, халықаралық стандарттың ресми құжаттарында көрініс табады;

– әкімшілік деңгей – кәсіпорын басшылығымен бекітілген қызмет;

– рәсімнің сақталуы – бұл адамдар жүзеге асыратын ақпаратты қорғау шараларын қамтиды;

– бағдарламалар мен техникалық құралдарды енгізу – практикалық қызмет.

Ақпараттық жүйені қауіп-қатерден қорғаудың негізгі деңгейі заң шығарушы деп аталады. Ақпараттық қауіпсіздік шаралары құқықтық өрісте жүргізілуі керек. Заң қорғалған ақпаратты дамытуды үйлестіреді және басқарады, сонымен қатар шабуылдаушыларға олардың кім екендігі туралы түсінік бере отырып, жағымсыз қатынасты қалыптастырады.

Ақпараттық объектіні қорғау келесі мақсаттарға бағытталған:

– заңсыз рұқсат, тыйым салу, көшіру қолайсыз;

– егер деректер құпия болса, онда ол шектеулі қатынау санатына енгізілген;

– пайдаланушылардың жалпы ақпаратқа қол жеткізу құқығы.

Заңда бекітілген негізгі ұғымдардың арасында мыналар бар:

– Ақпарат – кез-келген формат пен өрнекті қабылдай алатын мәліметтер.

– Ақпараттық технологиялар – іздеу, жинау әдістері және деректердің қауіпсіздігін, жұмыс істеуін, таралуын қамтамасыз ету нұсқалары.

– ақпарат иесі – ақпараттың авторы немесе ол заңды түрде берілген тұлға. Деректер технологиялар мен техникалық құралдарды өңдеуді қамтамасыз етуге арналған.

– Бір жүйеге біріктірілген компьютерлерге шабуыл дегеніміз – шабуылдаушының желідегі осалдығын табу үшін

дайындаған, жоспарлаған және жүзеге асырған әрекеті. Шабуыл ақпараттық қауіпсіздікке қауіп төндірумен аяқталуы мүмкін. Оператор компьютерлерге шабуылдың алдын алады.

– Ақпараттық жүйенің операторы – деректерді пайдалануды, оларды өңдеуді қамтамасыз ететін жеке, немесе заңды тұлға, бірақ егер мәліметтер мәліметтер базасында көрсетілген болса ғана.

Ақпараттық жүйе операторының Қазақстан Республикасының заң жобаларында белгіленген міндеттері:

– оған басқа адамдардың қол жеткізуіне тек рұқсат етілуі мүмкін;

– маман алаяқтық әрекеттерді уақтылы анықтау арқылы ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге жауапты;

– сарапшы деректерді пайдаланудың бұзылған тәртібіне қатысты жағымсыз салдардың алдын алуы керек;

– қауіпсіздік жүйесінің операторы, басқаларымен қатар, олардың дұрыс жұмыс істемеуіне байланысты ақпаратты өңдеуге жауап беретін техникалық құралдарға әсер етеді және бақыламайды.

Егер ақпараттық объект өзгертілсе немесе жүйенің бір бөлігі жойылса, маман деректерді мүмкіндігінше тез қалпына келтіру үшін шаралар қабылдайды. Оператор ақпараттық қауіпсіздіктің қаншалықты жоғары екенін бақылайды.

Ақпараттық (компьютерлік) қауіпсіздік қатерлері

Ақпараттық (компьютерлік) қауіпсіздік қатерлері – бұл ақпараттық қауіпсіздік күйінің бұзылуына әкелуі мүмкін түрлі әрекеттер. Басқаша айтқанда, бұл ақпарат пен компьютерлік жүйелерді зақымдауы мүмкін ықтимал оқиғалар, процестер немесе әрекеттер.

Ақпараттық қауіпсіздікке қауіп-қатер көзі

Ақпараттық қауіпсіздік режимін бұзу қаскүнемдердің жоспарланған операцияларынан да, қызметкерлердің тәжірибесіздігінен де туындауы мүмкін. Пайдаланушы өзінің іс-әрекеті компанияға және өзіне зиян келтірмеуі үшін ақпараттық қауіпсіздік туралы, зиянды бағдарламалық

камтамасыз ету туралы кем дегенде белгілі бір түсінікке ие болуы керек. Ақпараттың жоғалуы немесе сыртқа шығуы сияқты оқиғалар, олар жұмыс істейтін немесе жұмыс істеген ұйымнан алынған құнды мәліметтердің орнына пайда табуға мүдделі компания қызметкерлерінің мақсатты іс-әрекеттерінен де туындауы мүмкін.

Қауіптердің негізгі көздері – жеке шабуылдаушылар («хакерлер»), киберқылмыстық топтар және мемлекеттік барлау агенттіктері (кибербөлімдер), олар жоғарыда аталған және сипатталған қол жетімді кибер құралдарының барлық арсеналын пайдаланады. Қорғанысты бұзу және қажетті ақпаратқа қол жеткізу үшін олар бағдарламалық жасақтама мен веб-қосымшалардың жұмысындағы әлсіздіктер мен қателіктерді, брандмауэр конфигурацияларындағы қателіктер мен қол жеткізу құқықтары параметрлерін пайдаланады, байланыс арналарын тыңдауға және кілтлогерлерді қолдануға жүгінеді.

Шабуыл жасау тәсілі ақпараттың түріне, орналасқан жеріне, оған қол жеткізу тәсілдеріне және қорғаныс деңгейіне байланысты. Егер шабуыл жәбірленушінің тәжірибесіздігіне негізделген болса, мысалы, спам-хабарламаларды қолдануға болады. Ақпараттық қауіпсіздікке төнетін қатерлерді кешенді түрде бағалау қажет, сондықтан бағалау әдістері әр нақты жағдайда әр түрлі болады. Сонымен, жабдықтың дұрыс жұмыс істемеуіне байланысты деректердің жоғалуын болдырмау үшін сізге жоғары сапалы компоненттерді пайдалану, жүйелі техникалық қызмет көрсету және кернеу тұрақтандырғыштарын орнату қажет.

Одан кейін бағдарламалық жасақтаманы (бағдарламалық жасақтаманы) орнатып, үнемі жаңартып отыру керек. Қауіпсіздік бағдарламалық жасақтамасына ерекше назар аудару керек, оның дерекқорлары күн сайын жаңарып отыруы керек.

Ақпараттық қауіпсіздікті ұйымдастыру үшін заманауи технологиялар негізінде жасалған мамандандырылған бағдарламалар:

- қалаусыз мазмұннан қорғау (антивирус, спам, веб-сүзгілер, тыңшылыққа қарсы бағдарлама);
- брандмауэрлер мен кіруді анықтау жүйелері (IPS);
- өкілеттіктерді басқару (IDM);
- артықшылықты пайдаланушыларды бақылау (PUM);
- DDoS қорғанысы;
- веб-қосымшаларды қорғау (WAF);
- бастапқы кодты талдау;
- алаяқтық;
- мақсатты шабуылдардан қорғау;
- қауіпсіздік оқиғаларын басқару (SIEM);
- пайдаланушының ауытқушылық әрекетін анықтайтын жүйелер (UEBA);
- АБЖ ТП қорғау;
- Деректер ағып кетуден қорғау (DLP);
- шифрлау;
- мобильді құрылғыларды қорғау;
- резервтік көшірме;
- ақауларға төзімділік жүйесі.

Қызметкерлерді ақпараттық қауіпсіздіктің негізгі тұжырымдамаларына және әртүрлі зиянды бағдарламалардың жұмыс істеу принциптеріне үйрету кездейсоқ мәліметтердің ағып кетуіне жол бермейді және компьютерге ықтимал қауіпті бағдарламалық жасақтаманы болдырмауға көмектеседі. Сондай-ақ, ақпараттың жоғалуына жол бермеу үшін сақтық көшірмелер жасау керек. Қызметкерлердің жұмыс орнындағы әрекеттерін бақылау және зиянкесті анықтай алу үшін DLP жүйелерін қолдану қажет.

2. Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету

Ақпараттық сала қоғам өмірінің негізгі факторы болып табылады және Қазақстан Республикасының саяси, экономикалық, қорғаныс және басқа да қауіпсіздік компоненттерінің жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасындағы ақпараттық қауіпсіздік қоғам мен мемлекет өмірінің әр түрлі салаларымен байланысты: экономика, ішкі және сыртқы саясат, қорғаныс, құқық қорғау және сот салалары, ғылым мен техника саласы, рухани өмір саласы және т.б. Бұл салалардың әрқайсысы болуы мүмкін ақпараттық қауіпсіздікке қауіптілік тұрғысынан қауіпсіздік объектілерінің ерекшеліктеріне, олардың осалдығы дәрежесіне байланысты ерекшеліктерін сипаттау.

Ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы «Ұлттық қауіпсіздік туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 23-бабында мыналар көрсетілген:

1. Ақпараттық қауіпсіздік мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды адамдардың шешімдерімен және әрекеттерімен қамтамасыз етіледі:

1) Қазақстанның ақпараттық тәуелділігінің алдын алу;

2) ақпараттың кеңеюіне және басқа мемлекеттердің, ұйымдардың және жеке адамдардың блокадасына жол бермеу;

3) Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Президенттің, Парламенттің, Үкіметтің және күштердің ақпараттық оқшаулануына жол бермеу;

4) Қазақстан Республикасының қауіпсіздігін сақтау мақсатында, оның ішінде арнайы кезең ішінде және табиғи, техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар, карантиндер және басқа да төтенше жағдайлар кезінде байланыс желілерінің үздіксіз және тұрақты жұмысын қамтамасыз ету;

5) мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтердің анықталуы, алдын-алу және таралуы мен жоғалуы;

6) ұлттық қауіпсіздікке зиян келтіріп, қасақана бұрмалаумен және дәйексіз ақпаратты таратумен байланысты қоғамдық және жеке санаға ақпараттық әсер етудің алдын алу;

7) ұлттық қауіпсіздікке зиян келтіретін үкіметтік шешімдерді әзірлеу және қабылдау процесіне жасырын ақпараттық ықпал ету механизмдерін анықтау және оларды ұйымдастырмау;

8) айналымдағы ақпарат мемлекеттік, коммерциялық және заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелер мен байланыс инфрақұрылымын қорғаудың тиімді жүйесін жүргізу және дамыту.

2. Қазақстан Республикасында мемлекеттік электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді, ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымды және ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның өте маңызды объектілерін қамтитын ұлттық ақпараттық қауіпсіздік жүйесі құрылып, нығайтылуда.

3. Ұлттық мүдделерді қорғау және Қазақстан Республикасының ақпараттық оқшаулануына жол бермеу мақсатында мемлекеттік уәкілетті органдар инвесторларға берілген кепілдіктерді сақтай отырып, магистральдық байланыс желілерін басқаратын және басқаратын ұйымдардың, сондай-ақ шетелдік немесе басқа ұйымдармен басқарылатын немесе меншігінде болатын байланыс желілерінің қызметіне бақылауды жүзеге асырады. қатысу, заңда белгіленген тәртіппен.

4. Жеке және заңды тұлғалар байланыс желілерін салу, пайдалану және дамыту туралы шешімдер қабылдау кезінде байланыс саласындағы уәкілетті орган айқындайтын ұлттық қауіпсіздік талаптарын басшылыққа алуы керек.

Терроризмге қарсы операцияларды өткізу және жаппай тәртіпсіздіктерді басу кезінде жедел штаб басшысының шешімі бойынша желілер мен байланыс операторларының

иелеріне жеке және (немесе) заңды тұлғаларға байланыс қызметтерін көрсетуді тоқтата тұру және (немесе) желіні және байланыс құралдарын пайдалануды шектеу, сондай-ақ өзгерту туралы міндетті нұсқаулар берілуі мүмкін. желілер мен байланыстың жұмыс режимі.

5. Ұлттық мүдделерге қайшы келетін шешімдер қабылдауға және әрекеттер жасауға жол берілмейді:

1) Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігінің қалыптасуы мен бірқалыпты жұмыс істеуі;

2) Қазақстанның әлемдік коммуникация және ақпараттандыру жүйесіне енуі;

3) Қазақстан Республикасының ақпараттық ресурстарын, ақпараттық жүйелерін және коммуникациялық инфрақұрылымын қорғау деңгейін қамтамасыз ету және арттыру.

6. тыйым салынады:

1) мазмұны ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіретін баспа өнімдері мен шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының өнімдерін Қазақстан Республикасының аумағында тарату;

2) мемлекеттік құпияларды және заңмен қорғалатын өзге де құпияларды жария ету;

3) шетелдік жеке және заңды тұлғалар, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасындағы бұқаралық ақпарат құралдарының иесі - немесе жүзеге асыратын заңды тұлғаның акцияларының (үлестерінің, пайларының) 20 пайызынан астамын тікелей және (немесе) жанама иеленуге, пайдалануға, иелік етуге және (немесе) басқаруға құқылы. осы саладағы іс-шаралар;

4) шетелдіктердің, азаматтығы жоқ адамдардың және шетелдік заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының аумағында заңды тұлға құрмай магистральдық байланыс желілерін басқаруы немесе пайдалануы;

5) басқару орталығы оның шекарасынан тыс орналасқан Қазақстан Республикасының аумағында байланыс желілерін құру және пайдалану;

6) жеке және заңды тұлғалардың өз бетінше немесе адамдар тобының құрамында, дауыс беретін акциялардың 10 пайыздан астамын, сондай-ақ қалааралық байланыс операторы ретінде байланыс желісін басқару немесе пайдалану жөніндегі қызметті иеленетін және (немесе) жүзеге асыратын ұйымның акцияларының, акцияларының 10 пайызынан астамын алу немесе (немесе) жеке меншік құқығымен иемденуі. немесе) байланыс және ақпарат саласындағы уәкілетті органның, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздік органдарының келісімінсіз халықаралық байланыс;

7) шетелдіктерге, азаматтығы жоқ адамдарға және шетелдік заңды тұлғаларға дауыстық акциялардың, сондай-ақ заңды тұлғаның акцияларының, акцияларының 49 пайыздан астамына тікелей және (немесе) жанама иелік ету, пайдалану, билік ету және (немесе) басқару ұлттық қауіпсіздік органдарымен келісілген байланыс және ақпарат саласындағы уәкілетті органның қорытындысы негізінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің оң шешімінсіз жер үсті (кабельдік, оптикалық-оптикалық, радиорелейлік) байланыс желілерін иеленетін қалааралық және (немесе) халықаралық байланыс операторы ретінде;

8) жедел іздестіруді, қарсы барлау шараларын қамтамасыз ету үшін нормативтік құқықтық актілердің талаптарына сәйкес келмейтін байланыс желілерін пайдалануға беру.

7. Акцияларға (акцияларға, акцияларға) иелік ету немесе байланыс саласындағы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті жүзеге асыратын ұйымдардың қызметіне қатысу бөлігіндегі өзге де шектеулер Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген.

Қазіргі кезде ақпараттық және ақпараттық технологиялардың саясатпен тікелей және тікелей байланысты екендігін атап өткен жөн. Ақпаратты жинау, жинақтау, өңдеу және тарату процестері саяси басқару құрылымдарының өмір сүруінің, тиімді саяси ықпалдарды жүзеге асырудың қажетті шарттарының біріне айналууда. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, ақпарат саяси қауіптің көзі бола алады. Сондықтан ақпараттық ағымдарды мемлекеттік-құқықтық реттеу қажеттілігі туындайды. Бұқаралық ақпарат құралдары мен ғаламдық интернет саяси сахнада үлкен маңызға ие болды. Мемлекеттік құрылымдар, саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер өздерінің веб-сайттары мен порталдарын ашады.

Осыған байланысты, азаматтар Интернет пен заманауи техникалық құрылғылар арқылы қоғамның және мемлекеттің саяси өміріне қатысуға – заң жобаларын талқылауға, заңнамалық бастамалар көтеруге, шағымдар мен өтініштер жіберуге көп мүмкіндіктерге ие. Демократия жағдайындағы саяси қатынастар билік үшін күресіп жатқан немесе билікке келген күштердің мүдделері мен қажеттіліктеріне байланысты болатын белгілі бір байланыс түрлерін болжайды. Ақпараттық технологиялар саяси қатынастарға енеді және оларға әсер етеді. Ақпаратты басқару органдарының бақылауы қиянатқа, соның ішінде ақпаратты жасыруға, оған қол жеткізуді шектеуге немесе оны заңсыз немесе қалаусыз таратуға толы. Сонымен қатар, мемлекет тарапынан бұл бақылаудың барған сайын айқындалатын саяси сипатқа ие болуы үлкен алаңдаушылық тудырады.

Соңғы кездері әлемде жиі айтылып жүрген жаһандық проблема – бұл қоғамды екі бөлікке бөлетін «цифрлық алшақтық» деп аталады: жоғары технологияларды (ІТ, Интернет, телекоммуникация және т.б.) пайдалану мүмкіндігі барлар, және олар әртүрлі себептермен қол жетімді емес адамдар. Ақпараттық артықшылық – бұл экономикалық, әлеуметтік және саяси (билік) ресурстарды

қайта бөлуге ықпал ететін маңызды әлеуметтік күш. Ақпараттық экономикада туындайтын ақпараттық теңсіздік қоғамның әлеуметтік-экономикалық саралануын күшейтеді. Мұның бәрі мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігі проблемаларын күшейтеді. Бүгінгі күні көптеген миллиондаған адамдардың іскерлік және жеке өмірі әртүрлі ақпараттық жүйелерде (мәліметтер базасында) «электронды із» қалдырады. Телефон қоңыраулары, шот төлемдері, саяхат, кедендік декларациялар, сондай-ақ дүкендерден сатып алу, егер олар банк карталарымен төленген болса, жазылады. Қазіргі заманғы адам үшін құпиялылықты қамтамасыз ету, жеке деректерді қорғау ерекше маңызды.

Жеке тұлғаның экономикалық қауіпсіздігіне қатер төндіретін топтардың бірі (ұлттық қауіпсіздік түрлерінің бірі) қазіргі кезде ақпараттық экономикада планетаның жүз миллион тұрғыны несиелік және дебеттік банктік карталардың иелері болып табылатындығына және олардың барлығы кибершпионис үшін құнарлы объектілерге айналуына байланысты.

Кибер-алаяқтық – бұл ақпараттық экономикадағы жеке тұлғаның экономикалық қауіпсіздігіне тағы бір қатер төндіреді. Интернеттегі алаяқтықтың ең танымал түрлері: - салымшы тез арада жоғары табыс ала алатын белгілі бір ақша сомаларын салатын виртуалды әмиян; – нақты шарттар желісіндегі белгілі бір шарттар бойынша ұсыныстар (жұмыстың басталуы ақылы болған кезде); – іскерлік пакеттерді сату. Олар адамға бір күндік сайттардың бірінде «Бұл сізге байуға көмектеседі» деген пост-скриптпен таңылады; – қиын өмір жағдайына түскен адамдардың хабарландырулары, олар іс жүзінде олай емес; – қайталанатын сайттар, олардың ішіндегі ең қауіптісі – жалған мәліметтер көрсетілген интернет-провайдер сайтының көшірмелері.

Қазіргі уақытта компьютерлік ақпарат саласындағы қылмыстар қылмыстың жалпы құрылымында шамалы үлеске

ие болғанымен (басқа қылмыстармен салыстырғанда), дегенмен, жыл сайынғы өсудің тұрақты тенденциясын көрсетеді. Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің «К» басқармасы (ақпараттық қылмысқа қарсы күрес жөніндегі арнайы бөлім) атап өткендей, соңғы жылдары киберқылмыскерлердің басты мотиві материалдық пайда табуға ұмтылу болды. Егер бірнеше жыл бұрын компьютерлік қылмыстардың едәуір бөлігі бұзақылық ниетпен немесе өз дағдыларын көрсеткісі келуімен жасалса, бүгінгі күні қылмыстық іс-әрекеттердің түрлері де компьютерлік ақпаратқа заңсыз қол жеткізу немесе зиянды бағдарламалық жасақтама жасау арқылы ақша ұрлауға бағытталған. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар қылмыстық іс-әрекеттің дәстүрлі формалары үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, бұл сенімге негізделген алаяқтықтардың көбеюіне алып келеді, оның жасалуында IT-технологиялар әлеуетті құрбандарды табуға, ақша аударуға және олардың қызметінің іздерін жасыруға ыңғайлы құрал ретінде қолданылады. Сарапшылардың пікірінше, әлемде секундына 12 адам киберқылмыскерлердің құрбаны болады және бұл сан жыл сайын өсуде.

3. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігі: жағдайы, қайшылықтары мен болашағы

Соңғы онжылдықтарға тән ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жетістіктерін оларды қолдану мәдениетінің қалыптасуынан айтарлықтай озып, «ақпараттық қоғамға» тән әлеуметтік және өндірістік қатынастардың тамырлануы, ең алдымен киберқауіпсіздік мәселелері бойынша енгізудің әлемдік тенденциясы Қазақстанда да кездеседі.

Алайда 1998 жылдан бастап, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1998 жылғы 31 желтоқсандағы «Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту, ақпараттандыру процестері мен ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі жұмысты үйлестіру туралы»

№1384 қаулысы қабылданғаннан бастап, республика заңдарының 3 жаңа редакциясы қабылданды Қазақстан «Ақпараттандыру туралы» (2003, 2007, 2015 жж.) және Қазақстан Республикасының бірнеше мамандандырылған заңдарында ақпаратты (мәліметтерді), оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық желілерде, «электрондық үкіметте» ұсынудың электрондық форматтары мәселелері бойынша оларға өзгерістер енгізу туралы.

Өткен кезеңде электронды ақпараттық ресурстар мен ақпараттық жүйелер мүліктік активтердің басқа түрлерімен қатар экономикалық айналымға енгізілді, оларды нарықтық пайдалану аясы кеңейді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, сондай-ақ ақпараттық-коммуникациялық құралдардың сенімділігі мен басқарылуын қамтамасыз ететін бірыңғай стандарттар негізінде қызметті жүзеге асыру кезінде жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету қағидаттары бойынша мемлекеттік қызметтерді, электронды сауданы және электрондық төлемдер нарығын автоматтандыру саласы дамып келеді.

Ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін қалыптастыру кезеңінен бастап, ақпараттың сипатын ескере отырып, жария және құпия электрондық ақпараттық ресурстар мен жүйелердің құқықтық режимдері сараланып, меншік иелерінің, меншік иелері мен пайдаланушылардың оларды қорғау жөніндегі құқықтары мен міндеттері белгіленді.

Ақпараттандыру және байланыс саласындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік органдардың және басқа да субъектілердің қызметі олардың салалық құзыретіне, сондай-ақ АКТ-ны қолдануға байланысты пәндік салалардағы мақсаттар мен міндеттерге сәйкес жүзеге асырылады (байланыс және ақпараттық технологияларды реттеу, жеке деректерді қорғау, мемлекеттік құпияларды қорғау) , шетелдік техникалық

барлау қызметтерінің әрекетіне, байланыс желілеріндегі жедел-ізвестіру қызметіне, АКТ-ны қолданып жасалған қылмыстарды тергеуге және басқаларға) қарсы тұру.

Жалпы, Қазақстан Республикасында ақпарат қауіпсіздігі және ақпараттық кеңістіктің және коммуникациялық инфрақұрылымның қауіпсіздігін қамтамасыз ету компоненттері ретінде ақпараттандыру және байланыс (киберқауіпсіздік) саласындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі шаралар жүйесінің ұйымдастырушылық, құқықтық және техникалық негіздері қалыптасты және заңнамалық тұрғыдан шоғырландырылды».

Соңғы жылдары ақпараттандыру мен байланыс саласындағы ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің әртүрлі өзара байланысты аспектілері Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде, «Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы» Қазақстан Республикасының Кодексінде, «Мемлекеттік құпиялар туралы», «Жеке мәліметтер және оларды қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңдарында көрініс тапты және дамыды», «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы», «Байланыс туралы», және 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген «Ақпараттандыру туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жаңа редакциясын іске асыру мақсатында әзірленген бірқатар нормативтік құқықтық актілер.

Жақында қабылданған бірқатар заңға тәуелді актілерде құқық қолдану тәжірибесі әлі егжей-тегжейлі алынған жоқ. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы 20 желтоқсандағы No 832 «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар және ақпараттық қауіпсіздік саласындағы бірыңғай талаптарды бекіту туралы» қаулысы (бұдан әрі - Бірыңғай талаптар), бұл ұлттық және үйлестірілген стандарттардан құқықтық және техникалық нормаларды кодификациялау болып табылады. Құжатта заңмен қорғалатын ақпарат түрлерін өңдеу кезінде

ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану тәртібі мен ережелері егжей-тегжейлі сипатталған, ақпараттық инфрақұрылымның, ақпараттық жүйелер мен ресурстардың, бағдарламалық жасақтаманың, аппараттық құралдардың олардың өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде технологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің маңызды стандарттары бар.

Заңнамалық деңгейде «электрондық үкіметтің» ақпараттандыру объектілерінің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мониторинг жүйесінің жұмыс істеуі реттеледі, оған мемлекеттік және мемлекеттік емес ақпараттық жүйелер кіреді, олар мемлекеттік жүйелермен біріктірілген.

Ақпараттық қауіпсіздікті, «электрондық үкіметтің» ақпараттандыру объектілерін қорғауды және қауіпсіз пайдалануды бақылау ережелері, Республиканың инвестициялар және даму министрінің қолданыстағы бұйрығымен бекітілген.

Техникалық реттеу жүйесі бағдарламалық және телекоммуникациялық жабдықтың сәйкестігін растауды, оның ішінде мемлекеттік секторда қолданылған кезде оларды міндетті сертификаттау жағдайларын анықтауды қамтамасыз етеді. Осы мақсаттар үшін ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық қауіпсіздік және ақпараттық технологиялар қауіпсіздігі саласындағы ұлттық және үйлестірілген техникалық стандарттардың жиынтығы жыл сайын жаңартылып отырады. Қазіргі уақытта 68 техникалық стандарттар бар.

Мемлекеттік органдардың Интернетке қосылудың бірыңғай шлюзі арқылы Интернетке қосылудың орталықтандырылуына байланысты рұқсатсыз қол жетімділік қаупі және мемлекеттік органдардың электрондық ақпараттық ресурстарына зиянды әсер айтарлықтай азайды. Күн сайын 180 миллионнан астам әр түрлі деңгейдегі шабуылдар тіркеліп, көрініс табады.

Компьютерлік технологияларды қолдана отырып өңделген мемлекеттік құпияларды қорғаудың құқықтық, ұйымдастырушылық, техникалық және криптографиялық шаралар жүйесі құрылды және жетілдірілуде. Мемлекеттің қауіпсіздігі үшін ең құпия ақпарат электронды түрде тек арнайы мақсаттағы телекоммуникация желілері арқылы, физикалық түрде Интернеттен оқшауланған және ақпаратты криптографиялық қорғауды қолдана отырып беріледі.

Байланыс инфрақұрылымы мен жалпы пайдаланудағы телекоммуникация желілерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету тәсілдері телекоммуникация желілерін орталықтандырылған басқару жүйесінің айналасында, шекара жабдықтарындағы «электрондық шекара» тұжырымдамасын іске асыратын магистральдық байланыс операторларының мүмкіндіктері арқылы құрылады.

Интернеттің ұлттық сегментінде заңнамаға сәйкес физикалық тұрғыдан Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан .KZ және .QAZ домендерінде 120 мыңнан астам Интернет-ресурстар бар. Ақпараттық ресурстар мен жүйелердің иелері мен пайдаланушыларына АКТ-ны қауіпсіз пайдалану бойынша көмек көрсету мақсатында KZ-CERT компьютерлік инциденттерге қарсы ұлттық қызмет 2010 жылдан бері жұмыс істейді. Қызмет бірқатар халықаралық ұйымдардың мүшесі болып табылады.

Қызмет шет елдердің мамандандырылған құрылымдарымен 20 өзара түсіністік пен ынтымақтастық туралы меморандумдар жасасты, 66 мыңнан астам ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларын тіркеді және өңдеді. Қазақстандық нарықта ақпараттық қауіпсіздік талаптарына сәйкестігіне аспаптық қауіпсіздікті (енуді сынау) айналысатын және отандық алғашқы компаниялар пайда болды. ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларының мән-жайларын, себептері мен шарттарын зерттеу, сондай-ақ зиянды бағдарламалық жасақтаманы техникалық зерттеу. Алғашқы отандық антивирустық құралдар әзірленді.

Бірқатар ұлттық компаниялар мен жеке құрылымдарда төтенше жағдайларға жедел ден қою үшін тәулік бойы кезекшілік ететін техникалық оқиғалар мен технологиялық процестерді бақылау бөлімшелері жұмыс істейді. Заң шығарғыш түрде азаматтардың жеке деректерін электронды түрде жинау және өңдеу мақсаттары, сондай-ақ оларды қорғау тәртібі мен шаралары анықталған ... Заңнама оларды жинау процедураларын тек азаматтардың келісімімен, сондай-ақ олардың мәліметтері бойынша операторлардың дербес деректерді жоюымен, сондай-ақ ел аумағында жеке деректерді қауіпсіз сақтау және оларды трансшекаралық тасымалдау шарттарын реттейді.

Банктік ақпараттық жүйелерге қойылатын қауіпсіздік талаптары ақпараттық жүйелердің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің салалық және халықаралық талаптарын ескере отырып, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің нормативтік құқықтық актілерімен қамтамасыз етілген. ҚР Қылмыстық кодексінің 2014 жылдан бастап қолданыстағы жаңа редакциясында ақпараттандыру саласында жасалған қылмыстарға арналған жеке тарау берілген. және байланыс. Квалификациялық жағдайларды ескере отырып, онда электрондық ақпараттық ресурстар мен жүйелерге немесе телекоммуникация желілеріне қарсы 38 қылмыс құрамы бар.

Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы» кодексінде сонымен қатар әкімшілік құқық бұзушылықтың бірқатар құрамы бар, оларды жасау үшін әкімшілік жауапкершілік шаралары қарастырылған, оның ішінде электрондық ақпараттық ресурстарды қорғау құралдарының жұмысына қойылатын талаптарды бұзу, талаптарды сақтамау түрінде ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі міндеттерді орындамайтын лауазымды адамдар үшін. Бірыңғай талаптар, жеке деректерді қамтитын ақпараттық жүйелерді иесінің немесе иесінің орындамауы немесе дұрыс орындамауы, оларды қорғау шаралары.

Бүгінгі күнге дейін «Ақпараттық қауіпсіздік жүйелері» мамандығының оқу жоспарлары қолданбалы пәндерді оқумен қатар, микропроцессорлық жүйелер мен құрылғылардың қолданбалы бағдарламалау білімдері мен дағдыларын қалыптастыратын пәндерді, автоматтандырылған жобаны қамтиды.

Бақылау сұрақтары:

1. Ақпараттық қауіпсіздікке қатысты негізгі ұғымдар мен классификация.

2. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету

3. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігі: жағдайы, қайшылықтары мен болашағы.

4. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану, ақпараттық-коммуникациялық құралдардың сенімділігі

5. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі заңдар

3.6. Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі: түсінігі, оны өзгерту факторлары, қамтамасыз ету жүйесі

1. Теория негіздері және әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі

Адамзат тарихында ұлттық қауіпсіздік әскери қауіпсіздікпен, мемлекеттің сыртқы қарулы шабуылдан қауіпсіздігімен анықталды. Қазіргі уақытта ұлттық қауіпсіздіктің бұл компоненті де маңызды рөл атқарады. Бұл келесі факторларды ескереді:

- әскери одақтастардың болуы (немесе болмауы) ;
- әскери бюджеттің мөлшері;
- елдің ғылыми-техникалық, экономикалық және демографиялық әлеуеті, ұлттың моральдық жағдайы.

Осыған байланысты мемлекеттің әскери саясатының, саяси партиялардың, әлеуметтік күштер мен институттардың жалпы саясатының маңызды бағыты ретінде Ұлттық қауіпсіздік факторлары жүйесіндегі рөлін атап өту қажет. Әскери саясат белгілі бір саяси міндеттерді шешу үшін қарулы зорлық-зомбылық құралдарын ұйымдастыруға және қолдануға бағытталған.

Әскери саясаттың міндеттеріне мыналар жатады:

1) ұлттық қауіпсіздікті және ең алдымен мемлекеттік аумақтың тұтастығы мен қол сұғылмаушылығын қамтамасыз ету болып табылады;

2) өз кемелерінің жүзу қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

3) мемлекет азаматтарының жеке басының қауіпсіздігіне қатер төнген жағдайда оның аумағынан тыс жерлерде оларды қорғау болып табылады. Осы міндеттерді шешу үшін арнайы әлеуметтік-саяси институттар құрылады:

– Қарулы Күштер;

– әскери саясат мәселелерімен айналысатын үкіметтік және парламенттік органдар;

– әскери-өнеркәсіптік кешен;

– арнайы қызметтер және т.б.

Бұл институттар әскери саясатты жүзеге асыру үшін келесі функцияларды орындайды:

а) әскери саясатты әзірлеумен, оны іске асыруды басқарумен, тиісті ғылыми және нормативтік қамтамасыз етумен байланысты ұйымдастырушылық;

б) Қарулы Күштерді қазіргі заманғы әскери-техникалық құралдармен, ал әскери-өнеркәсіптік кешен кәсіпорындарын жаңа технологиялармен қамтамасыз етудің жоғары деңгейін қолдау жөніндегі іс-шаралар жүргізуді талап ететін ғылыми-техникалық;

в) халықаралық әскери-саяси байланыстардың қажеттілігін көрсететін халықаралық: әскери одақтарға қатысу; әскери саладағы сенім шараларын қамтамасыз ету (әскерлердің ірі қозғалысы туралы ескерту, әскери саладағы

шарттардың орындалуын бақылау және т.б.); халықаралық қатынастардың әскери-саяси саласындағы шиеленістер мен жанжалдарды шешу немесе болғызбау.

Әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі мынадай негізгі элементтерді: 1) саяси-дипломатиялық; 2) әскери-экономикалық; 3) әскери элементтерді қамтитын күрделі жүйені білдіреді.

Әскери қауіпсіздіктің саяси-дипломатиялық элементі келіссөздер процестерін және шарттар мен келісімдер жасасуды қамтамасыз етеді.

Әскери қауіпсіздіктің жоғары деңгейіне қол жеткізу: ұжымдық (халықаралық) қауіпсіздік жүйесінің жоғары деңгейімен; мемлекеттің әскери-саяси күштер жүйесіне интеграциялануымен; әлемде қолайлы әскери-саяси күштердің арақатынасымен; екі және көпжақты халықаралық шарттар мен келісімдерді іске асырудың кепілдік берілген деңгейімен; қару-жараққа және жаппай қырып-жоятын қаруды таратпауға халықаралық бақылау режимін одан әрі жетілдірумен қамтамасыз етіледі.

Саяси-дипломатиялық элемент аумақтық, шекаралық, этникалық және басқа да қарама-қайшылықтардың алдын алуға, оларды тегістеуге, қарулы қақтығыстардың және басқа да тұрақсыздандыратын құбылыстардың (қауіптердің) туындау ықтималдығын азайтуға мүмкіндік береді.

Әскери қауіпсіздіктің әскери-экономикалық элементі мыналарды қамтиды:

– мемлекеттің қорғаныс қабілетін, Қарулы Күштердің сандық және сапалық параметрлерін жеткілікті деңгейде қолдауға мүмкіндік беретін елдің материалдық-қаржылық ресурстары;

– Қарулы Күштерді қажеттінің бәрімен қамтамасыз ететін және қару-жарақ пен әскери техниканың белгілі бір жұмылдыру резервін құруға тиіс қорғаныс-өнеркәсіп кешені;

– ғылыми-техникалық әлеует, оның деңгейі қазіргі заманғы талаптарға сай келетін қару мен жауынгерлік техниканың жаңа түрлерін жасауға мүмкіндік беруге тиіс.

Әскери қауіпсіздіктің әскери элементі - бұл күрделі жүйелік білім болып табылатын және еліміздің Қарулы Күштерін және ІІМ Қарулы құрылымдарын, азаматтық қорғаныс, төтенше жағдайлар және табиғи апаттарды жою министрлігін, теміржол әскерлерін, сондай-ақ арнайы қызмет органдарын қамтитын қоғамның әскери ұйымы.

Әскери қауіпсіздіктің әскери элементі келесі көрсеткіштермен сипатталуы мүмкін:

– мемлекеттің Қарулы күштері мен қарулы құралымдарының саны;

– әскерлердің (Күштердің) жауынгерлік даярлық деңгейімен);

– Қарулы Күштерді, қарулы құралымдарды және арнайы қызмет органдарын техникалық қамтамасыз етумен;

– қару-жарақ пен әскери техника қорларының болуы;

– әскери инфрақұрылымның жай-күйі – ЖБД-да әскерлерді оқытуды, өрістетуді және жауынгерлік іс-қимылдарды қамтамасыз етуге арналған стационарлық объектілер жүйесі;

– жеке құрамның даярлығы және моральдық-психологиялық жай-күйі.

Әскери қауіпсіздікке әртүрлі көзқарастар бар:

– біріншіден, әскери қауіпсіздік мемлекеттік егемендікке, аумақтық тұтастыққа, ұлттық мүдделерді қорғауға кепілдік беру жүйесі ретінде түсініледі;

– екіншіден, әскери қауіпсіздік қоғамның жай-күйі мен дамуы, ондағы қарулы зорлық-зомбылық құралдарымен қоғамға зиян келтіру мүмкіндігін бейтараптандыратын немесе жоққа шығаратын қатынастар, яғни әскери зорлық-зомбылықты кепілді түрде алып тастау жағдайы деп түсіндіріледі;

– үшіншіден, әскери қауіпсіздік мемлекетаралық және мемлекетішілік әскери-саяси қатынастардың жай-күйі, елдің қорғаныс қабілеті ретінде қарастырылады, онда агрессияның алды алынады немесе тежеледі, елдің ұлттық мүдделеріне қауіп төнеді және оны соғысқа немесе әскери жанжалдарға тарту ықтималдығы азаяды, ал мемлекеттің, қоғамның, жеке тұлғаның мүдделеріне қауіп төнген жағдайда оларды қарулы қорғау қамтамасыз етіледі.

– төртіншіден, әскери қауіпсіздік жеке адамға, қоғамға, мемлекетке, әлемдік қоғамдастыққа қарулы зорлық-зомбылық құралдарымен залал келтіру мүмкіндігін бейтараптандыратын немесе жоққа шығаратын ішкі және халықаралық өмір сүру жағдайларының жай-күйі ретінде ұсынылады, бұл әскери қауіптердің болмауы немесе қауіпсіздік объектілерінің оларға қарсы тұруға кепілдік беру қабілеті.

«Әскери қауіпсіздік» санаты «қорғаныс қабілеттілігі», «қорғаныс» санаттарына ұқсас емес екенін атап өту қажет.

Қорғаныс – бұл экономиканың, халықтың және қарулы күштердің сыртқы агрессияға тойтарыс беруге, мемлекеттің аумақтық тұтастығы мен тәуелсіздігін қорғауға дайындық деңгейі. Мемлекеттің қорғаныс қабілеті – бұл мемлекеттің агрессиядан қорғауға дайындық деңгейі.

Қорғаныс дегеніміз – қарулы қорғауға және Қазақстан Республикасын нақты қарулы қорғауға, оның аумағының тұтастығы мен қол сұғылмаушылығына дайындық бойынша саяси, экономикалық, әскери, әлеуметтік, құқықтық және басқа шаралар жүйесі. Осылайша, қорғаныс қабілеті нақты, және атаулы әскери қауіп – қатерлерді көрсетуге бағытталған. Сондықтан «қорғаныс қауіпсіздігі» – бұл әскери қауіпсіздіктің бір бөлігі.

Елдің қорғаныс қабілеті мыналарға байланысты екенін атап өтеміз:

– нақты және ықтимал әскери қауіптердің сипаты мен ауқымы;

- елдің Ұжымдық қауіпсіздік және бірлескен қорғаныс мақсатында халықаралық ынтымақтастыққа қосылуы;
- әскери әлеует;
- елдің материалдық және рухани мүмкіндіктері, оның экономикалық, ғылыми-техникалық дамуы;
- адам ресурстарының болуы;
- қоғамның әлеуметтік және ұлтаралық бірлігі;
- халықтың Отан қорғауға моральдық-психологиялық дайындығы;
- саяси және әскери басшылықтың қолда бар мүмкіндіктерді тиімді пайдалану қабілеті.

Әскери қауіпсіздікті қоғамның, оның құрылымдары мен институттарының өмір сүру жағдайы ретінде түсіндіруге болады, бұл әскери зорлық-зомбылықты болдырмау арқылы олардың өмір сүру сенімділігі мен даму тұрақтылығы параметрлерінде сапалы сенімділікке кепілдік береді.

Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі, сөздің кең мағынасында, мемлекетаралық және мемлекетішілік әскери - саяси қатынастардың жағдайы, агрессияның алдын алатын немесе тежейтін елдің қорғаныс қабілеті, ұлттық мүдделерге зиян келтіру және әлеуметтік топтарды соғысқа немесе әскери қақтығыстарға тарту ықтималдығы төмендейді, ал жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне әскери қауіп туындаған жағдайда олардың қарулы қорғалуын қамтамасыз етуге кепілдік беріледі.

Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі, тар мағынада, әскери қауіптер мен қауіп-қатерлерді, әскери зорлық-зомбылықты болдырмау арқылы конституциялық құрылыстың, қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік тұрақтылығы мен тұрақтылығының сенімділігінің сапалық және сандық параметрлерін сақтайтын билік органдары мен мекемелері жүйесінің өмір сүру жағдайы.

Қоғамның әскери қауіпсіздігі – бұл мемлекеттен тәуелсіз адамдар өзара байланысты және өзара әрекеттесетін әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени кеңістікте әскери

қауіптер мен әскери қауіптердің болмауымен сипатталатын мемлекет. Басқаша айтқанда, бұл қауіптер мен қатерлер әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени және рухани салалардағы тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінен, өндірістен, көбеюден және ұрпақтан-ұрпаққа мінез-құлық нормаларын, үлгілері мен стандарттарын, дәстүрлерді, сондай-ақ тәуелсіз және тәуелсіз мемлекеттік институттар мен қатынастар жүйесінен шығарылады. Екінші жағынан, бұл әлеуметтік кеңістіктің үдемелі дамуын қамтамасыз ететін мемлекет.

Әскери қауіп деп қарулы зорлық-зомбылық құралдарынан туындайтын зақымдау қасиеттері бар объектілер (факторлар). Әскери қауіп-қатер қауіптің ең нақты, тікелей және мақсатты нысаны болып саналады.

Әскери қауіп әрқашан келесі белгілер болған кезде болады:

- әскери күш қолдану қажет болуы мүмкін мемлекеттердің бір-біріне шағымдарының болуы немесе ықтимал пайда болуы;

- жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізуге қабілетті Қарулы Күштердің ықтимал қарсыластарында, сондай-ақ олардың тиімді қолданылуын қамтамасыз ететін тиісті инфрақұрылымның болуы;

- ықтимал қарсыластың өз мақсаттарына қол жеткізу құралы ретінде қарулы зорлық-зомбылықтың ұтымдылығына деген сенімділігінің болуы;

Әскери қауіп мемлекеттер мен олардың коалициялары арасындағы нақты әскери-саяси қатынастардың көрінісі болып табылады. Бұл ұғымдар олардың шиеленіс дәрежесін көрсететін әскери-саяси қатынастардың нақты жағдайының көрсеткіштері болып табылады. Мемлекеттер арасындағы шиеленістің өршуінің әртүрлі кезеңдері, соғысқа дайындық жөніндегі іс-қимылдарға (акцияларға) сәйкес әртүрлі ұғымдармен белгіленеді.

Әскери қауіп мемлекеттер арасындағы шиеленістің әлдеқайда жоғары деңгейіне ие. Қауіп тікелей әскери

қауіптен туындайды, бұл оның дамуының нәтижесі, яғни әскери қауіптің артуына байланысты. Әскери қауіп-қатер жағдайы мемлекеттер арасындағы әскери-саяси қатынастардың қарама-қайшылықты сипатымен және қолданыстағы қарама-қайшылықтарды әскери-күш әдістерімен шешуге деген ұмтылысымен сипатталады, бұл қарулану жарысы мен олардың әскери үстемдікке ұмтылысын анықтайды.

Бұл тұрғыда әскери қауіптің әртүрлі деңгейлерін (ауқымын) ажырату қажет:

- жеке елге қауіп (жергілікті қауіп);
- елдер тобына төнген қауіп (аймақтық қауіп);
- бүкіл адамзатқа қауіп (жаһандық қауіп – дүниежүзілік соғыс қаупі).

Мұндай ажырату тек теориялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге белгілі бір уақыт кезеңінде нақты туындаған (бар) және ықтимал қауіптің мәні мен мазмұнын анықтау мақсатында әскери-саяси талдау практикасы тұрғысынан да маңызды.

2. Әскери қауіптің көздері мен факторлары. Қазақстан Республикасы әскери қызметшісінің мәртебесі

Әскери қауіптің ең терең көзі, бастапқы және анықтайтын себебі – бұл өте терең және өткір мемлекетаралық қайшылықтар. Әр мемлекеттің әр түрлі мүдделері бар екендігі айқын көрінеді, олар көбінесе басқалардың мүдделеріне қайшы келеді. Әр түрлі құралдар мен әдістердің, соның ішінде әскери құралдардың көмегімен кейбір қарама-қайшылықтар шешіледі, басқа қайшылықтар тегістеледі немесе өшіріледі, ал үшінші қайшылықтарды шешу қиын және мезгіл-мезгіл, белгілі бір жағдайларда шиеленіседі.

Әскери қауіптіліктің тағы бір көзі – қару жарысы, әсіресе қолданыстағы қару жүйелерін тез арада жетілдіру және жаңа физикалық қағидаттарда қаруды табанды іздеу, әлемнің негізгі мемлекеттерінде күшті армияларды сақтау,

Қарулы Күштердің жекелеген мемлекеттердің де, олардың блоктарының да дайындалған қуатты топтарының болуы. Жауынгерлік дайындықтың жоғары деңгейі.

Көптеген дамыған елдерде сақталып келе жатқан қуатты саяси күштер – мемлекетаралық қатынастардағы әскери-күштік шешімдердің жақтаушылары белгілі бір әскери қауіп төндіреді. Мұндай күштер билікте және бірқатар дамушы елдерде жаппай қырып-жоятын қаруды алуға тырысады және басқа мемлекеттермен проблемаларды шешу үшін ЖЖҚ қолдану туралы ойларын жасырмайды.

Әскери қауіптің маңызды көзі халықаралық құқықтың принциптері мен ережелерін түсіндірудегі, белгілі бір мемлекеттердің нақты әскери-саяси акцияларын бағалаудағы қосарланған стандарттар болып табылады.

Мемлекеттер арасында қалыптасқан әскери-саяси қатынастарға байланысты әскери қауіптілік жағдайы екі бағытта өзгеруі мүмкін: оның төмендеуіне және оның өсуіне қарай. Өз кезегінде әскери-саяси қатынастардың динамикасы немесе тұрақтылығы жалпы алғанда екі фактормен анықталады: әскери саясат субъектілерінің мүдделері мен мүмкіндіктеріндегі өзгерістер немесе тұрақтылық және жекелеген мемлекеттер, мемлекеттер топтары арасындағы күш қатынастарының динамикасы.

Әскери қауіпсіздік мемлекет ретінде көптеген объективті және субъективті жағдайларға – факторларға байланысты:

- ішкі және сыртқы саясат;
- елдің қорғанысын нығайту жөніндегі экономикалық іс-шаралар;
- әлеуметтік және ұлттық саясатты, халықтың рухани әлеуетін;
- ақпараттық орта;

Ұлттық немесе мемлекеттік деңгейде әскери қауіпсіздік жағдайының сыртқы және ішкі аспектілері болады. Біріншісі әскери-саяси жағдайға, қақтығысушы тараптардың күштері

мен құралдарының арақатынасына, сенімді одақтастардың болуына немесе болмауына, мемлекеттің аймақтық және жаһандық қауіпсіздікке қатысуына және басқа факторларға байланысты. Екіншісі – экономикалық, демографиялық және әскери әлеуеті, саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық деңгейі, жүргізіліп жатқан әскери саясаттың нәтижелілігі, мемлекеттің әскери емес әскери жанжалды болдырмау құралдарын пайдалану қабілеті және т.б.

Халықаралық қатынастардағы әскери күш рөлінің артуы мемлекеттің әскери ұйымына тікелей қатысты әскери қауіпсіздік жағдайына әсер ететін факторларға ерекше назар аударуды талап етеді. Олардың арасында бөлінеді:

- басқару жүйесінің жай-күйі, оның қарулы күрестің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестігі;

- әскери қатығыстардың болжамды сипатына, мемлекеттің экономикалық, демографиялық, таза әскери және өзге мүмкіндіктеріне қарай әскери іс-қимылдарды жүргізудің әскери стратегиясы мен тактикасының әскери қауіпсіздікті қамтамасыз етудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келуі;

- әскерлердің ұйымдық-штаттық құрылымының әскери жанжалдардың болжамды сипатына, болжамды қарсыластың жауынгерлік іс-қимылдар жүргізу ерекшеліктеріне, әскери іс-қимылдарға байланысты қарулы күрестің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестігі;

- әскери жанжалдардың болжамды сипатына, олардың қарқындылығы мен ұзақтығына байланысты жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізу үшін қажетті резервтердің болуы және жай-күйі;

- қарулы күрес құралдарының болуы және жай-күйі, олардың мүмкіндіктерінің болжамды қарсыластың қарулы күрес құралдарына тиімді қарсы іс-қимылдың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкестігі;

- басқару органдарының, әскерлердің және әскери-оқытылған резервтердің мақсаты бойынша міндеттерді орындауға дайындық деңгейі;

- әскери іс-қимылдар жағдайында қарулы күрестің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес дайындық деңгейі;

- қарулы күрес құралдарын дамыту үрдістеріне және оларды қолдану практикасына, болжамды қарсыластың әскери стратегиясы мен іс-қимыл тактикасына сәйкес қарулы қорғанысты ғылыми қамтамасыз ету деңгейі;

- мемлекеттің әскери ұйымын қаржылық-экономикалық қамтамасыз ету.

Бұл факторлардың көпшілігі өзгермелі мәнге және бағытқа ие. Өздерінің теріс көріністерінде олар ұлттық қауіпсіздікке әскери қауіп-қатердің көзі болып табылады. Бірақ әскери қақтығысқа әкелуі мүмкін нақты қауіптер олар белгілі бір әскери-саяси жағдайда бірге және өзара байланысты болады.

Мемлекеттің әскери қауіпсіздіктің қолайлы деңгейін қамтамасыз ету қабілеті көбінесе ұлттық қауіпсіздікке әскери қауіп-қатерлердің қаншалықты уақтылы анықталатынына және тіркелетініне байланысты.

Олардың пайда болу сатысында қауіп-қатерлерді анықтау ықтимал агрессордың идеяларын бұзып қана қоймай, оған жауап қайтаруға (агрессияның көрінісі) бағытталған тиісті шаралар мен іс-шараларды уақытында қабылдауға мүмкіндік береді. Ең бастысы - туындаған қайшылықтарды саяси-дипломатиялық және басқа да бейбіт құралдармен (әскери қақтығыстың алдын алу) шешу арқылы әскери жанжалдың пайда болуының алғышарттарын жою мүмкіндігі қалады.

Әскери қауіпсіздік жүйелерінің әртүрлі, кең типологиясы бар. Типологияның негізі болуы мүмкін:

- а) кеңістіктік-аумақтық қамту – осыған байланысты әскери қауіпсіздіктің ұлттық (Ұлттық-мемлекеттік),

коалициялық, өңірлік және жаһандық (жалпыға ортақ) жүйелерін бөліп көрсетеді;

б) қамтамасыз ету әдістері – мұнда заңсыз әскери - күш, заңды әскери-күш және зорлық-зомбылықсыз әскери қауіпсіздік жүйелерін оқшаулауға болады;

в) ортамен алмасу сипаты бойынша – ашық, оқшауланған және жабық;

г) өзгерістер түрлері бойынша – консервативті және дамушы.

Мемлекеттің әскери қауіпсіздік жүйесі орындайтын маңызды міндеттердің ерекшеліктеріне мыналар жатады:

а) сыртқы және ішкі әскери қауіптер мен жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделеріне төнетін қатерлерді анықтау және болжау, олардың көздерін анықтау;

б) сыртқы және ішкі әскери қауіптерді, қатерлерді, шақыруларды, тұрақсыздандырушы факторларды болғызбау және бейтараптандыру жөніндегі шаралар кешенін жүзеге асыру;

в) әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету күштері мен құралдарын құру және ұдайы әзірлікте ұстау, оларды тиімді басқару;

г) әскери қауіп тікелей қауіпке айналған жағдайда - жолын кесу, оқшаулау, ал қажет болған жағдайда оны жою.

Әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету модельдері өткен барлық ғасырлар келесі нұсқаларға дейін азайтылды:

а) күшті мемлекетпен әскери одаққа сүйене отырып, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету, осы Одаққа қатысу;

б) өзінің әскери қауіпсіздігін оның мүшесі болып табылмайтын, бірақ оны қолдайтын әскери одаққа сүйене отырып қамтамасыз ету;

в) геосаяси белсенді көшбасшы мемлекетке сүйене отырып, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

г) өз күштеріне сүйене отырып, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

д) бейтараптық саясаты арқылы әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Қазіргі жағдайда бұл модельдер келесі түрге ие болды:

А) осы блоктың мүшесі бола отырып, НАТО-ға сүйене отырып, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

б) АҚШ-қа сүйене отырып, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

с) өз күштеріне сүйене отырып, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

д) бейтараптық саясаты арқылы әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Қауіпсіздік формаларының ішінде біз басқа мемлекеттермен әскери-саяси интеграцияны атап өтеміз. Өз кезегінде, бұл интеграция 3 түрде жүзеге асырылуы мүмкін:

– мемлекеттердің әскери немесе әскери-саяси ынтымақтастығы (бірыңғай үйлестіруші органдар);

– әскери немесе әскери-саяси одақ (тұрақты жұмыс істейтін саяси және әскери органдар жүйесі, бірыңғай немесе біріккен әскери құрылымдар, күштер мен құралдар топтары, өзара келісілген жедел жоспарлар және әскерлер мен штабтарды даярлау жоспарлары);

– терең әскери интеграция (коалициялық құрылымдармен, бірыңғай Қарулы Күштермен, бірыңғай коалициялық қолбасшылықпен).

Қазақстан Республикасы әскери қызметшісінің мәртебесі.

Қазақстан Республикасын қорғау оның әрбір азаматының қасиетті парызы және міндеті болып табылады. Әскери міндет-азаматтардың қарулы күштер қатарында қызмет ету және елді қорғауға байланысты басқа да міндеттерді орындау үшін заңмен белгіленген парызы. Әскери қызмет-Қазақстан Республикасының егемендігін, аумақтық тұтастығын және шекараларына қол сұғылмаушылықты қарулы қорғаумен байланысты әскери қауіпсіздікті тікелей қамтамасыз етуге бағытталған қарулы

күштер әскери қызметшілерінің мемлекеттік қызметінің ерекше түрі.

Әскери қызметшінің мәртебесі.

Әскери қызметшінің мәртебесі заңдарда белгіленген алып тастаулар мен шектеулері бар Қазақстан Республикасының азаматы ретінде әскери қызметшінің жалпы құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін, сондай-ақ әскери қызмет ерекшеліктерімен негізделген оның құқықтарын, міндеттері мен жауаптылығын қамтиды.

Әскери қызметшілердің құқықтары мен бостандықтарын алып қою және шектеу, ерекше міндеттері мен жауапкершілігі «Әскери қызмет және әскери қызметшілердің мәртебесі туралы» 2012 жылғы 16 ақпандағы №561-IV ҚР Заңымен белгіленген қосымша құқықтармен және жеңілдіктермен өтеледі. ҚР азаматтары әскери қызметін шақыру бойынша және ерікті түрде (келісім-шарт бойынша) өтеді.

Әскери қызметші мәртебесіне азаматтар ие болады:

– әскери қызметке (жиындарға) шақырылғандар – жергілікті әскери басқару органынан әскери қызмет (жиындарды) өткеру орнына кету туралы тиісті бастықтың бұйрығы шыққан күннен бастап);

– келісімшарт бойынша әскери қызметке түскендер - әскери бөлім (мекеме) командирінің (бастығының) бөлім жеке құрамының тізімдеріне қабылдау туралы бұйрығы шыққан күннен бастап;

– әскери оқу орындарына (әскери факультеттерге) түскендер, егер бұған дейін олар әскери қызметшілер болып табылмаса – оқу орны бастығының оқу орны (әскери факультет) жеке құрамының тізімдеріне қабылдау туралы бұйрығы шыққан күннен бастап, ал шетелдік әскери оқу орнына түскен кезде – уәкілетті орган басшысының оқуға жіберу туралы бұйрығы шыққан күннен бастап;

– негізгі орта білім беру базасында техникалық және кәсіптік білімнің білім беру бағдарламаларын іске асыратын

әскери оқу орындарында оқудың екінші курсын аяқтаған ұландар әскери оқу орны бастығының оқуды жалғастыру, үшінші курсқа ауыстыру және ауыспалы құрамның кадеті әскери лауазымына тағайындау туралы бұйрығы шыққан күннен бастап ие болады.

Азамат әскери қызметтен шығарылуына (әскери жиындардың аяқталуына) байланысты әскери бөлімнің тізімдерінен алып тасталған күннен бастап әскери қызметші мәртебесін жоғалтады.

Азаматтарды әскери қызметке даярлау

Азаматтарды әскери қызметке даярлау - бұл әскерге шақыруға дейінгі және әскерге шақыру жасындағы азаматтарды әскери қызмет негіздеріне оқыту мақсатында, сондай-ақ әскери қызмет өткеру үшін әскери-техникалық және басқа да әскери мамандықтар бойынша даярлау және қайта даярлау мақсатында мемлекеттік органдар жүргізетін міндетті іс-шаралар кешені.

Азаматтарды әскери қызметке даярлау мыналарды қамтиды:

- бастапқы әскери дайындық;
- қосымша білім беру бағдарламалары бойынша әскери дайындық;
- әскери-техникалық және өзге де мамандықтар бойынша даярлау;
- запастағы офицерлер бағдарламасы бойынша әскери даярлық.

Азаматтарды жалпыға бірдей әскери оқыту

Халықты азаматтық қорғаныс іс-шараларына тарту және соғыс уақытында қарулы күштерді жасақтау үшін қажетті контингентті даярлау мақсатында жалпыға бірдей әскери оқыту жүргізіледі:

- ерлер – он алты жастан алпыс жасқа дейінгілерді қоса алғанда;

– балалары жоқ немесе он жастан асқан балалары бар әйелдерге – он сегізден қырық бес жасқа дейінгілерді қоса алғанда.

Азаматтарды жалпыға бірдей әскери оқытуды азаматтардың жұмыс, оқу орны және тұрғылықты жері бойынша жергілікті әскери басқару органдары жүзеге асырады.

Лауазымдық жағдайына, әскери атағына, әскери борыштың мәнін білдіретін әскер түріне немесе тегіне жататынына қарамастан, барлық әскери қызметшілерге қолданылатын міндеттер жалпы деп аталады. Ал әскери қызметшілердің міндеттері әскери жарғылармен және мамандығы бойынша әскери қызметті атқарудың ерекшелігін ескеретін басқа да нормативтік құжаттармен айқындалады – лауазымдық.

3. Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мемлекеттік саясаты

ҚР ҚК Жоғарғы Бас қолбасшысы Конституцияға сәйкес ҚР Президенті болып табылады. Ал Қорғаныс министрлігінің басқару органдары арқылы қарулы күштерге тікелей басшылықты Қорғаныс министрі жүзеге асырады. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстанда біздің мемлекетіміздің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік берген сыртқы және ішкі саясат, сондай-ақ әскери құрылыс саласындағы кешенді шаралар жүзеге асырылды. 1992ж. 7 мамырда Мемлекет басшысының ҚР Ұлттық Қарулы Күштерін құру туралы Жарлығына қол қойылды, содан бері бұл күн Отан қорғаушылар күні болып саналады. Қазақстан Республикасының қалыптасуы, оның саяси жүйесі және экономиканы қайта құру кезеңінде елдің егемендігі мен аумақтық тұтастығын қорғауды қамтамасыз ететін әскери қауіпсіздіктің сенімді жүйесін құру аса маңызды міндеттер қатарында болды.

Әскери құрылыс тәжірибесінің болмауына, өтпелі кезеңнің объективті қиындықтарына қарамастан, қысқа

мерзімде әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесінің негіздері қаланды және мемлекеттің әскери ұйымы, оның ішінде оның маңызды атрибуттарының бірі – Қарулы Күштер құрылды. Мемлекеттік шекараны күзету және қорғау ұйымдастырылды. Әскерлерді тұрақты жауынгерлік әзірлікте ұстау жөнінде шаралар қабылданды. Қазақстанның бірінші әскери доктринасын және әскери мәселелер бойынша бірқатар заңдарды қоса алғанда, әскери қауіпсіздікті қамтамасыз етудің және әскери құрылысты жүзеге асырудың нормативтік-құқықтық базасы әзірленді.

Негізінен 1993 жылы аяқталған ұйымдастырушылық кезеңнен әскери қауіпсіздікті нығайтудың келесі кезеңіне өту жүзеге асырылды, оның барысында мемлекеттің әскери ұйымы одан әрі құрылды. Әскери құрылыс тәжірибесі біздің армиямыздың құрамы мен құрылымын оңтайландыру барысында алынды. Бұл жолда, әрине, қателіктер мен кейбір қателіктер болған жоқ. Әскери құрылыстың тиімділігіне сол кездегі елдің шектеулі экономикалық мүмкіндіктері айтарлықтай әсер етті.

ҚР Қарулы Күштері, басқа да әскерлері мен әскери құралымдары өзінің қалыптасу кезеңінде 1994-1999 жылдары көптеген проблемаларға тап болды. Олардың ішінде: ресурстық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі және соның салдарынан қару-жарақ пен техниканың істен шығуына байланысты құрамалар мен бөлімдердің жауынгерлік әзірлігі деңгейінің төмендеуі; күрделі құрылыс ауқымдарының әскерлерді жайластыру қажеттіліктеріне сәйкес келмеуі; әскери қызмет беделінің төмендеуі. Бұл жағдайда бірінші кезектегі міндет Егемен Қазақстан армиясының қолда бар әлеуетін сақтау болды, оны жүзеге асыру мүмкін болды.

Уақыт өте келе Қазақстанның айналасындағы жағдай түбегейлі өзгерді. Аймақтағы жағдайды тұрақсыздандыратын және ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін жаңа факторлар пайда болды.

Мемлекет шекараларына тікелей жақын орналасқан әскери қақтығыстардың ошақтары, экстремистер мен халықаралық террористердің Қарулы құрылымдарының ел аумағына ену ықтималдығының жоғары болуы-мұның бәрі әскери саясатты, мемлекетіміздің әскери ұйымын өзгерген шындыққа бейімдеу қажеттілігін тудырды. Сондықтан елде әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін бірқатар шұғыл шаралар қабылданды. Қазақстан шекараларының периметрі бойынша болған кейінгі оқиғалар көрсеткендей, бұл шаралар уақтылы болды. Күштік қарсы іс-қимылға әзірлік халықаралық террористер мен экстремистердің Қарулы құралымдарының біздің еліміздің аумағына кіруінің алдын алып қана қоймай, жалпы Орталық Азия өңіріндегі жағдайды тұрақтандыруға ықпал етті.

2000 жылы екінші әскери доктринаны, сондай – ақ әскери реформа тұжырымдамасын және Қазақстан Республикасында әскери құрылыстың 2005 жылға дейінгі кезеңге арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту елдің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі сапалы жаңа кезеңді-әскери реформаны жүзеге асыруға серпін берді.

Қазіргі заманғы, ықшам және жоғары деңгейдегі жауынгерлік дайындық пен ұтқырлықты құру үшін оның ұйымдық-штаттық құрылымына көп бағытты іс-қимылдарға дайындықты қамтамасыз етуге, қажетті бағыттарда күштер мен құралдарды тез өсіруге бағытталған айтарлықтай өзгерістер енгізілді. Осы мақсатта әскери округтер мен мобильді күштер құрылды, әскерлердің бригадалық құрылымына көшу жүзеге асырылды, басқару органдары мен әскерлердің жедел және жауынгерлік дайындығына айтарлықтай түзетулер енгізілді.

2003 жылы ҚР ҚК-нің үш түрін – Құрлық әскерлерін, Әуе қорғанысы күштерін және Әскери-теңіз күштерін қамтитын Қарулы Күштердің жаңа құрылымы бекітілді. Мобильді күштер негізінде Аэроұтқыр әскерлері құрылды. Әскери округтер аймақтық қолбасшылықтарға айналды. ҚР

ҚК Бас штабы ҚР Қорғаныс министрлігінің Штабтар бастықтары комитеті болып қайта құрылды.

XXI ғасырдың бірінші онжылдығы ішінде әлемдегі және өңірдегі әскери-саяси ахуалдың өзгеруі, Орталық Азия өңірі елдеріндегі саяси тұрақсыздық Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын және мемлекетіміздің әскери саясатының негіздерін одан әрі түзетуді талап етті. Сондықтан 2007 жылғы наурызда ҚР үшінші әскери доктринасы қабылданды. Бұл құжатпен ҚР Қарулы Күштерін, басқа да әскерлері мен әскери құралымдарын дамытуға, сондай-ақ олардың әскери қауіпсіздік қатерлерін бейтараптандыруға және төмен және орташа қарқынды қақтығыстарда міндеттерді орындауға дайындығын қамтамасыз етуге бағытталған әскери-саяси, әскери және әскери-техникалық сипаттағы өзара байланысты шаралар кешені айқындалды.

2007 жылғы Әскери доктринаның талаптарына сәйкес әскери құрылыстың негізгі бағыттарына түзету жүзеге асырылды.

Осылайша, біздің мемлекетіміздің әскери ұйымы өмір сүрген жылдар ішінде қиын жолдан өтті. Ол, тұтастай алғанда, ел сияқты, әлемдегі геосаяси ахуалдың Елеулі өзгерістерімен және біздің мемлекетіміздің даму серпінімен байланысты белсенді қайта құру процесінде әлі де бар. Бірінші кезенді қоспағанда, осы кезеңдердің әрқайсысында мемлекеттің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі әскери саясат пен шаралар кешені сол кезеңде қолданыста болған Қазақстан Республикасының Әскери доктринасы негізінде жүзеге асырылды.

Әрбір әскери доктринаның қабылдануы әлемдегі және өңірдегі әскери-саяси жағдайда болған және Қазақстанның ұлттық мүдделерін қозғайтын өзгерістермен, біздің еліміз үшін жаңа әскери қатерлердің туындауымен байланысты болды, оларға қарсы іс-қимыл жасау үшін мемлекеттің әскери ұйымында, Қарулы Күштерде, ҚР басқа да әскерлері

мен әскери құралымдарында өзгерістерді жүзеге асыру қажет болды.

Біздің елімізде қабылданған барлық бес әскери доктрина белгілі бір уақытша кезеңде әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету тетігін және әскери құрылысты жүзеге асыру, мемлекеттің әскери ұйымын, Қарулы Күштерді, басқа да әскерлер мен әскери құралымдарды Қазақстан үшін неғұрлым өзекті әскери қатерлерге қарсы іс-қимыл жасауға даярлау алгоритмін айқындайды.

Қазақстан тарихындағы жаңа, бесінші әскери доктринадан әскери құрылыстың, мемлекеттің әскери ұйымын оның әскери қауіпсіздігін кепілдікпен қамтамасыз ету мүддесінде дамытудағы кезекті кезеңі басталды. Сондықтан әскери-саяси, әскери-стратегиялық және әскери-экономикалық салаларда жаңа Әскери доктринада айқындалған шараларды кешенді іске асыру туындайтын әскери қатерлерге барабар ден қоюды қамтамасыз ететін деңгейде Қазақстанның қорғаныс қабілетін қолдауға ықпал ететін болады. Қазақстан армиясын, басқа да әскерлер мен әскери құралымдарды салудың және даярлаудың таңдап алынған бағыттары елдің әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша өздеріне жүктелген міндеттерді орындау үшін олардың жауынгерлік әзірлігі мен жауынгерлік қабілеті деңгейін арттыруға мүмкіндік береді. Соған қарамастан, әлемдік аренадағы күштердің тепе-теңдігін болжау қазірдің өзінде Республиканың тәуелсіздігін болашақта тек саяси немесе экономикалық жағынан ғана емес, мүмкін әскери қақтығыс арқылы да қорғауға тура келетінін көрсетеді.

Қазіргі заманғы сын-қатерлер мен қауіптерге жауап беру үшін Қазақстанның жеткілікті әскери әлеуеті, жергілікті және өңірлік ықпал ету құралдарының кең таңдауы бар. Әскери күштің әлемдік рейтингінде Қазақстан Республикасы Әзірбайжан мен Ирактан жоғары 55-ші орында тұр. Нәтиже лайықты. Қазақстанның мобильді, заманауи қарумен жақсы жабдықталған 75-мыңдық армиясы

бар, ол әскери-техникалық ынтымақтастық саласындағы лайықты серіктес болып табылады.

Ашық ақпарат көздеріне сүйенсек, республиканың құрлық әскерлері ондаған мотоатқыштар мен механикаландырылған, артиллериялық, зымырандық және танкке қарсы бригадалардан тұрады. Құрлық әскерлері-бұл негізінен құрлықта соғысуға арналған әуе кемесінің түрі. Әскерлерде 390-нан астам зымыран кешені (дүркіндетіп атудың реактивті жүйелерін қоса алғанда), 300 танк, 285 өздігінен жүретін артиллериялық қондырғы, 1 600 жаяу әскердің жауынгерлік машинасы мен бронетранспортерлер, 740-тан астам артиллериялық қару бар. Бұл тізім әскерлердің жоғары жауынгерлік әлеуетін көрсетеді.

Қазақ әскерінің таңдаулы бөлімдері-Аэроұтқыр әскерлері.Бұл жаудың артқы жағындағы соғыс қимылдарына арналған әскер түрі. Олардың саны шамамен алты мың әскери қызметші (төрт десанттық-шабуылдау және бір бітімгершілік бригадасы).Нұр-сұлтан бітімгершілік қызметті белсенді дамытуда. 1992-2001 жылдары Қазақ батальоны Бадахшан Тауында тәжік-ауған шекарасын күзетіп, шайқаста 50-ден астам сарбаз бен офицерден айырылды. Қазақ армиясының инженерлік саперлік жасағы (27 адам) бес жыл (2003-2008) Ирактағы ұлтаралық коалициялық күштер құрамында қызмет етіп, бір адамынан айырылып, алты сарбаз жараланды.

Қарсыластың әртүрлі топтарына авиация құралдарымен соққы беруге, сондай-ақ әуе барлауын және әуе тасымалын жүргізуге арналған Қарулы Күштердің түрі деп аталады. Әуе қорғанысы күштерінің негізін екі жойғыш полкі (шамамен 100 МиГ-29, МиГ-31 ұшақтары), барлау полкі (Су-24мр), шабуыл авиациясының үш полкі (Су-24, Су-25, Су-27), үш тікұшақ полкі (Ми-24, Ми-8 және американдық «Белл-205») құрайды. Барлығы 240 ұшақ пен тікұшақ бар. Әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерлері с-300, 2к12 «Куб»,

2к11 «Круг», с-75 «Волхов», С-125 «Нева» зениттік зымыран кешендеріне – шамамен 160 бірлікке ие.

Құрамында 12 патрульдік корабль бар әскери-теңіз күштері Каспий теңізінің қазақстандық секторында қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Флагман-0250 «Барс-МО» жобасының зымыран-артиллериялық кемесі (Оралдағы «Зенит» зауытының құрылысы). Басты Әскери-теңіз базасы-Ақтау порты. Қазақстанның басқа да ведомстволары өздерінің әскери құрамаларына ие. Жоғарыда айтылғандардың бәрінен басқа, қарулы күштердің кактусы деген ұғым бар. Бейбіт және соғыс уақытында армия мен флотты тылдық және техникалық қамтамасыз етуді жүзеге асыратын этосилдер мен құралдар.

2001 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Бас штаб бастығына бағынады, Қорғаныс министрлігі басшысының функциялары әскери құрылысты басқаруға жинақталады. Қазақстанның Әскери доктринасы қорғаныс сипатына ие. Құжатта ішкі қауіп - қатерлерге-экстремизм, сепаратизм, заңсыз айналым немесе қаруды басып алуға көп көңіл бөлінеді.

Бақылау сұрақтары

1. Әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жүйесі және теориялық негіздері;
2. Әскери қауіптің көздері және мемлекеттің қауіпсіздігіне әсер ететін факторлар
3. Қазақстан Республикасы әскери қызметшісінің мәртебесі.
4. Қазақстан Республикасының әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мемлекеттік саясаты.
5. Сын-қатерлер мен қауіптерге жауап беру үшін Қазақстанның жеткілікті әскери әлеуеті

3.7. Халықаралық қауіпсіздік: ғаламдық және аймақтық аспектілер

1. Халықаралық қауіпсіздіктің сипаттамалары

Халықаралық қауіпсіздік – бұл барлық мемлекеттердің халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидалары мен нормаларын сақтауға негізделген, олардың арасындағы даулы мәселелер мен келіспеушіліктерді күшпен немесе қоқан-лоққы арқылы шешуді жоққа шығаратын халықаралық қатынастар жүйесі.

Халықаралық қауіпсіздік принциптері:

1) бейбіт қатар өмір сүруді мемлекетаралық қатынастардың әмбебап қағидаты ретінде бекіту;

2) барлық мемлекеттер үшін тең қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

3) әскери, саяси, экономикалық және гуманитарлық салаларда тиімді кепілдіктер жасау;

4) ғарыш кеңістігінде қару-жарақтың алдын-алу, ядролық қарудың барлық сынақтарын тоқтату және оларды толық жою;

5) әр халықтың егемендік құқықтарын сөзсіз құрметтеу;

6) халықаралық дағдарыстар мен аймақтық жанжалдарды әділетті реттеу;

7) мемлекеттер арасындағы сенімділікті арттыру;

8) халықаралық терроризмнің алдын алудың тиімді әдістерін әзірлеу;

9) геноцидті жою, апартеид, фашизмді уағыздау;

10) халықаралық тәжірибеден дискриминацияның барлық түрлерін алып тастау, экономикалық блокада мен санкциялардан бас тарту (әлемдік қоғамдастықтың ұсыныстарынсыз);

11) барлық мемлекеттердің тең экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін жаңа экономикалық тәртіпті орнату.

Халықаралық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі – БҰҰ Жарғысында бекітілген ұжымдық қауіпсіздік механизмінің тиімді қызметі.

Халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі жолдары:

1) мүдделі елдер арасындағы өзара қауіпсіздікті қамтамасыз ету туралы екіжақты келісімдер;

2) мемлекеттердің көпжақты одақтарға бірігуі;

3) халықаралық қауіпсіздікті қолдау жөніндегі әлемдік халықаралық ұйымдар, аймақтық құрылымдар мен мекемелер;

4) демилитаризация, демократияландыру және халықаралық саяси тәртіпті ізгілендіру, халықаралық қатынастарда құқықтық мемлекет орнату.

Халықаралық қауіпсіздіктің келесі деңгейлері:

1) ұлттық,

2) аймақтық

3) ғаламдық.

Бұл типология геосаяси теорияның маңызды кеңістіктік категорияларымен тікелей байланысты, олар:

1) мемлекеттік аумақ,

2) әлемдік геосаяси кеңістік.

3) геостратегиялық және геосаяси аймақтар;

1. Мемлекеттік аумақ – бұл белгілі бір мемлекет егемендігін жүзеге асыратын жер шарының бөлігі. Бұл дегеніміз, өз аумағындағы мемлекеттік билік басымдыққа ие және басқа күштер мен жағдайларға тәуелді емес. Алайда, мұндай ұсыну теорияда бар идеалды модельге жатқызылуы керек. Іс жүзінде мемлекеттік егемендікте оған елдің халықаралық қатынастардың басқа субъектілерімен өзара әрекеттесуін белгілейтін белгілі бір шектеулер бар. Бұл шектеулер халықаралық ұйымдарға кіру нәтижесінде халықаралық шарттар жасасу кезінде мемлекеттер қабылдаған міндеттемелерге қатысты.

Планетадағы белгілі бір мемлекет алып жатқан аумақтың мөлшері – бұл елдің халықаралық қатынастар иерархиясындағы орнын, оның әлемдік аренадағы саясаты мен ұлттық геосаяси мүдделерін едәуір дәрежеде анықтайтын маңызды көрсеткіштердің бірі. Мемлекеттің геосаяси әлеуетін анықтаудағы жер көлемі әрдайым оның халқының санымен сәйкес келеді.

2. Әлемнің барлық елдерінің мемлекеттік территорияларының халықаралық бұғаздармен, ашық теңізбен және Антарктиданың жиынтығы әлемдік геосаяси кеңістікті құрайды. Ол өз кезегінде аймақтарға бөлінеді.

3.1. Геостратегиялық аймақ әлемдік саясатта шешуші рөл атқаратын мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының айналасында қалыптасады және аймақ құраушы елдердің территорияларымен қатар олардың бақылау және ықпал ету аймақтарын қамтитын үлкен кеңістік болып табылады. Мұндай аймақтардың саны әдетте өте шектеулі, олар кең кеңістікті алып, әлемдік қауымдастықта күш орталықтарының орналасуын анықтайды. Бұл аймақтар геосаяси аймақтар деп аталатын кішігірім геосаяси кеңістіктерден тұрады.

3.2. Геосаяси аймақ дегеніміз неғұрлым тығыз және тұрақты саяси, экономикалық және мәдени байланыстармен сипатталатын геостратегиялық аймақтың бөлігі.

«Халықаралық қауіпсіздік» тұжырымдамасын жасау.

Халықаралық қауіпсіздік туралы заманауи түсінік БҰҰ құру кезінде оның негізгі міндетін айқындайтын осы ұйымның Жарғысының бірінші бабында тұжырымдалды: «1. Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтаңыз және осы мақсатта бейбітшілікке төнетін қатерлердің алдын алу және жою, басқыншылық әрекеттерді немесе бейбітшілікті бұзудың басқа жолдарын тоқтату және әділеттілік пен халықаралық құқық қағидаларына сәйкес бейбіт жолмен жүзеге асыру, халықаралық дауларды немесе жағдайларды

реттеу мақсатында тиімді ұжымдық шараларды қабылдау бейбітшіліктің бұзылуына әкелуі мүмкін».

«Қауіпсіздік» ұғымы АҚШ-да 1940 жылдардың аяғы - 1950 жылдардың басында кеңінен таралды, бұл кезде суық соғыстағы стратегияны, технологияны, қаруды бақылауды азаматтық-әскери зерттеудің күрделі саласы, әскери конфронтация, әсіресе жаңа ядролық өлшемде халықаралық қатынастардың басым саласына айналды. Халықаралық қауіпсіздік курстары университет бағдарламаларының ажырамас бөлігіне айналды, ал тақырыптың өзі жедел өсіп келе жатқан ғылыми орталықтардың негізгі зерттеу тақырыбына айналды.

«Қауіпсіздік» деген кең тұжырымдаманы қамтыған тағы бір бағыт – қырғи қабақ соғыс кезіндегі әскери-саяси қарама-қайшылық жағдайында мемлекет пен қоғамның әскери, экономикалық, идеологиялық және басқа ресурстарды жұмылдыру қызметі. Дәл осы мақсат АҚШ-та 1947 жылғы Ұлттық қауіпсіздік туралы заңға сәйкес жүргізілген мемлекеттік органдардың түбегейлі реформасы арқылы жүзеге асырылды, ол қорғаныс министрлігі, ЦРУ, материалдық және адам ресурстарын жұмылдыру басқармасы мен жоғарғы әскери-саяси орган құрды.

Ұлттық қауіпсіздік кеңесі. Көп ұзамай «қауіпсіздік» ұғымы НАТО құрылымдарында қабылданды, «жоғары саясат» субъектісіне айналды, Еуропадағы және әлемнің басқа бөліктеріндегі халықаралық қатынастарды зерттеудің негізгі объектісі.

«Қауіпсіздік» термині кеңестік әскери және саяси сөздік құрамына біртіндеп Батыспен байланыс күшейген кезде, бірінші кезекте, қару-жарақты бақылау саласында, содан кейін КСРО қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі кеңестің шешімдерін дайындау, өткізу және орындау кезіндегі өзекті проблемаларды талқылауға қатысқан кезде ене бастады Еуропада. Бұл тұжырымдаманы КСРО-да ғылыми-практикалық қолдануға енгізу, бірқатар

басқа жағдайларда болған сияқты, мысалы, «саясаттану», «халықаралық қатынастар теориясы» және басқа да көптеген категорияларды талқылаудың басында сын садағымен басталды. Бұл тұжырымдама 1985 жылдан кейін қайта құру кезінде, содан кейін КСРО ыдырағаннан кейін және Ресей Федерациясында толық заңдылыққа ие болды, атап айтқанда, Ресей Федерациясы Қауіпсіздік Кеңесі құрылғаннан кейін, ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы әзірленді, ұлттық және халықаралық қауіпсіздік проблемалары туралы ғылыми басылымдар пайда болды.

Қазіргі кезде халықаралық және ұлттық қауіпсіздік саласы кез-келген мемлекет қызметінің негізгі бағыттарының бірі, ішкі саяси күрес, азаматтық қоғамның назары және ғылыми зерттеулер. Бұл өз кезегінде ұлттық және халықаралық қауіпсіздік мәселелеріне мамандардан ғана емес, азаматтардың барынша кең шеңберінен саналы түрде қарауды талап етеді. Дәл осы себептерге байланысты ұлттық және халықаралық қауіпсіздік проблемалары білім беру мекемелерінің бағдарламаларына, мамандарға ғана емес, сонымен қатар қалың көпшілікке арналған басылымдарға айналады.

«Державалар бірлестігі концепциясы».

Кейбір сарапшылар халықаралық қауіпсіздіктің үздік моделі ретінде әлемдегі тұрақтылықты сақтау үшін де, жергілікті қақтығыстардың алдын алу мен реттеу үшін де жауапкершілік алатын бірнеше ұлы державалар (Еуропаның құрылымын Наполеон соғысы аяқталғаннан кейін) өз концепцияларын ұсынады. Бірнеше мықты мемлекеттердің ұйғарымдары негізінде құрылған қауіпсіздік жүйесі заңды болмайды және әлемдік қауымдастық мүшелерінің көпшілігінің қолдауына ие болмайды.

Көпполярлы модель.

Реализмге жақын бірқатар ғалымдар өз пікірлерінде «қырғи қабақ соғыс» аяқталғаннан кейінгі кезеңде іс жүзінде бірыңғай емес, көпполярлы халықаралық қатынастар жүйесі

дамыды деп санайды. АҚШ-тың басшылығы көбіне мифтік, елес, Қытай сияқты елдер үшін, Ресей, ЕО, Жапония, Үндістан, АСЕАН, АҚШ-тың құдіретін мойындай отырып, соған қарамастан халықаралық істерде өздерінің бағыттарын ұстанады, бұл көбінесе Американың мүдделерімен сәйкес келмейді. Бұл билік орталықтарының өсіп келе жатқан ықпалына халықаралық қатынастардағы билік сипатының өзгеріп отыруы ықпал етеді. Кейбір ғалымдардың пікірінше, бірінші кезекте әскери емес, осы құбылыстың экономикалық, ғылыми-техникалық, ақпараттық және мәдени компоненттері шығады және осы көрсеткіштер бойынша АҚШ әрқашан көшбасшы бола бермейді. Осылайша, экономикалық, ғылыми-техникалық әлеует тұрғысынан ЕО, Жапония және АСЕАН Америка Құрама Штаттарымен салыстырмалы деңгейде. Мысалы, дамушы елдерге көмек жағынан Жапония АҚШ-қа теңесті (жыл сайын 10 миллиард доллар). Әскери салада Еуропалық Одақ еуропалық армия құруды жүйелі түрде бастауға ниеттілік танытып келеді.

Қарулы күштерін модернизациялаудың ауқымды бағдарламасын жүзеге асырып жатқан Қытай, сарапшылардың пікірінше, 2020 жылға қарай Азия-Тынық мұхиты аймағында ғана емес, бүкіл әлемде жетекші әскери державалардың біріне айналуы керек еді.

Көпполярлықты қолдаушылар АҚШ-тың әлемдік көшбасшылыққа деген талаптарының негізсіздігін мойындап, басқа күш орталықтарымен серіктестік диалогты бастауды талап етеді. Көпполярлық идеялары әсіресе Ресейдің саяси және академиялық мекемелерінде кеңінен танымал және ресми сыртқы саяси доктрина дәрежесіне дейін көтерілген. Көпполярлықтың қарсыластары мұндай модель халықаралық қатынастарда тұрақтылық әкелмейтінін атап көрсетеді.

1. Ұжымдық қауіпсіздік.

Дүниежүзілік саяси лексикада пайда болған және дипломатиялық практикадан тамыр алған тұжырымдама

1920-1930 ж.ж., жаңа дүниежүзілік соғыстың (негізінен Ұлттар Лигасы негізінде) алдын-алу механизмін жасауға тырысқан кезде басталды. Ұжымдық қауіпсіздіктің негізгі элементтері - біріккен мемлекеттер тобының болуы. Ортақ мақсат (олардың қауіпсіздігін қорғау), жауға немесе агрессорға қарсы бағытталған әскери-саяси шаралар жүйесі. Өз кезегінде, оның негізін қалауға мемлекетаралық коалицияның ұжымдық қауіпсіздік жүйесіне қатысушылар қандай мақсаттар қоятындығымен ерекшеленетін, әр түрлі ұжымдық қауіпсіздіктің түрлері болуы мүмкін. Бұл ұқсас қоғамдық-саяси құрылымы, жалпы құндылықтары мен тарихы бар мемлекеттердің ұйымы болуы мүмкін (мысалы, НАТО, Варшава Шарты Ұйымы, Еуропалық Одақ, ТМД және т.б.). Коалиция, сонымен қатар, мүлдем әртүрлі типтегі мемлекеттер тобының қауіпсіздігіне қатер төндіретін, бірақ ортақ жаудан ұжымдық қорғануға мүдделі сыртқы қауіптен туындауы мүмкін.

Тұтастай алғанда, ұжымдық қауіпсіздік әскери-стратегиялық проблемаларға назар аударады және халықаралық қауіпсіздіктің басқа аспектілерін (экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және басқа өлшемдер) шешуге бағытталмаған. Бұл қазіргі заманғы жағдайларда осы модельді қолдану мүмкіндіктерін шектейді. Алайда, 1990 жылдары. ресейлік ғалымдар мен саясаткерлер арасында ТМД-ның даму динамикасына, сондай-ақ сыртқы қауіптерге (НАТО экспансиясы, ислам фундаментализмі, іргелес аймақтардағы жергілікті қақтығыстар және т.б.) байланысты бұл модельге қызығушылық артты. 1992 жылғы Ташкент келісімшарты Ұжымдық қауіпсіздік шарты (ҰҚШҰ) деп аталуы кездейсоқ емес.

2. Әмбебап қауіпсіздік.

Тұңғыш рет 1982 жылы Palme Комиссиясының есебінде пайда болған және біздің елде кеңестік кезеңде танымал болған тұжырымдама. Бірқатар глобалистік мектептер осы тұжырымдаманы бүгінгі күнге дейін ұстанып келеді. Бұл

тұжырымдама халықаралық қауіпсіздіктің көп өлшемді сипатын, сондай-ақ мемлекеттердің тар тобының ғана емес, барлық мүшелерінің заңды мүдделерін ескеру қажеттілігін атап өтуге арналған. Жаһандық қауіпсіздіктің институционалдық негізін әскери-саяси одақтар ғана емес (ұжымдық қауіпсіздік жағдайындағыдай), сонымен қатар БҰҰ сияқты жаһандық ұйымдар құруы керек.

Эвристикалық мағынада әмбебап қауіпсіздік тұжырымдамасы ұжымдық қауіпсіздікпен салыстырғанда алға қарай айтарлықтай қадам жасайтындығына қарамастан, оның бірқатар кемшіліктері бар:

Ø халықаралық қауіпсіздік анықтамасының кейбір айқын еместігі (қауіпсіздік ұғымы қоғамдық игіліктің синониміне айналды);

Ø басымдықтардың болмауы;

Ø дамудың техникалық жетіспеушілігі;

Ø халықаралық қауіпсіздіктің аймақтық немесе жаһандық жүйелерін практикалық құру барысында әлсіз институционалдық күшейту және соған байланысты қиындықтар.

2. Ғаламдық қауіпсіздік, оның құрылымы мен басымдықтары

Жаһандық қауіпсіздік – бұл бүкіл адамзат үшін қауіпсіздіктің бір түрі, яғни, адамзаттың өмір сүруіне қауіп төндіретін немесе планетада өмір сүру жағдайларының күрт нашарлауына әкелуі мүмкін дүниежүзілік қауіп-қатерден қорғау. Бұл қауіп-қатерлерге ең алдымен қазіргі заманғы жаһандық проблемалар кіреді. Жаһандық қауіпсіздікті нығайтудың маңызды бағыттары:

Ø қарусыздану және қаруды бақылау;

Ø қоршаған ортаны қорғау, дамушы елдердің экономикалық және әлеуметтік прогрессіне ықпал ету;

Ø тиімді демографиялық саясат, халықаралық терроризм мен есірткі бизнесіне қарсы күрес;

Ø этносаяси қақтығыстардың алдын алу және реттеу;

Ø қазіргі әлемдегі мәдени әртүрлілікті сақтау;
Ø адам құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету;
Ø Ғарышты игеру және дүниежүзілік мұхиттың ресурстарын тиімді пайдалану.

Жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз ету әлемдік қоғамдастыққа жаһандық проблемалардың қысымын әлсіретумен тығыз байланысты. Біздің заманымыздың ғаламдық проблемалары - бұл бүкіл адамзаттың, барлық мемлекеттер мен халықтардың, планетаның әрбір тұрғынының өмірлік мүдделеріне белгілі бір дәрежеде әсер ететін планетарлық масштабтағы осындай мәселелер; олар қазіргі заманғы өркениеттің дамуына объективті фактор ретінде әрекет етеді, өте өткір сипат алады және адамзаттың позитивті дамуына ғана емес, өркениеттің өліміне де қауіп төндіреді, егер оларды шешудің сындарлы жолдары табылмаса, оларды шешу барлық мемлекеттер мен халықтардың, бүкіл әлемдік қоғамдастықтың күш-жігерін қажет етеді.

«Ғаламдық проблемалар» тұжырымдамасы қазіргі заманғы мағынасында 1960 жылдың аяғында кеңінен қолданыла бастады, көптеген елдердегі ғалымдар жинақталған және одан әрі шиеленісе түсетін қайшылықтар мен проблемалардың өршуіне алаңдаушылық білдіріп, адамзаттың өлім қаупін тудыратын немесе, ең болмағанда, елеулі күйзелістерді тудыратын, оның өмір сүруінің маңызды аспектілерінің деградациясы, біз ғаламдық жүйеде болып жатқан өзгерістер мен олардың мүмкін болатын салдарын зерттей бастадық. Қысқа уақыт ішінде жаңа ғылыми бағыт - глобалистика қалыптасты. Әр түрлі елдердегі көптеген глобалистер жалпы адамзаттық мәселелердің тізімдерін, тізілімдерін жасауға тырысады. Мысалы, «Әлемдік мәселелер мен адамзат әлеуетінің энциклопедиясының» (Мюнхен, 1991) авторлары 12 мыңнан астам проблеманы ғаламдық проблемаларға жатқызды. Көптеген ғалымдар

әмбебап проблемаларды осылай кеңінен түсіндіруге байсалды қарсылықтарын білдіруде.

Жаһандық проблемалар көріністің планетарлық ауқымымен, үлкен қаталдығымен, күрделілігімен және өзара тәуелділігімен, динамизмімен сипатталады. Жаһандық қауіпсіздік жалпыға бірдей және жан-жақты. Әмбебаптық дегеніміз - ғаламдық қауіпсіздік әлемдік қауымдастықтың барлық мүшелерінің келісілген күш-жігерімен қамтамасыз етіледі. Қауіпсіздіктің бәрін қамтитын сипаты, оған жету әлемдік дамудың барлық дағдарысты факторларын ескергенде, тұрақтылық күйін сақтау шаралары қабылданғанда ғана мүмкін болатындығымен байланысты.

Жаһандық қауіпсіздік саясатының қалыптасуын, жаһандық саланы саяси реттеудің мүмкіндіктері мен құралдарын саяси глобалистика зерттейді. Саясаттың жаһандануы жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдығын бекіту қажеттілігін көрсетеді. Саяси глобалистика – бұл планетарлық қауіпсіздіктің өзіндік саяси ғылымы, саясаттанудың қалыптасып келе жатқан күрделі бағыты. Жаһандық қауіп-қатердің өсуіне байланысты өркениеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің түрлі тәсілдері пайда болады.

Ұзақ уақыт бойы экономикалық саланың (экономикалық қауіпсіздік жүйесін құру) мүмкіндіктеріне, әлеуметтік-мәдени салаға (өркениетке қауіптің өсуіне байланысты адамдардың күш-жігерін біріктіру мақсатында жеке адамдардың және адамдардың үлкен топтарының моральдық ынтасын пайдалану мүмкіндігі) назар аударылды. Алайда, алғашқы ғаламдық болжамдар пайда болғаннан кейінгі онжылдықтар стихиялық экономикалық механизмдердің өркениетке төнетін жаһандық қатерді азайтуға қабілетсіз екендігін көрсетті. Саясат саласына, саяси сала мен саяси өмірге ие институттарға көбірек көңіл бөлінді. Жаһандық қауіпсіздік саясатының тұжырымдамасы қалыптасты.

Жаһандық қауіпсіздік саясаты күрделі; ол саяси процестің, қоғамдық өмірдің әртүрлі аспектілері мен элементтерімен ажырамас байланыста. Саясаттың жаһандануы, сайып келгенде, жалпы адамзаттық құндылықтардың басымдығын бекітуді білдіреді, нәтижесінде пайда болатын жалпы адамзаттық мүдделермен байланысты оның секторы кеңейеді.

Жалпы планеталық мәселелерді шешудің объективті қажеттілігі жалпы адамзаттық қызығушылыққа бағытталған саясат саласын сөзсіз кеңейтеді. Жаһандық қауіпсіздік саясаты қызмет деңгейі мен ауқымына байланысты құрылымдалған:

Ø ол әртүрлі салаларға – экономикалық, экологиялық, әскери, ақпараттық, әлеуметтік-мәдени бағыттарға бағытталуы мүмкін;

Ø ол әртүрлі кеңістіктік деңгейлерде – жаһандық, аймақтық, ұлттық және жергілікті деңгейде көрінуі мүмкін. Кең мағынада қауіпсіздік саясаты дегеніміз – ғаламдық тәуекелді азайту саясаты. Гносеологиялық тұрғыдан алғанда – саясаттанудың күрделі бағытына қалыптасып келе жатқан саяси глобализм; өсіп жатқан жаһандық қауіп-қатер жағдайында саяси процестің ерекшеліктерін ашуға арналған; жеке қоғамдар мен өркениеттің өмір сүру императивтеріне тұтастай бейімделуінің саяси формалары мен құралдарын зерттеу; өзара тәуелділікті реттеу механизмдерін, әдістері мен бағыттарын іздеу; ғаламдық жүйенің және оның әр түрлі құрылымдарының қауіпсіздігін анықтау.

Жаһандық қауіпсіздік саясаты үшін өркениеттің өміріне қауіп төндіретін мәселелер мен қайшылықтардың пайда болуын нақтылау өте маңызды. Жаһандық жүйенің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін негізгі тәсілдерді түсіну өте перспективалы.

Адамзат эволюциясының қауіпті табиғаты қоғамдық санада «өркениеттің дағдарысы» тұжырымдамасында бекітілген. Қазіргі кездегі әлеуметтік прогрестің негізгі

критерийін тек экономикалық жүйенің экономикалық тиімділігімен шектеуге болмайды. Критерийдің ажырамас компоненті – бұл сол жолдың болашақ көкжиегін кеңейтуге, жаһандық проблемалардың күрделілігін жоюға және жұмсартуға қабілеттігі.

Саяси реттеусіз, саяси процесті жаңа шындыққа бейімдемей, қайғылы нәтиже ықтималдығы арта түсетіні анық. Саяси глобализмнің орталық мәселелерінің бірі – өркениеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету.

Зерттеулер көрсеткендей, қазіргі кезде ХХІ ғасырдағы өркениет дамуының маңызды проблемаларының қатарында жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемаларының кешені алдыңғы орынға шықты. Соңғы жылдары бұл проблемалар айтарлықтай өрістеді және басымдыққа ие болды, қазіргі өркениет дамуының проблемаларын артқа ысырып тастады. Неліктен бұлай болып жатыр? Бұл сұраққа жауап бере отырып, синергетикалық әсерді атап өту керек, бұл бірден бірнеше жаһандық процестердің өсуіне байланысты:

1. Шығыс пен Батыс елдері арасындағы геосаяси шиеленіс әлемнің бірнеше аймақтарында: Таяу Шығыста, Украинада, Шығыс және Батыс Еуропада және Корей түбегінде бір уақытта өсуде. Мұның себебі – АҚШ пен оның батыс елдеріндегі одақтастарының агрессивті геосаясаты, сонымен қатар НАТО-ның Шығыс аймағын кеңейтуі. Бұл шиеленістің деңгейі бүгінде өте жоғары және жаппай қырып-жоятын қаруды қолдану арқылы жаңа дүниежүзілік соғыс тудыруы мүмкін.

2. Адамның барған сайын ауқымды техногендік әрекетінен туындаған ғаламдық сипаттағы экологиялық және биосфералық қауіптер кешені өсуде. Бұл қызметтің нәтижесі – біздің планетамыздың көптеген өмірлік экожүйелерінің бұзылуы, сонымен қатар оның жаһандық климатының өзгеруі. Дүниежүзілік мұхитта деструктивті процестер байқалады.

3. Қоғамның демографиялық саласында, сондай-ақ халықтың жалпы санының өсуіне байланысты күрделі және едәуір жылдам өзгерістер орын алуда, әсіресе Азия мен Африка елдерінде, бүгінде ең нашар дамыған және білім деңгейі төмен елдерде. Осы елдерден Еуропаға ағылған мигранттар легі әлемнің осы маңызды аймағында әлеуметтік шиеленіс деңгейін жоғарылатудың қосымша факторы ретінде қызмет етеді.

4. Зерттеушілер негізгі рухани құндылықтардың деградациясымен, қоғамдық сананың тұтынушылық бағдарлануымен, қазіргі кезде жүйелік дағдарысты бастан кешіріп отырған әлемдік мәдениеттің көптеген жетістіктерінің жоғалуымен байланысты қоғамның гуманитарлық саласындағы жағымсыз тенденциялардың қарқынды өсуін атап өтеді.

5. ХХІ ғасырда әлемде болып жатқан жаһандық өзгерістердің шабуылымен өзінің шынайы адами қасиеттерін жоғалтқан адамның дамуында өте үрейлі құбылыстар байқала бастады. Қолда бар болжамдарға сәйкес, бұл өзгерістер адамдардың биологиялық түр ретінде өзгеруіне әкелуі мүмкін, бұл енді осы түрдің өкілдерін сөздің бастапқы мағынасында адам ретінде тануға мүмкіндік бермейді.

Сонымен, қазіргі уақытта адамзат бүкіл әлемдік проблемалардың, сын-қатерлер мен қатерлердің кешеніне тап болды, олардың көпшілігі өркениеттің одан әрі дамуына үлкен қауіп төндіреді. Соңғы жылдары ғаламдық қауіпсіздік проблемалары ғылыми қоғамдастықта да, әртүрлі қоғамдық-саяси және экономикалық халықаралық және ұлттық форумдарда, соның ішінде БҰҰ Бас Ассамблеясында белсенді түрде талқыланып келе жатқанын атап өткен жөн. Олар сонымен қатар әр екі жылда бір рет Ресейде кездесетін және әлемнің әртүрлі елдерінен көптеген ғалымдардың назарын аударатын «Глобалистика» халықаралық ғылыми конгресінде үнемі қаралып отырады.

1. Ғаламдық қауіпсіздік проблемаларының заманауи құрылымы

XXI ғасырда өркениеттің дамуының жаһандық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша әлемдік қоғамдастықтың іс-қимыл стратегиясын қалыптастыру үшін, ең алдымен, қазіргі заманғы шындыққа нақты және барабар әлемдік қауіпсіздік проблемаларының жалпы құрылымын айқындап, ондағы ең маңызды проблемаларды, сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерді бөліп көрсету қажет. Кластерлік тәсілдің негізін «Ғаламтану-2013» Халықаралық ғылыми конгресінде К.К. Колин жасады, ол жаһандық қауіптің үш кластерін бөлуді ұсынды: ТАБИҒАТ, ҚОҒАМ, АДАМ. Сонымен бірге, табиғи экологиялық апат қауіпі ең қауіпті деп анықталған ТАБИҒАТ кластерінің проблемаларын ең жоғары басымдылық ретінде қарастыру ұсынылды, бұл негізінен адамның тіршілік ету ортасын барған сайын белсенді және абайсызда бұзып жатқан техногендік белсенділігі салдарынан.

Алайда, соңғы жылдары әлемдегі геосаяси жағдай айтарлықтай өзгерді. Бүгінгі күні әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету проблемасы және жаппай қырып-жоятын ядролық қаруды қолданумен үшінші дүниежүзілік соғыстың алдын алу мәселесі бірінші орынға шықты. Сондықтан мазмұны төменде келтірілген үш кластер түрінде ғаламдық қауіпсіздік проблемаларының заманауи құрылымын ұсынған жөн. Сонымен қатар, әр кластердің проблемалары олардың ағымдағы басымдығы бойынша реттелген.

«SOCIETY» жаһандық проблемалар кластері

Қазіргі кезде бұл жаһандық проблемалар кластері ең жоғары басымдылыққа айналуға, бұл негізінен халықаралық геосаяси шиеленіс деңгейінің едәуір жоғарылауымен, сондай-ақ қазіргі қоғамдағы деструктивті процестердің қарқынды өсуімен байланысты. Осы кластердің ең маңызды проблемаларының басымдығы ретімен орналастырылған құрамы келесідей:

1. Геосаяси шиеленістің күшеюі және ядролық қаруды қолданумен жаңа әлемдік соғыс қаупі.

2. Қоғамның ретсіз дамуы, өркениеттің дамуын жаһандық басқару стратегиясы мен жүйесінің болмауы.

3. Қоғамның жоғары әлеуметтік стратификациясы, жұмыссыздық, кедейлік және аштық.

4. Мәдениеттің жүйелік дағдарысы.

5. Қоғамның білім деңгейінің және оның интеллектуалды әлеуетінің төмендеуі.

6. Қоғамды виртуалдандыру, ғаламдық және жергілікті ақпараттық соғыстар.

7. Дүниежүзілік қоғамдастық дамуының жаңа жаһандық демографиялық мәселелері.

«NATURE» ғаламдық мәселелер кластері

Бұл кластер жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің заманауи басымдықтары қатарында екінші орынды алады және келесі жаһандық проблемаларды қамтиды:

1. Планетаның өмірлік маңызды экожүйелерін жою.

2. Биосфераның деградациясы.

3. Табиғи ресурстардың сарқылуы және таза судың жетіспеушілігі.

4. Әлемдік экологиялық дағдарысқа жақындау.

5. Жанартау қаупі.

6. Жаһандық климаттың өзгеруі.

7. Ғарыштан келетін жаһандық қауіп-қатерлер және метеориттік қауіп.

«MAN» жаһандық проблемалар кластері

Бұл кластерге келесі заманауи жаһандық проблемалар кіреді:

1. Адамның моральдық деградациясы, оның негізгі адами қасиеттерді жоғалтуы.

2. Интеллектуалды тұлғаның деградациясы.

3. «Ұрпақтар алшақтығы» – ғылымдағы, білімдегі, мәдениеттегі және жоғары технологиялардағы сабақтастықты жоғалту.

4. Дәстүрлі отбасы институтының деградациясы.

5. Әлемдік ақпараттық қоғамдағы адамдағы психологиялық өзгерістер.

6. Генетикалық эксперименттер нәтижесінде адамдардағы биологиялық өзгерістер.

7. Трансгуманизм тұжырымдамасы және адамзаттың киборгтық қоғамдастыққа айналу перспективасы.

2. Жеткізу стратегиясының басым бағыттары жаһандық қауіпсіздік Зерттеулер көрсеткендей, ХХІ ғасырда өркениеттің қауіпсіз дамуы үшін кең ауқымды қауіпсіздік стратегиясы қажет. Бұл қауіпсіздік стратегиясы, тұрақты даму стратегиясы емес, өйткені қазіргі кездегі пікірлерге сәйкес. Өйткені, қоғамның даму міндеттерін оның қауіпсіздігі қамтамасыз етілген жағдайда ғана тиімді шешуге болады. Сондықтан осы екі түрлі ғаламдық міндеттерді шатастыру әдіснамалық тұрғыдан дұрыс болмас еді. Жаһандық қауіпсіздік стратегиясының басым бағыттары ретінде мыналарды анықтаған жөн:

1. Әскери қауіпсіздік, қарусыздану және экономиканы демилитаризациялау.

2. Адам мен табиғаттың биосфералық үйлесімділігін қамтамасыз ету.

3. Мәдениеттің жүйелік дағдарысын еңсеру.

4. Жақындап келе жатқан антропологиялық дағдарысты еңсеру.

Стратегияның жоғарыда аталған бағыттарының әрқайсысы күрделі және бірқатар анағұрлым күрделі міндеттерді қамтиды, олардың ішінде ең басымдықтары атап көрсетілуі керек.

3. Аймақтық қауіпсіздік. Қазақстанның халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға қосқан үлесі. Халықаралық қауіпсіздіктің жаһандық проблемалары аймақтық қауіпсіздік кешендерінде көбірек көрініс табуда. Бірақ олардың әр түрлі аймақтардағы көрінісі бірдей емес. Аймақтық процестерге сырттан болжанған жетекші

державалардың саясаты ықпал етеді. Бірақ белгілі бір аймақта, негізінен тек белгілі бір аймаққа тән жергілікті проблемалар ерекше маңызға ие.

Аймақтық қауіпсіздік – бұл әлемдік қауымдастықтың белгілі бір аймағындағы халықаралық қатынастардың әскери қауіп-қатерлерден, экономикалық қауіптерден және т.б., сондай-ақ бүлінулер мен мемлекеттердің егемендігі мен тәуелсіздігіне қол сұғумен байланысты бөгде ықпал мен араласулардан ада ретінде сипаттайтын халықаралық қауіпсіздіктің ажырамас бөлігі. Аймақтық қауіпсіздік халықаралық қауіпсіздікпен ортақ белгілерге ие, сонымен бірге қазіргі әлемнің нақты аймақтарының ерекшеліктерін, олардағы күштер тепе-теңдігінің конфигурациясын, олардың тарихи, мәдени, діни дәстүрлерін және т.с.с ескере отырып, аулан түрлілігімен ерекшеленеді.

Аймақтық қауіпсіздікті сақтау процесін осы үшін арнайы құрылған ұйымдар (атап айтқанда, Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы – ЕҚЫҰ), сондай-ақ неғұрлым әмбебап сипаттағы мемлекеттер одақтары (Америка Құрама Штаттары Ұйымы – ОАС, Африка Бірлігі Ұйымы) қамтамасыз ете алады. ОАУ және т.б.). Мысалы, ЕҚЫҰ мыналарды өзінің негізгі мақсаттары ретінде жариялады: «Жақсы өзара қатынастарға жәрдемдесу, сондай-ақ тұрақты бейбітшілікті қамтамасыз ету үшін жағдайлар жасау; халықаралық шиеленісті бәсеңдетуді қолдау, еуропалық қауіпсіздіктің бөлінбейтіндігін мойындау, сондай-ақ мүше мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықты дамытуға өзара мүдделілік; Еуропадағы және бүкіл әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздіктің өзара тығыз байланысын мойындау».

Мысалы, Таяу Шығыстың және Таяу Шығыстың бұрын қарастырылған жекелеген аймақтарын бүгінде жалпы қауіпсіздік процестері Үлкен Таяу Шығыстың немесе Таяу және Орта Шығыстың бір аймағына біріктіреді. Осындай процестер Азия-Тынық мұхиты аймағында байқалады.

Кейбір елдерде, мысалы, Түркия азды-көпті еуропалық, «Үлкен Таяу Шығыста» және солтүстікте – еуразиялық «посткеңестік» аймақта болып жатқан нақты қауіпсіздік процестерінің ықпалында. Ауғанстан мен Бирма да осындай жағдайда. Мұндай елдердің аймақтық және жаһандық қауіпсіздік процестеріндегі жеке маңыздылығы артып келеді. Сонымен қатар, халықаралық қауіпсіздіктің жаһандық кешеніндегі аймақтардың маңыздылығын олардың «қауіп-қатер қарқындылығы» тұрғысынан қайта бөлу бар. Қай ғасырлар бойы әлемдік қақтығыстардың басты көзі болған Еуропа әлемдегі ең тұрақты аймақтардың біріне айналуға. Бүгінгі күні қақтығыстардың эпицентрі Таяу және Таяу Шығыстағы аймаққа ауысады, мұнда халықаралық қауіпсіздіктің ең жаңа қатерлері – терроризм, жаппай қырып-жоятын қарулардың көбеюі, ішкі қарулы қақтығыстар - ең қарқынды және шоғырланған түрде жүзеге асырылады. Халықаралық араласу операциялары да осы жерде жүзеге асырылады.

Азия-Тынық мұхиты аймағындағы қауіпсіздік процестері жаңа сипаттамаларға ие болуда. Оңтүстік Азияда Үндістан мен Пәкістанның ядролық қаруды сатып алуы және АҚШ-тың Үндістанмен тығыз қарым-қатынасқа бет алуы нәтижесінде жағдай өзгеруде. Солтүстік-Шығыс Азияда - Солтүстік Корея мен Тайвань жаңа маңызға ие болуда. Оңтүстік-Шығыс Азияда, Азия-Тынық мұхиты аймағының басқа субаймақтары сияқты, Қытайдың әлеуетті қуатының өсуіне, Жапонияның болашақ әскери-саяси бағыты туралы, АҚШ-тың өзгеріп отырған стратегиялық жағдайда атқара алатын рөліне деген сенімсіздікке байланысты белгісіздік күшейіп келеді.

Әдетте «посткеңестік кеңістік» деп белгіленетін аймақтағы қауіпсіздіктің жаңа сапасын қалыптастыру процесі, соңғы жылдары оның «ТМД елдері» деген басқа жалпылама анықтамасы осында болып жатқан процестерді аз бейнелейді. Өйткені Ресейдің әлемдік-ауқымдағы әскери-

саяси қауіпсіздік саясаты «жақын шетелге» қатысты жүйені қалыптастырушы жетекші фактор болып табылады. Сонымен қатар, осы аймақтағы әскери-саяси салада жаңа, көбінесе әртүрлі векторлы тенденциялар пайда болып жатқанын, бірқатар жаңа тәуелсіз мемлекеттердің және олардың субаймақтық топтарының әскери-саяси мүдделерін жаңа өзін-өзі сәйкестендіру процестері жүріп жатқанын, аймақтан тыс державалардың әсері күшейіп келе жатқанын байқамай қалуға болмайды.

Әр түрлі себептерге байланысты «жақын шетел» терминінің өзі саяси тұрғыдан ұнамсыз болып келеді. Аймақтың «еуразиялық» деп аталуы мағыналы бола түсуде. Бірақ бұл проблемалар тудырады. Олардың бірі оны делимитациялау сызықтарын анықтауға және Еуропа және Азия-Тынық мұхиты аймақтарымен өзара әрекеттесуге қатысты. Мүмкін бұл аймақтағы кейбір елдер көрші аймақтардың қауіпсіздік жүйелеріне бірігуі мүмкін. Ішкі қарулы қақтығыстар мен оларды шешуге бағытталған күш Африка аймағындағы қауіпсіздіктің негізгі проблемалары болып қала береді. Алайда бұл аймақта болып жатқан процестер негізінен жергілікті сипатта болады және басқа аймақтардағы процестерге қарағанда аз дәрежеде әлемдік қауіпсіздікке халықаралық қауіпсіздікке әсер етеді.

Латын Америкасы аймағындағы әскери-саяси жағдай әлемде және басқа аймақтарда болып жатқан процестерден едәуір тұрақты және дәстүрлі түрде автономды болып қала береді. Аймақтар аймақтық қауіпсіздік жүйелерін, оның ішінде аймақтық ұйымдарды, шарттарды, келісімдерді, қару-жаракты бақылау саласындағы режимдерді, сенім шараларын, өзара көмек және т.б. Мұндай институттандырудың ең жоғары дәрежесі еуропалық қауіпсіздік, Латын Америкасындағы қауіпсіздік жүйелеріне тән, ұқсас жүйе біртіндеп Еуразиялық посткеңестік кеңістікте қалыптаса бастайды, оның қалыптасуының алғышарттары Африка Одағының күш-жігерінде байқалады.

Жоғарыда аталған барлық процестер мен халықаралық қауіпсіздіктің жаңа параметрлерін анықтайтын факторлар өзгеру процесінде екені анық. Жаһандық халықаралық қауіпсіздіктегі олардың үлесі бірдей емес, сонымен қатар өзгереді. Сонымен бірге ынтымақтастық пен жанжалдың тенденциясы «жұмыс істейді». Бірақ жаһандық ауқымда халықаралық қауіпсіздіктің пайда болып жатқан жаңа сапасын түсіну және оның ұзақ мерзімді дамуының анықтаушы векторын анықтау үшін мүмкіндігінше осы параметрлерді объективті және жан-жақты қарастыру қажет. Табылған мәліметтер бір-бірінен өзгеше болуы мүмкін. Бірақ, кем дегенде, талқылау азды-көпті бірыңғай күн тәртібі бойынша жүргізілетін болады.

Соңғы онжылдықта аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде оның субаймақтық деңгейіне үлкен мән берілді. «Қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы, әлемнің әртүрлі аймақтарында тұрақтылықты сақтаудың конфронтациядан кооперативті формаларына өтуі бұл процестің тереңдеуіне, оның бір-бірімен тығыз және шектеулі өзара байланысты субаймақтық аймақтарға өтуіне ықпал етеді. Еуропада бұл процесс әсіресе Балтық және Қара теңіз субаймақтарында күшейе түсті.

Соңғы онжылдықта Балтық теңізі субаймағы халықаралық шиеленісті айтарлықтай босаңсытып, субаймаққа кіретін мемлекеттердің саяси біртектілігі едәуір өсті.

Орталықтандырылмаған субаймақтық ынтымақтастықтың рөлі едәуір өсті. Бұл субаймақтық деңгейде халықаралық саясаттың дәстүрлі іргелі мәселелерін (бейбітшілікті сақтау, экологиялық апаттың алдын-алу және т.б.) ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі емес тәсілдерді қажет ететін нәзік проблемаларды шешуге қолайлы жағдайлар жасайды. Бұл проблемаларға, әдетте, ұйымдасқан қылмыспен, заңсыз көші-қонмен, есірткінің заңсыз айналымымен, қару-жарақ пен радиоактивті материалдармен және басқалармен күрес жатады. Алайда, субаймақтық

деңгейде қауіпсіздікті қамтамасыз ету аймақтық қауіпсіздікті жүзеге асыру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады және оның шеңберінде жүзеге асырылады.

Қазақстанның халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға қосқан үлесі

Егемендік тарихының басынан бастап Қазақстан өзінің сыртқы саясатының бейбітшілік бағытын жариялады. Біріншіден, Қазақстанның жаһандық қарусыздану үдерісіне қосқан үлесі – 1991 жылы 29 тамызда Семей ядролық сынақ полигонының жабылуы және біраз уақыттан кейін әлемдегі ең үлкен төртінші ядролық арсеналдан өз еркімен бас тарту туралы шешім болды. Қазақстан 1996 жылы алғашқылардың бірі болып Ядролық сынақтарға жаппай тыйым салу туралы келісімге қол қойды, бұл мәселені созбай, ратификациялады және шартты ратификацияламаған немесе оған қол қоймаған мемлекеттерді табандылықпен тезірек жасауға шақырды.

2006 жылы Орталық Азияда ядролық қарудан азат аймақ құру туралы келісімге қол қойылды (CNWFZ). Біздің тағы бір бастамамыз БҰҰ шеңберінде ядролық бес деп аталатын елдердің күш қолданбау және біздің ядролық қарусыз аймағымыздың мүшелеріне күш қолдану қаупі туралы кепілдік беруіне қатысты болды. Ол тарихқа «теріс кепілдіктер» деген сөзбен енді.

2012 жылдың 29 тамызында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Ядролық сынақтарға тыйым салудан – ядролық қарудан азат әлемге» халықаралық парламенттік конференциясында АТОМ жобасын іске қосты. Осы жоба аясында әлемдегі әрбір ядролық қаруға қарсы адам ядролық сынақтардан біржола бас тартуға шақырды.

АТОМ жобасының бастамасымен 29 тамызда Халықаралық ядролық сынақтарға қарсы күні бүкіл әлемде ядролық қарудың сынақ құрбандарын еске алуға арналған «Минуталық тыныштық» жыл сайын жергілікті уақыт бойынша сағат 11.05-те өткізіледі.

2013 жылдың ақпан және сәуір айларында Алматыда алты ел мен Иран арасындағы тұрақты келіссөздер өткізілді, оның нәтижелері келіссөздер процесін бұғаттан шығаруға көмектесті және ақыр соңында БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің бес тұрақты мүшесі және Германия арасында Бірлескен кешенді іс-қимыл жоспарына (JCPOA) қол қойылды. 2015 жылдың соңында Қазақстан осы жоспарды іс жүзінде жүзеге асыруға тікелей қатысты.

Қазақстанның атомды қауіпсіз және бейбіт жолмен пайдалану үдерісіне қосқан үлесін көрсететін тағы бір маңызды бастама – 2015 жылы 27 тамызда Астанада біздің ел мен Халықаралық Атом Қуаты Агенттігі (МАГАТЭ) арасында келісімге қол қойылды. Сонымен қатар, Қазақстан 2015 жылдың желтоқсанында БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Ядролық қарудан азат әлем құру туралы жалпыға бірдей декларациясының бастамашысы және тең авторы болды. Біздің елдің бастамасымен БҰҰ Бас Ассамблеясы бірауыздан 29 тамызды Ядролық сынақтарға қарсы халықаралық күн деп жариялау туралы қарар қабылдады.

2015 жылы Қазақстан мен Жапонияның Сыртқы істер министрлері Нью-Йоркте СТБТ күшіне енуіне ықпал ету жөніндегі IX конференцияны сәтті өткізді. Қазақстан мен Жапонияның СТБТ-ның мерзімінен бұрын күшіне енуі жөніндегі бірлескен жұмысындағы ең маңызды қадам 2015 жылдың қазан айында Қазақстанның мемлекет басшысы мен премьер-министр Синдзо Абэнің бүкіл әлемде ядролық сынақтарға тез арада заңнамалық тыйым салу туралы бірлескен мәлімдемесі болды.

2016 жылы 31 наурызда Вашингтонда өткен Ядролық қауіпсіздік жөніндегі IV саммит аясында Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Бейбітшілік. XXI ғасыр» тақырыбында әлемдік қауымдастыққа соғыс пен қақтығыстар вирусымен күресу стратегиясын ұсынып, ядролық қарусыз әлем құру үшін келісілген әрекетке шақырды.

Қазақстанның беделінің артуының тағы бір дәлелі оның 2016 жылғы 28 маусымда БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің мүшесі болып сайлануы болды. Осылайша, біз әлемдегі ең беделді 15 елдің қатарына кірдік, оларға ғаламдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі жауапты миссия сеніп тапсырылды, 2018 жылдың басында Орталық Азия елдері арасында Қазақстан БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне бірінші болып төрағалық етті және күрделі халықаралық мәселелерді шешуге қатысты. Біздің елге жүктелген миссияның жауапкершілігін сезіне отырып, отандық дипломатия БҰҰ-ның талқылауына шығарған халықаралық қауіпсіздіктің кең ауқымын бірден сипаттады.

Бақылау сұрақтары:

1. Халықаралық қауіпсіздіктің сипаттамалары
2. Ғаламдық қауіпсіздік, оның құрылымы мен басымдықтары
3. Ғаламдық қауіпсіздік проблемаларының заманауи құрылымы
4. Аймақтық қауіпсіздік.
5. Қазақстанның халықаралық қауіпсіздікті нығайтуға қосқан үлесі

3.8. Мәдени қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы ретінде

1. Қазақстан жаһандық этносаралық және конфессияаралық диалог орталықтарының бірі ретінде

Отандық және шетелдік әдебиеттерде қауіпсіздік тұжырымдамасының ерекшеліктері болып табылатын әлеуметтік-мәдени сипаттағы бірқатар ұғымдар пайда болды. Бұл «рухани қауіпсіздік», «мәдени қауіпсіздік», «әлеуметтік қауіпсіздік», «діни қауіпсіздік», «конфессиялық қауіпсіздік», «этникалық қауіпсіздік» ұғымдары. Мұндай кең ауқым және белгілеудің жеткіліксіздігі және көбінесе көптеген

тұжырымдамалардың анықтамаларының болмауы белгілі бір тұжырымдамалық шатасуды тудырады.

Кең ұғымдарға әлеуметтік қауіпсіздік жатады. Р.Г. Яновский оны «өмірлік маңызды мақсаттардың, мұраттардың, құндылықтардың, макро – және микро-сезімдердің әлеуметтік субъектілерінің мүдделерінің сенімді қорғалуы, адам әлеуетін сақтау және дамыту, адамдардың қызметін, олардың әлеуметтенуі мен тіршілігін қамтамасыз ету жүйелерін, тұрақты құндылықтарды, адамгершілікті тиімді ынталандыруды қолдау» ретінде анықтайды. Көріп отырғаныңыздай, бұл жерде қоғамның, атап айтқанда жеке адамның қауіпсіздігіне баса назар аударылады.

Сонымен қатар, біздің көзқарасымыз бойынша, әлеуметтік қауіпсіздік деңгейі аясында қоғам ұлттық және мемлекеттік шекаралары жоқ жаһандық жүйе ретінде түсінілуі керек, ал ең маңызды аспект – жеке тұлғаның жан-жақты дамуына кепілдік бере алатын құрылымның қауіпсіздік жүйесі.

Біздің ойымызша, ең дамыған «рухани қауіпсіздік» ұғымы бұрынғыға қатысты тар болып көрінеді. Көбінесе рухани Қауіпсіздік Ұлттық қауіпсіздік контекстінде оның нақты құрамдас бөлігі ретінде ашылады. «Бұл адамның, қоғамның және биліктің қалыпты өзара байланысты өмір сүруін және жұмыс істеуін, сондай-ақ қалыптасқан немесе дамып келе жатқан ұлттық өмір салтының шығармашылық мәдени және өркениеттік дамуын қамтамасыз ететін жай-күйін білдіреді. Екінші жағынан, бұл вектордың тұрақтылығына, әлеуметтік дамудың сабақтастығы мен динамикасына кепілдік беретін әлеуметтік көбею мақсатында адамдар мен билік құрылымдары бөлетін қоғамда қалыптасқан идеяларды, мұраттарды, құндылықтарды, нормалар мен дәстүрлерді сақтау және оң өзгерту процесі».

Бұдан әрі, оның егжей-тегжейлі анықтамасын бере отырып, авторлар оны жан-жақты: «1) жеке адамның, қоғам

мен мемлекеттің оң жасампаз руханилықты сақтау және дамыту қабілеті; 2) жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды рухани мүдделері мен қажеттіліктерінің қорғалу жай-күйі; 3) рухани өмір мен рухани даму үшін қолайлы жағдайларды қамтамасыз ететін қоғамдық өмір субъектілері арасындағы қатынастар жүйесі» деп айқындайды. Руханият ұғымын анықтамай, олар дәстүрлі дінді рухани қауіпсіздіктің негізі ретінде қарастырады, бұл сәйкесінше Тұжырымдаманың сипатын тарылтады, өйткені руханият ұғымы діндарлық ұғымына қарағанда кеңірек және бірқатар зайырлы атрибуттарды қамтиды.

А.С. Записоцкий рухани қауіпсіздік қоғам мен мәдениетке тарихи қалыптасқан норманың шегінде өмірлік маңызды құрылыстарды сақтауға мүмкіндік беретін жағдайлар жүйесін түсінеді. Мұндай анықтау сипатқа тезірек реттеуші сипаты.

Н.П. Золотова өз кезегінде рухани қауіпсіздікті қоғам өмірінің рухани – идеологиялық, адамгершілік, мәдени негіздерінің қорғалуы ретінде, сол арқылы мәдениетті оның анықтамасының негізі ретінде анықтайды.

Рухани қауіпсіздіктен гөрі «мәдени қауіпсіздік» ұғымы кеңірек көрінеді. Ең алдымен, руханилық адамзат мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі (материалдық) болғандықтан. «Мәдени қауіпсіздік» ұғымын оның негізгі компоненті – «мәдениет» ұғымында анықтаудың күрделілігі.

Мәдениет – бұл қос табиғатына байланысты өте күрделі, бұлыңғыр және бірнеше рет анықталған тұжырымдама. Мәдениеттің бір бөлігі, кем дегенде, жеткілікті үлкен уақыт аралығында мұқият сақтауды және көбейтуді қажет ететін тұрақты тұжырымдама болып табылады. Ол мәдени кодты, оның жеке басын қамтамасыз ететін кез-келген ұлттық және этникалық мәдениеттің мәдени негізін білдіреді. Мәдениеттің екінші жағы – қарқынды дамып келе жатқан, үнемі өзгеріп отыратын, бұл

мәдениетке бейімделу функцияларын орындауға мүмкіндік береді.

Мәдениет көп деңгейлі білім екенін есте ұстаған жөн, мұнда «әлемдік мәдениет» немесе «жалпыадамзаттық мәдениет» ұғымымен қатар, адамзатты біртұтас тұтастыққа біріктіретін тұжырымдамада адамның өмірін әр түрлі және жарқын ететін көптеген ұлттық, этникалық, жергілікті мәдениеттер бар.

XX ғасырда жаһандану процестерімен, тұрақты жергілікті этникалық және діни қақтығыстармен жеке мәдениеттер үшін де, жалпы адамзат мәдениеті үшін де қауіптер пайда болды және тереңдеп келеді. Бұл көптеген әлеуметтік институттар – БҰҰ, ЮНЕСКО және т.б. үшін ерекше алаңдаушылық тудырды.

«Қазіргі уақытта, – деп жазды ЮНЕСКО-ның бұрынғы бас директорларының бірі Коитиро Мацура, – мәдениетке әртүрлі факторлар қауіп төндіреді: бір жағдайда ұлттық бірегейлікті шамадан тыс қорғау азшылықтарға жататын топтардың мәдениетіне қауіп төндіреді; екінші жағдайда дін атынан мәдени тәжірибе сынақтан өтеді. Соңында, барлық жерде дерлік жаһандану процесінің әсерінен тілдер жойылып, дәстүрлер ұмытылып, маргинализация және тіпті осал мәдениеттердің жойылуы байқалады.

Мәдени әртүрлілік спектрін едәуір азайту қауіпі өте маңызды. Біздің планетамыздың үстіндегі кемпіркосақ монохроматикалық болуы мүмкін, бұл болашақ ұрпақтың мұрасына және адамзат баласының өмір сүруіне қауіп төндіреді».

Бұл қауіптер тізіміне материалдық мәдени ескерткіштердің табиғи және жасанды жойылуын қосуға болады. Жалпыадамзаттық мәдениетке белгілі бір қауіп оны жеңілдетумен, жаһандануға байланысты үлкен аумақтарға таралуымен жаппай таратумен байланысты болды. Осылайша, біз қазіргі кезеңде мәдени қауіпсіздікті сақтаудың маңызды факторы болып табылатынын көріп отырмыз.

«Мәдени қауіпсіздік» термині нені білдіреді?

Қауіпсіздік ұғымын Дж.Боден өте кең қарастырады және компоненттердің әдеттегі спектрінен басқа, экономикалық және мәдени қауіпсіздікті де қамтиды. Бұл жағдайда экономикалық қауіпсіздік дегеніміз – бірыңғай ақша жүйесін және өлшемдер мен салмақтар жүйесін құру арқылы белгілі бір «Біртұтас экономикалық кеңістікті» қамтамасыз ету, ал мәдени қауіпсіздік дегеніміз – мемлекетті шетелдік діни әсерлерден қорғау. Діни төзімділікті уағыздап, Боден егемендікке мемлекеттіліктің негізіне қол сұғатын радикалды ілімдерге қарсы күресу міндетін жүктейді. Кез-келген сенім мен сенім бостандығы қоғамдық мүддеге әсер етпейінше және жеке таңдау мәселесі болғанша ғана мүмкін болады.

Бұл мәселені мәдени кеңістіктің қауіпсіздігі деңгейінде дамытуға басқа француз П. Бурдиер үлкен үлес қосты. Мәдени кеңістіктің қауіпсіздігі – бұл мемлекеттің өз елінің мәдениетіне деген қамқорлығы. Бурди Альтуссердің «культуркапитал» терминін қайталап, оған жаңа тыныс береді. Мәдениет тұрғысынан мәдениет саласындағы жетістіктердің жинақталуы, ғасырлар бойы қалыптасып келе жатқан және әлемдік аренада мемлекеттің мәдени имиджін құратын елдің мәдени байлығы қарастырылады.

Батыста мәдени қауіпсіздік тұжырымдамасы 1980-ші жылдары қалыптаса бастады. Ол Жаңа Зеландияда маори халқына мейірбикелік және ақушерлік қызмет көрсету жүйесін құру процесінде пайда болады, сол кезде осы қызмет барысында тиісті медициналық көмек көрсетілетін халықтардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын ескеру қажет екендігі белгілі болды. Мәдени қауіпсіздік (мәдениеттілік) жеке тұлғалардың мәдени сәйкестігі мен өркендеуіне сенім артатын, оларды қолдайтын және құрметтейтін, олардың жеке басын білдіруге мүмкіндік беретін және олардың мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыратын қызмет ретінде түсінілді.

Бұл тұжырымдамадағы мәдениет, ең алдымен, адамның сипаттамалары ретінде түсінілді және жасын, жынысын, жыныстық бағдарын, қызмет түрі мен әлеуметтік-экономикалық мәртебесін, этникалық құрамы мен тәжірибесін, діндарлықты немесе басқа рухани нанымдарды, шектеулі құқықтарды қамтыды, бірақ бұл тізімге енбеді. Кейінірек, 1990-шы жылдары мәдени қауіпсіздік тұжырымдамасы медициналық мәселеден тыс қалып, кеңірек және саясаттандырылған «мәдениеттілік» терминімен белгілене бастады. «Қауіпсіздік» және «қауіпсіздік» терминдері синоним ретінде қолданылады және қауіпсіздікті білдіреді. Бірақ «security» термині заңды, Мемлекеттік мағынаға ие – бұл қорғау, қамтамасыз ету, кепілдік, қауіпсіздік. «Safety» термині қауіпсіздікті ғана емес, сонымен бірге зиянсыз, тұтастық ретінде түсіндіруді де білдіреді. Сондықтан, мәдениеттану тұжырымдамасы медициналық қызмет көрсету мәселесінің аясында өмір сүруді жалғастырды, ал Жаһандану әлеміндегі кішігірім этностардың мәдениеттеріне және олардың проблемаларына жиі байланысты бола отырып, мәдениеттілік тұжырымдамасы тар шеңберден шығып, кең мағынаға ие бола бастады.

Дәл осы кезеңде БҰҰ Бас Ассамблеясы 2002 жылғы 20 желтоқсандағы 57/249 «Мәдениет және даму» қарарында мәдени әртүрліліктің құндылығын жариялады. Осыған байланысты ЮНЕСКО-ның Бас директорының 21 мамырды Дүниежүзілік мәдени әртүрлілік күні деп жариялау туралы Жолдауында диалог пен даму үшін қазіргі кездегі барлық халықтардың мәдени байлығын сақтау қажеттілігі туралы мәселе тағы бір рет қойылды және мәдениетке қауіп төнді.

Мәдени қауіпсіздік тұжырымдамасын қалыптастыру әлеуметтік қауіпсіздік проблемасын түсінудің нәтижесі болды. Әлеуметтік қауіпсіздік тұжырымдамасы негізінде О. Вивера, С. Форрест мәдени қауіпсіздік (cultural security) ұғымының түсіндірмесін ұсынды. Мәдени қауіпсіздік,

С. Форрестті «қоғамның белгілі бір сипаттамаларды сақтау қабілеті» деп түсінуге болады өзгеретін жағдайларға және нақты немесе виртуалды қауіп-қатерлерге қарамастан: нақтырақ айтсақ, бұл тілдің, мәдениеттің, жеке басының, қауымдастықтардың, ұлттық немесе діни әдет-ғұрыптардың дәстүрлі схемаларының өзгергіштігін қамтиды.

Отандық әдебиет үшін бұл өте жаңа және дамымаған мәселе. Отандық ғылыми әдебиетте және журналистикада өзіндік сипаттамалары бар (мәдени қауіпсіздік, мәдени қауіпсіздік және қауіпсіздік мәдениеті) бірнеше ұқсас терминдер бар, алайда олар әртүрлі семантикалық жүктемелерге ие болуы мүмкін. Жақында бұл терминдер журналистикада да, ғылыми әдебиетте де пайда бола бастады, бірақ тұжырымдамалардың нақты анықтамасы да, демаркациясы да әлі табылған жоқ.

Біз бұл ұғымдарды ажыратуға тырысамыз. Ең алдымен, 1986 жылы МАГАТЭ Чернобыль атом электр станцияларындағы апаттың себептерін талдау барысында тұжырымдаған және атом электр станцияларындағы жұмысқа байланысты қолданылатын «қауіпсіздік мәдениеті» терминінен дереу дерексіз. Қауіпсіздік мәдениеті бұл жағдайда стандартты емес жағдайдың қауіп-қатер деңгейіне әсер ететін станция қызметкерлерінің еңбек мәдениеті.

«Мәдени қауіпсіздік» термині тар және белгілі бір жергілікті мәдениетке және оның сақталуына қатысты. Мұндағы қауіпсіздік объектісі – бұл белгілі бір халықтың мәдениеті, оның қалыптасқан формасы-салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, діни сенімдер жүйесі, этникалық бірегейлік, руханият және т.б. мәдениет қауіпсіздігі мәдени қауіпсіздіктің неғұрлым тар саласы болып табылады, бұл мәдени қауіпсіздік мүмкін болатын міндетті шарт. «Мәдени қауіпсіздік» термині біздің көзқарасымыз бойынша кеңірек және мәдениетті объект ретінде де, қауіпсіздік факторы ретінде де қарастырады. Мәдени қауіпсіздік: мәдени салада қауіпсіздікті сақтау (діни және этникалық қақтығыстардың

алдын алу, руханияттың құлдырауы, мәдени ескерткіштердің жойылуы) ғана емес, сонымен бірге мәдени өзіндік сананы дамыту арқылы ұлттық қауіпсіздікті сақтау.

Қауіпсіздік жүйелік тепе – теңдік жағдайы болғандықтан, дамыған мәдени заңдылықтарды сақтау оны едәуір тұрақтандырады. А.Я. Флиердің пікірінше, шынымен қауіпсіз қоғам – бұл адамдар саналы түрде және мақсатты түрде жалпы қабылданған өмір сүру нормаларын сақтайтын, яғни мәдени орта.

С. Форрестердің айтуынша, мәдени қауіпсіздік – бұл мәдениетті қауіп-қатерден қорғау емес, мәдениеттің өз заңдары бойынша қауіпсіз өсуіне және дамуына жағдай жасау. Біздің ойымызша, мәдени қауіпсіздік жүйесі-бұл мәдениетті қауіп-қатерден қорғау және сонымен бірге оның үйлесімді дамуына жағдай жасау.

Сонымен, талдау мәдени қауіпсіздік өте күрделі ұғым екенін көрсетті. Оның табиғи құрамдас бөліктері этникалық және конфессиялық қауіпсіздік болып табылады.

Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Қазақстан-2050 – қалыптасқан мемлекеттің стратегиясы» атты бағдарламалық сөзінде: «этностық, мәдени және діни әралуандылыққа карамастан, біз елімізде бейбітшілік пен саяси тұрақтылықты сақтадық. Қазақстан 130 этнос пен 18 конфессияның өкілдері үшін туған шаңырағына айналды. Азаматтық бейбітшілік пен ұлтаралық келісім – біздің басты құндылықтарымыз. Көпұлтты елдегі Мәдениеттер мен діндердің бірлігі, диалогы қазақстандық қоғамдағы адамдардың өзара қарым-қатынасындағы нормаға айналды. Тәуелсіздік жылдарында Қазақстан жаһандық конфессияаралық үнқатысу орталығына айналды».

Бүгінде Тәуелсіз Қазақстанда барлық халықтар мен ұлттар үшін қолайлы жағдайлар жасалған.

2015 жылдың желтоқсанында Қазақстан БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Ядролық қарудан азат әлем құру туралы жалпыға ортақ декларацияның бастамашысы және

тең авторы болды. 29 тамыз Қазақстанның бастамасы бойынша БҰҰ Бас Ассамблеясы Ядролық сынақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күні деп жариялау туралы қарарды бірауыздан қабылдады. 2016 жылғы 31 наурызда Вашингтонда өткен Ядролық қауіпсіздік жөніндегі IV саммит аясында Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Әлем. XXI ғасыр» манифесі. 2015 жылғы 27 тамызда Қазақстан мен АЭХА арасында Өскемен қаласындағы Үлбі металлургия зауытында төмен байытылған уран банкін орналастыру туралы келісімге қол қойылды.

Ұлттың мәдени дамуының қауіпсіздігі.

Әрбір халықтың өз өмір сүру жүйесі бар және қазір жаһандану мен интеграциялық процестер жағдайында ол үлкен қауіп-қатерге ұшырайды. Жаңашылдықты енгізумен қатар дәстүрді тек мызғымас құндылықтар нығайта алады. Оларды қайта ойластырып, ұрпақтан-ұрпаққа беру керек. Осыған байланысты қазақстандық бірегейліктің құндылық негізі ретінде «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясы айқындалды.

«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясын тұңғыш рет Н.Ә. Назарбаев 2014 жылғы 17 қаңтарда «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында ұсынды.

Қазақстандық бірегейлік «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясын қалыптастырады.

Мәңгілік Ел «құндылықтар жүйесі»:

1. Тәуелсіздік және Астана.
2. Біздің қоғамдағы бірлік, бейбітшілік пен келісім.
3. Зайырлы қоғам және жоғары руханият.
4. Индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім.
5. Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы.
6. Тарих, мәдениет және тіл ортақтығы.

7. Ұлттық қауіпсіздік және еліміздің жалпы әлемдік және өңірлік проблемаларды шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы.

Тәуелсіздіктің 29 жылы ішінде Қазақстан Республикасы әлемдік қоғамдастық мойындаған, дінаралық және конфессияаралық диалог пен келісімді табысты ілгерілетуде бірегей тәжірибесі бар егемен мемлекет ретінде қалыптасты.

Көптеген ғасырлар бойы түрлі этностар мен конфессиялардың өкілдері бейбіт қатар өмір сүріп, бір-бірін мәдени тұрғыдан өзара байытқан республика аумағында алғаш рет Қазақстан халқының мәдениеті мен дәстүрлі рухани құндылықтарының дамуы үшін қажетті саяси-құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жасалды. Қорытындылай келе, мәселенің негізгі қорытындыларына тоқталу керек:

Жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің сыртқы және ішкі қауіптерден қорғалу жағдайы қауіпсіздік деп аталады. Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті – әртүрлі ұлт өкілдерінің саяси, идеялық-адамгершілік, этикалық, мәдени-тұрмыстық өмір сүру нормалары мен мінез-құлқының жиынтығы. Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы консультативтік-кеңесші орган болып табылады. Төзімділік – бұл құрмет, біздің әлем мәдениеттерінің бай алуан түрлілігін түсіну. Қарулы қақтығыстарға, ашық соғыстарға дейін қарама-қайшылықтардың өсуіне бейім этникалық топтардың ашық қарсыласуымен сипатталатын ұлттық қауымдастықтар арасындағы қатынастардың бір түрі ұлтаралық қақтығыс деп аталады.

Ұлтаралық қақтығыстардың түрлеріне мыналар жатады: стереотиптер қақтығысы, идеялар қақтығысы, әрекеттер қақтығысы. Этносаяси қақтығыстарды шешудің жолдары этносаяси жағдайды қалыпқа келтіру үшін экономикалық тетіктерді қолдануды қамтиды.

Қақтығыстардың алдын алу – қақтығыстарға әкелетін оқиғаларды болдырмауға бағытталған күш-жігердің қосындысы деп аталады. Этникалық қауымдастыққа келесі белгілер тән: тілдің, мәдениеттің ерекшеліктері, біртұтас тарихи жад.

Этникалық топтардың бірігуі, олардың бірі шетелдік мәдениетті игеріп, өзін толығымен жоғалтады, ассимиляция деп аталады. Өз халқынан аумақтық түрде бөлініп, басқа елге қоныс аударған адамдардың үлкен тобы диаспора деп аталады. Адамның қандай да бір этникалық топқа қатыстылығының атауы ұлты терминімен айқындалады.

2. Ұлттық саясат мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде

Этникалық қауіпсіздік дегеніміз – ұлттық араздыққа, ұлттық төзбеушілікке орын жоқ қоғамдық өмірдің қауіпсіздігі, онда құқық Ұлттық тиесілікті басымдық ретінде бөлмейді және заңның әрпіне сәйкес барлық ұлттарға объективті және әділ қолданылады.

Кейбір зерттеушілер оны этномәдени деп анықтайды, бұл олардың мәдени дағдыларымен еркін өзара алмасу және дамып келе жатқан әлеуметтік өзгерістерге бейімделу дәрежесін жоғарылату кезінде негізгі әлеуметтік объектілер/субъектілер мәдениеттерінің тұрақты жұмыс істеуі мен тұтас көбеюінің және олардың этномәдени бірегейлігінің жай-күйін білдіреді. Ол ел немесе өңір шеңберінде этномәдени процестерді болжау көмегімен, оның ішінде ортақ құндылықтар жүйесін ескере отырып қамтамасыз етіледі және этномәдени бірлестіктерді, этностық топтарды іске асыру, сондай-ақ институционализацияланған мемлекеттік ішкі және сыртқы саясат есебінен қолдау көрсетіледі.

Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы дамуы Қазақстанда этносаралық қатынастар біртұтас органикалық жүйе, республикада тұратын барлық халықтардың қоғамдық қызметтің түрлі салаларында әр түрлі өзара байланыстары

мен өзара іс-қимыл тізбегі ретінде жұмыс істейтінін көрсетеді.

Біздің мемлекетіміздің тәжірибесі әртүрлі ұлттық психологиясы, мәдениеті, менталдылығы бар халықтар достық пен рухани жақындық қатынастарына ұласатын, аман-есен өмір сүріп, сындарлы байланыстар орната алатынын айғақтайды. Бірақ бұл бір күннің нәтижесі емес. Қазақстандықтар объективті -тарихи себептерге байланысты қазақ жеріне келген барлық адамдарды әрқашан қонақжай қабылдады.

Бұл XIX ғасырда да болды, Қазақстан аумағына Ресейдің ішкі ауданымен қоныс аударушылар легі, сондай-ақ ұйғырлар мен дүнгендердің қоныс аударуы жүріп жатты. XX ғ. Қазақстан немістер, шешендер, ингуштар, әзірбайжандар, кәрістер және басқалар депортацияланған жерге айналды. Соның салдарынан қазақтардың тарихи жері бүгінгі күні 18 түрлі конфессияның өкілдері болып табылатын 130-дан астам халықтар мен ұлттардың отаны болды.

Қазақстандағы этносаралық қатынастар барлық әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени-тұрмыстық құрылымдарға, қатынастар мен процестерге айтарлықтай терең интеграцияланған. Бірінші кезекте бұл біртұтас Қазақстан халқын қалыптастыру жолында дамып келе жатқан халықтың бір аумақта бірге тұруының көпғасырлық тәжірибесінің арқасында мүмкін болды. Қазақстанның бүгінде табысты даму үшін зор оң әлеуеті бар халықтың білімділігі, қарым-қатынастың жоғары мәдениеті, барлық халықтар құрметтейтін дәстүрлер, жалпы тарих. Әртүрлі этностардың, нәсілдердің, мәдени дәстүрлердің, діни нанымдардың ондаған халықтарының бірге өмір сүруінің ғасырлық тәжірибесі ерекше өзіндік қазақстандық субмәдениеттің элементтерін әзірлеуге алып келді.

Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың «XXI ғасырдың табалдырығында» атты кітабында былай делінген: «ұлттық

идеяны ұлттық ерекшелік идеясына айналдыру этнос үшін қауіпті... этностықтың санада көтерілуінің оң және теріс бастауларын уақытында тани алмаған көптеген мемлекеттер ұзаққа созылған соғыстардың сахнасына айналды. Бұған мысал ретінде Югославия, Алжир, Қазіргі Ауғанстан, көптеген Африка мемлекеттері жатады».

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан алдында этносаралық қатынастар моделін айқындаудың маңызды мәселесі туындады. Этносаралық қатынастардың әр моделінің өзара қарым-қатынас принциптері бар, олар бірге өмір сүретін адамдардың мінез-құлқын, санасын және мәдениетін басқарады. 2008 жылғы қазанда өткен ҚХА-ның XIV сессиясында Қазақстандағы ұлттық саясат қағидаттары әзірленіп, тәжірибе жүзінде апробацияланды. Этносаралық келісімнің қазақстандық моделінде мынадай аспектілерді бөліп көрсетуге болады: қазақ этносының шоғырландырушы рөлі; толеранттылық; этностық, конфессиялық, мәдени, тілдік әралуандық; Қазақстан этностарының мәдениеті мен тілдерін дамыту үшін жағдайлар. Олардың барлығы уақыт сынынан өтті.

Қазіргі қоғамның дамуындағы күрделі және өзекті мәселе – оның мүшелерін анықтау және өзін-өзі тану. Қоғамдағы сәйкестендіру негіздерін таңдау соншалықты әр түрлі емес, ол этникалық, дін, тіл, тұрғылықты жері, азаматтығы болуы мүмкін. Бұл адамның өзін қоғаммен қаншалықты анықтайтынын немесе анықтамайтынын білдіреді. Бұл адамның қоғамға тиесілі сезімі, бұл оның белсенді мінез-құлқының негізі, оның осы қоғамның нормалары мен құндылықтарын қабылдауы. Адамның белгілі бір қоғамдастыққа жататындығын білуі оның мінез-құлық стереотиптерін, ондағы рөлін игеруге әкеледі. Бұл жағдайда тарих, мәдениет, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, қоғамның мұраттары мен құндылықтары адамның ішкі мазмұнының ажырамас элементтеріне айналады.

Қазақстанда тәуелсіздік алғаннан бастап халықты сәйкестендіру проблемаларын азаматтық қоғамды құру және дамыту процесімен бірлікте шешу жолы таңдалды. Оның мәні – жалпы азаматтық сәйкестендіру этникалық сипатқа, оны сақтауға негізделген, олар бір-біріне қайшы келмейді. Керісінше, этностықтың маңызы артып келеді, бұл даму әлеуеті, ал азаматтық қоғам осы әлеуеттің өсуіне жағдай жасайды. Қазақстандағы бірегейлік мемлекеттік тіл мен қазақ халқы мәдениетінің топтастырушы рөлін арқау ете отырып, рухани-мәдени және азаматтық ортақтық негізінде барлық этностардың бірлігі жолымен қалыптастырылады. Ортақ азаматтық, бүкіл халықтың бірлігі мен тұтастығы негізінде біртектілікті қалыптастыру қағидаты жүзеге асырылуда.

1999 жылдың өзінде Қазақстан халықтары Ассамблеясының алтыншы сессиясында Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан – бұл жаңа этникалық қауымдастық емес, түрлі ұлт өкілдерінің ортақтығы. Біздің халықтарымыздың интеграциясы еліміздің этникалық бірегейлігін сақтауға негізделген». Ұлттық бірлік – бұл мемлекеттік-саяси реттеу және ортақ шаруашылық қызметті ұйымдастыру, толерантты мәдениетті қалыптастыру, салмақты тіл саясаты, тиісті идеология, нормалар мен әдет-ғұрыптар нәтижесінде ортақ тарих негізінде полиэтникалық қоғамның бірлігі.

Ұлтаралық қатынастар, әдетте, ұлтаралық қатынастардан және ең алдымен мәдениет саласында, ұлттық мәдениеттерді, олардың өзара әрекеттесуін, өзара әсерін және өзара байытуын түсінуден басталады. Бұл өз кезегінде ұлтаралық қатынастар мәдениетін қалыптастырады және дамытады. «Халықаралық қатынастар мәдениеті» ұғымы күрделі, ол үш сөзден тұрады, онда басты рөл мәдениетке жатады. Себебі мораль, өнер, философия, дінді қамтитын мәдениет халықтардың ең тұрақты өзара әрекеттесуінің, олардың өзара түсіністігі мен өзара байытуының көрінісі болып табылады.

Этносаралық қатынастар мәдениеті, ең алдымен, әр түрлі ұлт өкілдері арасындағы өзара құрметке, сенімге, олардың өзара көмегіне негізделген. Бұл ұлтаралық қатынастардағы әдептілік, ұлттық қадір-қасиетті құрметтеу, ұлттық тілге, дәстүрлерге, әдет-ғұрыптарға, құндылықтарға құрмет көрсетуді білдіреді. Сонымен қатар, этносаралық қатынастар мәдениеті әртүрлі этностардың өкілдері арасындағы белсенді байланыстарды қамтиды, өйткені бұл олардың қарым-қатынасында көрінеді, ұлттық оқшаулау, шектеу және оқшаулау оған жат.

Сонымен қатар, бұл әр түрлі этникалық топтардың өкілдері арасындағы қарым-қатынасты тек еңбек процесінде, қоғамдық қызмет деңгейінде ғана емес, сонымен қатар жеке өмірде де, күнделікті өмірде де қамтиды. Этносаралық қатынастар мәдениетінің кемелдену өлшемі әртүрлі ұлт өкілдерінің белсенді ұстанымы болып табылады, ол адамның қай ұлтқа жататынына қарамастан, оған көмек пен қолдау көрсетуге дайын екендігінде; ұлттық кемсітудің кез келген нысандарының көріністеріне төзбеушілігінде көрінеді.

Бүгінгі таңда этносаралық қатынастар мәдениеті бірқатар міндеттерді немесе функцияларды орындауға арналған. Біріншіден, танымдық. Ол бірге тұратын этностардың тарихын, салт-дәстүрлерін біледі, онсыз олардың қарым-қатынасын елестету қиын. Екіншіден, тәрбиелік. Ол этносаралық қарым-қатынаста және жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтармен танысу мен таныстыруда көрінетін жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін мақсатты түрде қалыптастырады. Үшіншіден, ол адамды этносаралық қатынастарға дайындайды, оның барысында оның коммуникативті функциясы әрекет етеді. Төртіншіден, этносаралық қатынастар мәдениеті тұтас алғанда қоғамдық тыныштықтың негізі ретінде этностардың бірлігіне қол жеткізу үшін оларды топтастыруды көздейді.

Этносаралық қарым-қатынас негізіндегі этносаралық байланыстар сындарлы және жемісті болуы үшін олар

реттеуді қажет етеді. Бұл жерде этносаралық қатынастар мәдениеті реттеуші рөл атқарады. Этносаралық қатынастар мәдениетінің жетіспеушілігі әртүрлі ұлттардың өкілдері арасындағы қарым-қатынаста сенімсіздік, күдік, ұлтшылдық көңіл-күй, ұлттық оқшаулау, ұлттық эгоизм түрінде көрінуі мүмкін.

Қазақстан халқының толеранттылығы Қазақстанның бейбітшілікті, тұрақтылықты және экономикалық прогресін қамтамасыз етудің іргетасына айналды, ол дағдарысқа қарамастан, өмірдің барлық салаларын жетілдіруге ұдайы ұмтыла отырып, әлемде барған сайын жаңа позицияларға ие болып келеді. Сақталып отырған және нығайтылатын этносаралық және конфессияаралық келісім түбегейлі және ауқымды қайта құруларды серпінді жүргізуге мүмкіндік берген, саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы жетістіктерді қамтамасыз еткен негізге айналды. Қазақстандықтар үшін толеранттылық қағидаты саяси мәдениеттің нормасына ғана емес, сондай-ақ ел басшылығы барынша табанды түрде қолдап, нығайтып отырған мемлекеттің негізгі қағидаттарының біріне айналды.

Бүгінде этносаралық толеранттылықтың қазақстандық үлгісінің кейбір ерекшеліктерін атап өтуге болады. Біріншіден, барлық этникалық топтар, санына қарамастан, өте жоғары азаматтық-құқықтық және қоғамдық мәртебеге ие. Қазақстандық модельде «бірлік – әралуандық арқылы» деген біріктіруші қағидат жатыр. Этникалық тілдер мен мәдениеттерді қолдау жөніндегі мемлекеттің мақсатты саясаты мәдени әртүрлілікті сақтауға және көбейтуге ықпал етеді. Толеранттылықты қалыптастырудың маңызды элементі этномәдени білім беру тұжырымдамасын іске асыру болды. Екіншіден, қазақстандық модель этностардың қоғамдық ұйымдары, этномәдени бірлестіктер негізінде құрылды. Үшіншіден, қазақстандық этностардың өкілдігі және олардың мүдделерін саяси іске асыру жоғары мемлекеттік деңгейде жүзеге асырылады. Қазақстан халқы

Ассамблеясының Төрағасы Қазақстан Президентінің өзі Конституцияның кепілі болып табылады және осымен Қазақстан халқы Ассамблеясының жоғары мәртебесі айқындалды. Этностық топтардың мүдделері Ассамблеяның парламенттік кепілдік берілген өкілдігі арқылы қамтамасыз етіледі, оның нәтижесінде Ассамблеядан сайланатын Мәжіліс депутаттары еліміздің барлық этностары мүдделерінің жиынтығы ретінде оның мүдделерін білдіреді.

Біздің заманымыздың этникалық процестері екі тенденциямен сипатталады: интеграция – ынтымақтастық, әртүрлі этникалық қауымдастықтардың бірлестіктері, халықтар өмірінің барлық жақтарын жақындастыру; саралау – халықтардың ұлттық тәуелсіздікке ұмтылысы.

Этносаралық қатынастар достық, өзара сыйластық немесе, керісінше, жанжалды, дұшпандық болуы мүмкін. Мәселен, Кеңес Одағы халықтарының достығы мен ынтымақтастығын нығайтудың кеңестік кезеңінде күн сайын теледидар мен радио хабар тарататын. Бірақ іс жүзінде сөздер көбінесе істен алшақтады. Сол кезеңде әлеуметтік, экономикалық, ұлттық ерекшеліктер мүлдем ескерілмеді. Халықаралық міндеттер мен таптық мақсаттар ұлттық мүдделерден жоғары қойылды. Бұл 1979 жылы Целиноградта, 1986 жылы желтоқсанда Алматыда және Қазақстанның басқа да ірі қалаларында наразылықтың жарылуына әкелді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін жергілікті жерлердегі құқық қорғау органдарының көптеген этносаралық қақтығыстары адамдардың үлкен тобының қылмыс жасауы немесе жаппай бұзақылық ретінде сараланды және бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен жарияланбады. Билік мұндай фактілерді қоғамнан жасыруға тырысты. 1991 жылдан кейінгі этносаралық қақтығыстардың көптігі жалпы қазақ халқының агрессивтілігімен емес, оқиғаларды бұқаралық ақпарат құралдарымен жариялаудың жаңа режимімен және

тәуелсіз БАҚ пен байланыс құралдарының пайда болуымен түсіндіріледі.

Бүгін біз этносаралық және конфессияаралық келісімнің бірегей үлгісін орнаттық деп нық сеніммен айта аламыз. «Қазақстан 130 этнос пен 18 конфессияның өкілдері үшін туған шаңырағына айналды. Азаматтық бейбітшілік пен ұлтаралық келісім – біздің басты құндылығымыз. Көпұлтты еліміздегі татулық пен келісім, мәдениеттер мен діндердің үндесуі әлемдік эталон ретінде танылған», – делінген ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» Стратегиясы жаңа саяси бағыт» Жолдауында. Біздің қоғамда полиэтностық және мәдени сан алуандық ұлттың рухани-адамгершілік байлығының сарқылмас көзі болып табылады.

Осыған қарамастан, этникалық сепаратизм, этносаяси экстремизм және халықаралық терроризм елдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіретінін атап өткен жөн. Мына жағдайларға байланысты арнайы шараларды қабылдау қажет:

- этникалық сепаратизм мен этносаяси экстремизмнің алдын алу;

- қоғамда экстремизм идеяларын қабылдамауды елдің даму идеяларына қатысты жағымсыз құбылыс ретінде қалыптастыру, өмір сүру сапасын, әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси тұрақтылықты арттыру;

- құқықтық негіздерді нығайту және ұлтаралық жанжалдардың және олармен байланысты этноконфликт көріністерінің ерте алдын алуды сараптамалық қамтамасыз ету;

- этномәдени және қоғамдық бірлестіктерді, діни ұйымдарды, олардың көшбасшыларын ұлтаралық және конфессияаралық диалогты дамыту, отбасылық құндылықтарды жаңғырту, экстремизм мен төзбеушілікке қарсы іс-қимыл жөніндегі қызметке тарту;

- әлеуметтік желілерде экстремистік идеяларды насихаттауға қарсы іс-қимыл жасау институттары мен

азаматтық қоғам өкілдері мен интернет-провайдерлердің қатысуымен ұйымдастыру;

– мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіруге, этноұлттық және нәсілдік өшпенділік пен араздықты қоздыруға бағытталған қызметке тыйым салу;

– сайлау процесінде және партиялық бағдарламаларда этникалық факторды саясиландыруға қарсы іс-қимыл бойынша нормативтік-құқықтық және ақпараттық сипаттағы шараларды іске асыру.

– ұлтаралық қақтығыстарды болжау, алдын-алу және реттеу:

– ҚР субъектілерінің атқарушы билігінің уәкілетті органдарын құруды қоса алғанда, республикалық, өңірлік деңгейлерде басқару және іс-қимылдарды үйлестіру жүйесін жетілдіру;

– Қарулы Күштерде, құқық қорғау органдарында және сотталғандармен жазаны орындау жүйесінде жеке құраммен жұмыс істеудегі этникалық және діни аспектілерді есепке алу;

– әскери ұжымдар мен әскери бөлімдер орналасқан аудандардағы ұлтаралық қатынастар жағдайының мониторингі;

– ақпарат көздерін әртараптандыруға (оның ішінде қоғамдық, этномәдени, құқық қорғау және діни ұйымдар, құқық қорғау органдары, сарапшылар қоғамдастықтары жүзеге асыратын мониторинг қызметінің деректерін пайдалануға) негізделген және ҚР субъектілеріндегі жанжалды және жанжал алдындағы жағдайларға жедел ден қою мүмкіндігін көздейтін этносаралық қатынастар жай-күйінің мониторингінің және жанжалды жағдайлардың ерте алдын алудың қоғамдық-мемлекеттік жүйесін құру;

– ҚР субъектілерін атқарушы билік органдарымен және жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен, ҚР субъектілеріндегі мемлекеттік ұлттық саясатты жүзеге асыру және этномәдени және діни бірлестіктермен өзара іс-

кимыл саласындағы ҚР субъектілерінің мемлекеттік билік органдарының қызметі туралы ақпаратты дайындауды қоса алғанда, ұлтаралық қатынастардың жағдайына мониторинг жүргізуді қамтамасыз ету;

– бұқаралық ақпарат құралдарындағы, әлеуметтік желілердегі жарияланымдарға мониторинг және талдау жасау.

Сепаратизм (терроризм, экстремизм, ксенофобия сияқты) – ең қауіпті және болжанбайтын құбылыстардың бірі. Жеке тұлғалардың, бірлестіктер мен ұйымдардың іс – әрекеттерінде сепаратизмді уақтылы анықтау, алдын алу және алдын алу – қауіпсіздік кепілі.

Мәселені қорытындылай келе, қарастырылып отырған мәселеге қатысты кейбір маңызды тұжырымдар көрсетілуі керек. Қазақстан Республикасы атауы титулдық ұлттың атауынан шыққан еліміздің субъектісі болып табылады. Ұлттар этникалық қауымдастықтарға жатады. Этникалық топтарды ерекшелейтін белгілер, ең алдымен, тарихи тәжірибенің, тарихи жадтың ортақтығы болып табылады. Қазіргі уақытта өмір қауіпсіздігі мәдениетінің қазіргі деңгейін қалыптастыру жүйесінде адамның терроризмге қарсы мінез-құлқы мен экстремизмге қарсы ойлауын қалыптастыру басым болып табылады. Кез-келген террористік іс-әрекет оның қатысушыларының кез-келген жағдайда гүлденген және бақытты өмірін құруға ықпал етпейтіндігіне байланысты мақсатсыз болып табылады. Төтенше жағдай қатері кезінде хабардар ету жүйесін құру тіршілік қауіпсіздігі мәдениеті шеңберінде жеке деңгейде жүзеге асырылмайды.

Террористік акт – бұл әлеуметтік сипаттағы түрі. Ұлтаралық проблемаларды тану және оларды ұлттық саясат әдістерімен шешу этноәлеуметтік қақтығыстарды шешудің жолдарын білдіреді. Қарулы араласуға тек бір жағдайда ғана жол беріледі: егер қарулы қақтығыс нысанын қабылдаған қақтығыс кезінде адам құқықтары жаппай жойылса. Саясат

пен мәдениеттегі әр түрлі формадағы ұлтшылдық, сондай-ақ өзін-өзі оқшаулау ұлтаралық саралаудың формалары болып табылады. Туыстық қатынастарға негізделген және рудан тұратын алғашқы дәуірдегі этноәлеуметтік қауымдастық – бұл тайпа. Ұлттық сенімсіздіктің көрінісі ұлтаралық қатынастар мәдениетіне жатпайды.

3. Республикадағы қазіргі діни ахуал

Елдегі дін саласының жай-күйін талдау шешуді талап ететін мынадай үрдістерді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

1. Діни ахуалдың дамуына жаһанданудың әсері Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың бір бөлігі ретінде дінаралық және конфессияаралық шиеленістің импорты, Орталық Азиядағы радикалды діни ағымдар белсенділігінің өсу тәуекелін бастан кешуде. Жаһандану процесі жекелеген саяси күштердің дінді өз мүдделері үшін пайдалану үрдісімен, әлемде діни экстремизм мен терроризмнің таралуымен қатар жүреді. Халықаралық терроризмнің идеологиясы ретінде күшейіп келе жатқан зорлық-зомбылық экстремизмі діни ұрандарды жасырып, адам құқықтары мен бостандықтарын жояды, діни ағымға айтарлықтай зиян келтіреді, адамзаттың мәдени және рухани мұрасына нұқсан келтіреді, діндердің беделіне нұқсан келтіреді және конфессияаралық қатынастарға қауіп төндіреді.

Жалған діни догмаларды тура мағынада қабылдайтын және ұстанатын адамдардың ой-пікірлерінің, сезімдерінің, әрекеттерінің сипатына деструктивті әсер етіп, оларды қылмыс жасауға иман атымен уәждейтін діни фанатизм мен радикализм әлемнің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына нақты қауіп төндіреді. Діни фанатизм мен радикализм мемлекеттердің конституциялық негіздеріне, дамудың зайырлы қағидаттарына, халықтардың дәстүрлі рухани құндылықтарына нұқсан келтіреді.

Қазақстан әлемдік қоғамдастықтың толыққанды мүшесі ретінде жаһандану процестерін және діни экстремизм қатерлерін ескермей, осы проблемаларды шешуде

немқұрайлы бақылаушы болып қала алмайды. Осыған байланысты Еуропалық Одаққа мүше мемлекеттердің, Америка Құрама Штаттарының, Қытай Халық Республикасының, Біріккен Араб Әмірліктерінің, Ресей Федерациясының, Тәжікстанның, Өзбекстанның, Қырғызстанның тәжірибесі зерделенді. Бұл елдерде діни бірлестіктерге және ар-ождан бостандығы құқығын жүзеге асыру практикасына қатысты мемлекеттің реттеу функциясы күшейтілуде. Зерделенген және назарға алынған халықаралық тәжірибенің негізінде дін саласындағы мемлекеттік саясаттың орта мерзімді перспективаға арналған тұжырымдамалық жаңа тәсілін қалыптастыру талап етіледі.

Дін саласын құқықтық реттеу

Конфессиялық кеңістікте болып жатқан серпінді процестер мен оқиғаларды ескере отырып, дін саласындағы қолданыстағы заңнаманы қайта қарау және жаңарту талап етіледі. Діни қызметті құқықтық реттеу тетіктерінің өзгеруіне байланысты оларды елдегі діни ахуалдың жай-күйі мен дамуына тікелей әсер ететін әлемдік және өңірлік үрдістерге сәйкес келтіру қажет. Қоғамда діни радикализм мен экстремизм идеологиясының таралуына жол бермейтін жаңа құқықтық нормалар тұжырымдау міндеті тұр.

Мемлекеттің зайырлы негіздерінің жоғалып кету қатері

Қазақстандықтардың көпшілігіне діни қызметтегі ұстамдылық пен зайырлылық қағидаттарын түсіну тән. Сонымен қатар, соңғы жылдары қоғамда халықтың діндарлығының өсуі байқалады. Көптеген діни дәстүрлер заманауи сән трендіне айналууда. Халықтың белгілі бір бөлігіне діндарлықтың сыртқы көріністері, діни өмірдің жариялылығына деген қызығушылық тән. Халықтың кейбір бөлігі зайырлылықты атеизм деп қате түсіндіреді.

Дінге бет бұрған, бірақ діни ілімдерді білмейтін және сол себепті деструктивті әсерге оңай ұшырайтын жастардың радикалдану қаупі сақталуда. Жекелеген азаматтардың қоғам алдындағы конституциялық және азаматтық міндеттерін атқарудан бас тартуы орын алуда. Зандарға, елдің

мемлекеттік рәміздеріне, халықтың ұлттық-мәдени дәстүрлеріне, сондай-ақ жалпы қабылданған әдеп пен мінез-құлық нормаларына құрметсіздік білдіру жағдайлары жиілеп кетті.

Білім беру ұйымдарында діни атрибуттарды киюге, сенбі күндері оқу сабақтарына бармауға, сондай-ақ тым консервативті діни көзқарастарды ұстанатын ата-аналардың (заңды өкілдердің) ықпалымен оқушылардың жекелеген пәндерді оқудан бас тартуға жол бермеу жөніндегі талаптарды бұзу жағдайлары байқалады. Ата-аналардың алыс діни себептер бойынша балаларды медициналық вакцинациялаудан бас тарту фактілері орын алуда.

Тиісті мемлекеттік органдарда тіркеусіз діни рәсімдер мен рәсімдер бойынша ерлер мен әйелдердің неке одағын жасасу жағдайлары жиілеп кетті. Әйелдің отбасындағы қазіргі жағдайына, оның әлеуметтік белсенділігі мен жұмыспен қамтылуына, гендерлік теңдігіне қайшы келетін көнерген отбасылық құндылықтар насихатталуда. Жанжалдың жоғары дәрежесі қоғамға қауіп төндіретін, азаматтардың денсаулығына, психикалық және материалдық әл-ауқатына нұқсан келтіретін, өздерінің діни қалауы мен көзқарасын мемлекеттің зайырлы қағидаттарына және дәстүрлі рухани құндылықтарға қарсы қоятын, Қазақстан үшін жат құндылықтарды таратушы деструктивті діни ағымдарды ұстанушыларға тән. Олар насихаттайтын фундаментализм мен радикализмді санаға сіңіру қазақстандық қоғам мен мемлекеттің тұрақтылығына нақты қауіп төндіреді, Қазақстан халқы бірлігінің әлсіреуіне әкеледі, дәстүрлі рухани мәдениет пен сәйкестілік, басқа конфессиялар өкілдерінің құқықтарының бұзылуы.

Діни радикализм идеологиясының таралуы

Діни радикализм мен экстремизм идеологиясы қоғамдық санаға интернет-кеңістікті, қазіргі заманғы электрондық бағдарламалық қосымшаларды қоса алғанда, жаһандық ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы жаппай ақпараттық-психологиялық әсер ету жолымен енеді.

Қоғамға, әсіресе жастарға мақсатты ықпал ету әлеуметтік желілер, экстремистік және террористік идеялар қарқынды ілгерілеп келе жатқан бейнероликтерді, әдебиеттерді заңсыз тираждау және танымал ету арқылы жүргізіледі.

Радикалды діни идеологияның жаппай деструктивті ақпараттық әсерінің әсерінен қоғамның жекелеген өкілдерінің санасы өзгеріске ұшырайды, азаматтардың мемлекетке деген әлеуметтік сенім деңгейі төмендейді, патриотизм мен ынтымақтастық сезімдері нивелирленеді, құндылық бағдарлары мен этикалық нормалар өзгереді, отбасылар ыдырайды, қоғамға бөліну енгізіледі.

Радикалды діни идеяларды жүйелі және жоспарлы түрде қоғамға ақпараттық тарату – террористер мен экстремистер қатарына жаңа мүшелерді тарту мен тартуға қолайлы жағдай туғызады. Діни экстремизм идеологтарының зайырлы мемлекеттің, азаматтық бірегейліктің қағидаттары мен ұстанымдарына нұқсан келтіру әрекеттері - қоғамдағы қақтығыс әлеуетінің артуына, радикалды діни ағымдар ұстанушыларының, оның ішінде халықаралық террористік ұйымдар қатарына кіру үшін шетелге заңсыз шығуға ұмтылатындар санының артуына әкеп соқтырады. Деструктивті діни ағымдардың радикалды ниеттегі өкілдері экстремалды әрекеттерге – азаматтарға, қоғам мен мемлекетке қарсы зорлық-зомбылық актілерін ұйымдастыру мен жасауға дайын.

Радикалды діни ағымдарды ұстанушылардың криминализациясы, олардың ұйымдасқан қылмыстық топтармен бірігуі байқалады. Жастардың деструктивті ағымдар идеологиясының алдындағы осалдығының факторлары әлеуметтік-экономикалық проблемалардың болуы, әлеуметтік әділетсіздік сезімі, өмірлік тәжірибенің болмауы, сыни қабылдаудың төмендігі болып табылады.

Елдің конфессиялық кеңістігіндегі процестер туралы

Елдегі дін саласының жай-күйіне діни бірлестіктердің қызметі және олардың бір-бірімен, қоғаммен, мемлекеттік

билік және басқару органдарымен өзара қарым-қатынасы айтарлықтай әсер етеді.

Елімізде радикалды және тіркелмеген діни ағымдардың, сондай-ақ сот шешімімен Қазақстан аумағында тыйым салынған террористік және экстремистік ұйымдардың жақтаушылары бар.

Радикалды діни ағымдар өкілдерінің ресми дін өкілдерімен шиеленістер тудыру жағдайлары байқалуда. Кейбір діндарлардың өздерінің діни көзқарастарымен бөліспейтіндерге қатысты айыптаулар мен айыптауларды білдіру фактілері бар. Жекелеген діни бірлестіктер мен тіркелмеген діни ағымдар, оның ішінде әртүрлі ұйымдар, білім беру орталықтары, оқыту курстары мен семинарлар құру арқылы заңсыз уағыздау және миссионерлік қызмет жүргізеді.

Діни бірлестіктердің жекелеген өкілдері тарапынан діни іс-шараларды өткізу, діни әдебиеттің, діни мазмұндағы өзге де ақпараттық материалдардың айналымы жөніндегі заңнамада белгіленген талаптарды, сондай-ақ кәметке толмағандарды діни іс-шараларға және діни бірлестіктердің қызметіне тартуға және қатысуға қойылатын талаптарды бұзу фактілері бар.

Әлеуметтік желілерде жалған уағыздардың ауқымды дамуынан тәуекелдер кеңеюде. Діни әдебиетті осы мақсаттар үшін белгіленген стационарлық үй-жайлардан тыс жерлерде заңсыз тарату фактілері орын алуда. Радикалды діни идеялардың таралуына қарсы тұра алатын, әсіресе ҚМДБ жүйесінде білікті дін қызметкерлеріне деген қажеттілік артып келеді.

Қазақстандық қоғамның рухани дамуының дәстүрлі негіздерін сақтау, елдің мемлекеттік құрылымының зайырлылық қағидаттарын сақтауда дін өкілдерінің азаматтық ұстанымын қолдау қажет. Діни қауымның мінез-құлықтың этикалық нормаларын сақтауына, қарапайымдылық таныту, діни төзімділік пен өзге де жоғары моральдық-адамгершілік қасиеттер танытуына қойылатын

талаптарды арттырып, басқа діндарлар үшін лайықты үлгі болуға тиіс.

Дін саласындағы мамандарға қажеттіліктің өсуі

Қоғамның түрлі топтары арасында діни экстремизмнің алдын алуға белсенді қатыса алатын дінтану, теология және исламтану саласындағы кадрлардың біліктілігіне қойылатын талаптар өсуде. Ел азаматтарының шетелде діни білім алуының реттелмеуі олардың деструктивті діни идеологияға тартылуына және өз елінде маман ретінде талап етілмеуіне әкеледі. Шетелдік күмәнді діни оқу орындарына оқуға кеткен қазақстандықтарды елге қайтару проблемасы өзекті күйінде қалып отыр.

Осыған байланысты азаматтардың шетелдік діни білім беру ұйымдарында теологиялық білім алу тәртібі реттеуді талап етеді. Ел азаматтарының Қазақстанда діни білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет. Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға қатысатын мемлекеттік органдар, мекемелер мен ұйымдар қызметкерлерінің, сарапшылар мен талдаушылардың біліктілігін одан әрі арттыру талап етіледі.

Дін саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру жөніндегі мемлекеттік органдар қызметінің кейбір мәселелері туралы

Діни экстремизмнің алдын алу және оған қарсы іс-қимыл жөніндегі міндеттерді іске асыру бойынша орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың жеткіліксіз тиімді жұмысы байқалады. Қоғамда діни қатынастар саласындағы радикалды көріністерге байланысты кез келген әрекетке мүлдем төзбеушілікті қалыптастыру шеңберінде деструктивті діни идеялардың таралуына осал халықтың нысаналы топтарымен нақты түсіндіру және алдын алу жұмысы талап етіледі.

Діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу, радикалды діни ағымдарды ұстанушыларды радикалды көзқарастан арылту мәселелері бойынша Мемлекеттік органдардың азаматтық қоғам институттарымен, қоғамдық

және діни бірлестіктермен, БАҚ-пен, білім беру, мәдениет және спорт ұйымдарымен жұмыстарын үйлестірудің жеткіліксіз деңгейі сақталуда.

Баяндалғанға байланысты Орта мерзімді перспективаға арналған дін саласындағы мемлекеттік саясатты дамытудың тұжырымдамалық басымдықтарын айқындау талап етіледі.

2021 жылы елімізде Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің кезекті IV Съезін өткізу жоспарланып отыр. Биылғы жылы 25 жылдық мерейтойын атап өтетін Қазақстан халқы Ассамблеясы да бейбітшілік пен тұрақтылық ісіне қызмет етеді.

Республика Конституциясының 1-бабында Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады делінген. Дәл осы тұрғыда мемлекеттің дін саласындағы саясаты жүзеге асырылады.

Қорытынды: Еуропа мен Азияның дамыған мемлекеттерінің тәжірибесі әрбір елдің ең алдымен өзінің ғасырлық мәдени және ұлттық дәстүрлерін қорғайтынын көрсетеді, Қазақстан мемлекеттік - конфессиялық саясат бұл үрдістен тыс қалмайды.

Мемлекеттің негізгі күш-жігері мынадай міндеттерге шоғырлануы тиіс:

1) мемлекет дамуының зайырлылық қағидаттарын нығайту, азаматтардың ар-ождан бостандығына құқықтарын қамтамасыз ету;

2) діни саланы реттейтін заңнаманы жетілдіру;

3) мемлекеттің зайырлылық қағидаттарын нығайтуға және діни экстремизмге қарсы іс-қимылға бағытталған Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатын іске асыру бойынша барлық деңгейдегі мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғам институттары жұмысының бірыңғай жүйесін жетілдіру;

4) азаматтардың ар-ождан бостандығына және діни нанымдарын құрметтеуге заңмен кепілдік берілген құқықтарын қамтамасыз ету;

5) діни бірлестіктердің толыққанды жұмыс істеуі үшін жағдайларды қамтамасыз ету және ұлттық қауіпсіздікті, зайырлы мемлекеттің конституциялық негіздерін бұзатын және халықтың жекелеген топтарының радикалдануына ықпал ететін деструктивті діни ағымдардың қызметіне жол бермеу болып табылады;

6) халық арасында қоғамда тұрақтылықты, этносаралық және конфессияаралық келісімді сақтау, азаматтарда деструктивті діни идеологияға қарсы иммунитетті қалыптастыру бойынша мемлекет іске асыратын шараларды түсіндіруге бағытталған ақпараттық-ағарту жұмысын күшейту

7) халықтың барлық нысаналы топтарын атаулы және жаппай қамту;

8) азаматтардың барлық санаттарының заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау;

9) жүйелі басқарушылық шешімдер қабылдау үшін дін саласындағы ахуалдың мониторингі мен диагностикасының озық әдістемелерін енгізу болып табылады;

10) діни оқу орындарының оқу бағдарламалары, оқыту әдістемелері туралы ақпаратты жедел ұсыну болып табылады;

11) дін саласында мемлекет іске асыратын іс-шараларды нысаналы ақпараттық қамтамасыз ету;

12) Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қауіп-қатер көрінуінің сипаты мен дәрежесін есепке алу;

13) діни бірлестіктердің заңсыз іс-әрекеттеріне жол бермеу.

Дін саласындағы заңнаманы жетілдіру

Дін саласындағы тиімді мемлекеттік саясаттың аса маңызды бағыттары оны құқықтық қамтамасыз ету және уақыт талабы мен сын-тегеуріндеріне сәйкес, оның ішінде Ақпарат және коммуникациялар, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, спорт, мемлекеттік қызмет, жергілікті өзін-өзі басқару салаларындағы және өзге де салалардағы заңнаманы жетілдіру болып табылады.

Қазақстандық зайырлылықтың бірегей моделі Қазақстан халқының жалпыұлттық (азаматтық) және мәдени бірегейлігі негізінде қалыптасты. Бүгінгі таңда орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың алдында Қазақстан халқының көп этностық және көп конфессиялық ерекшелігі мен бірлігін көрсететін рухани-мәдени мұраны одан әрі сақтау және дамыту міндеті тұр. Төмендегі негізгі материалдарға назар аударуыңызды сұраймыз. Христиандардың қасиетті кітаптары – Киелі кітап, ал мұсылмандар – Құран. Классикалық буддизм мәтіндерінің негізгі канондық жинағы – Трипитака. Индуизмдегі ең жоғары құдайлар – явишну, Шива және Брахма. Сенушілердің бата алу үшін қасиетті жерлерге саяхаты қажылық деп аталады. Баптизм – протестантизмдегі ең үлкен ағымдардың бірі. Таурат – бұл еврейлердің дәстүрлі діни заңдарының жиынтығы. Талмуд, иудаизмдегі заңнама мен сот ісінің негізі. Буддизм – ең көне әлемдік дін. Исламның маңызды догмаларының бірі – Құдайдың тағдырына сену. Буддизм, христиан, ислам әлемдік діндерге жатады. Ең жас дін – ислам. Оның ағымдарының бірі ваххабизм 18 ғасырда Арабияда пайда болды. Фетишизм дегеніміз – кез-келген нақты заттарға табынумен және оларға табиғаттан тыс қасиеттер берумен байланысты ерте формереологияны білдіреді. XX ғасырдың 60-70 – ші жылдары Еуропа мен АҚШ-тағы дәстүрлі діндердің дағдарысы және ондағы халықтың бір бөлігінің көңілі конфессиядан тыс нанымдардың пайда болуының негізгі себебі болды.

Бақылау сұрақтары:

1. Қазақстан жаһандық этносаралық және конфессияаралық диалог орталықтарының бірі ретінде.
2. Ұлттың мәдени дамуының қауіпсіздігі.
3. Ұлттық саясат мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде
4. Қазақстан Республикадағы қазіргі діни ахуал.
5. Діни радикализм идеологиясының таралуы

ГЛОССАРИЙ

Қауіпсіздік – жеке адамның, қоғамның, мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерінің ішкі және сыртқы қатерлерден қорғалуы.

қауіпсіздік парадигмасы – қауіпсіз дамудың түпкі негіздеріне қоғамда терең тамырланған дүниетанымдық көзқарастар. Қауіпсіздік парадигмаларының болуының салдары-доктриналық компонентке де, қауіптерді бейтараптандырудың нақты шаралар жиынтығына негізделген қауіпсіздік позициясының белгілі бір әдісі;

қауіпсіздік мәдениеті – бұл әлеуметтік топты «басқалардан», «бөтен адамдардан» бөлудің негізі неде екендігі туралы символдар, бейнелер, идеялар мен идеялардың жиынтығы. Қауіпсіздік мәдениеті «қауіпсіздік кеңістігін» белгілейтін, оларды бір-бірінен ажырататын өзінің «кодтарын» қалыптастырады;

қауіпсіздік шекарасы – бұл қоғамдық саясат саласында қалыптасатын өзгеретін көріністерге тәуелді әр түрлі «қауіпсіздік кеңістігін» сипаттайтын шекара;

қауіпсіздік режимі – бұл қауіпсіздік акторлары үшін мінез-құлық шеңберін белгілейтін және олардың арасындағы өзара және оң өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін қағидаттар, ережелер мен нормалар жиынтығы;

қауіпсіздікті басқару – бұл қауіпсіздік актерлерінің өмірлік мүдделерін анықтайтын маңызды салалардағы ынтымақтастық тәртібі;

қауіпсіздік кешені – бұл қауіпсіздік туралы тұрақты көзқарастар мен қауіпсіздік қатынастарын біріктіретін елдерді қамтитын трансұлттық аймақ;

қауіпсіздік қоғамдастығы – бұл қауіпсіздік мінез-құлқын реттейтін құндылықтардың үйлесімділігі негізінде қалыптасатын «қауіпсіздік кешенінің» бір түрі. «Қауіпсіздік қоғамдастығы» Солтүстік Америка мен Батыс Еуропа елдерін қамтиды деген пікірді жиі кездестіруге болады;

геоқауіпсіздік – бұл кең ұғым шекаралармен белгіленген белгілі бір аумақта «қауіпсіздіктің кеңістіктік бейнесін» құрайтын «қауіпсіздік тәжірибесі» мен «қауіпсіздік сәйкестіктерінің» жиынтығын қамтиды.

Абсолютті (мінсіз, мінсіз қауіпсіздік, қауіпті емес) – белгілі бір объектіге қауіптер мен қауіптердің болмауымен сипатталады.

Нақты (нақты қауіпсіздік) – бұл шын мәнінде бар, елестетілмейтін қауіпсіздік, оларға қарсы тұрған күштердің әрекетіне (әрекетсіздігіне) қарамастан сақталатын қандай да бір объект үшін объективті түрде бар қауіптермен және қауіп-қатерлермен сипатталады; қауіптер мен қауіп-қатерлерге қарсы тұрған күштердің нақты мүмкіндіктерін көрсетеді.

Жеткілікті (қолайлы қауіпсіздік) – бұл қандай да бір объектінің орнықты даму қажеттіліктерін қанағаттандыратын жай-күй. Мұндай деңгейде қауіптер мен қауіптердің болуы объект үшін оның маңызды қасиеттерін жоғалтуға әкелмейді.

Шекті (ең аз жол берілетін қауіпсіздік) – қауіптер мен қатерлердің одан әрі әсер етуі олар әрекет ететін объект үшін елеулі қасиеттердің, сапалы сыртқы және ішкі айқындылықтың, тұтастықтың жоғалуына әкеп соғатын шекаралық жағдай. Қауіпсіздіктің шекті деңгейі-объектінің маңызды қасиеттерін жоғалту, оның нақты өлімі.

Иллюзия (қиял, қиял, жалған, көрінетін қауіпсіздік) – бар, нақты қауіптер мен қауіптердің субъективті бейнесі – олардың болмауы немесе минималды болуы (субъектінің қауіптер мен қауіптерді жеткіліксіз көрсетуі) ретінде жалған қабылданады.

Әскери доктрина – әскери қауіпсіздігін қамтамасыз ету мемлекет қызметінің маңызды бағыты болып табылады. Басты мақсат – ел аумағын, егемендігін, экономикасын, мемлекеттік институттарын, азаматтарын әскери қатерлерден қорғау, агрессияның немесе әскери жанжалдардың

туындауының алдын алу, Қазақстан Республикасының орнықты дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау.

Қауіпсіздіктің шектен тыс деңгейі – бұл объектінің маңызды қасиеттерін жоғалту, оның нақты өлімі. иллюзиялық (ойдан шығарылған, елестетілген, жалған, көрінетін қауіпсіздік) – бар, нақты қауіптер мен қауіптердің субъективті бейнесі – олардың болмауы немесе минималды болуы (субъектінің қауіптер мен қауіптердің жеткіліксіз көрінісі) ретінде жалған қабылданады.

Қауіп – бұл теріс әсер етудің объективті мүмкіндігі, мысалы, әлеуметтік организм, соның салдарынан оған қандай да бір зақым келуі мүмкін, оның жағдайын нашарлататын, оның дамуына жағымсыз динамика немесе параметр беретін зиян; зұлымдық туғызу мүмкіндігі немесе алдын-ала болжау; мүмкін немесе нақты құбылыстар, оқиғалар мен процестер. басқа субъектілер (жеке тұлға, әлеуметтік топ, халық, мемлекет) немесе адамдар үшін маңызды объектілер немесе табиғи құндылықтар немесе оларға зиян келтіру, деградация туғызу, даму жолын жабу.

қауіп-қорқыту, біреуге қиындық, зұлымдық туғызуға уәде беру; ашық дұшпандық күштердің мақсатты әрекетінен туындайтын қауіптің ең нақты және тікелей түрі; мүмкіндіктен шындыққа өтуге дайын сатыдағы қауіп, келесі қауіпті оқиғалар туралы сөзбен немесе демонстрациялық әрекетпен ескерту немесе басты мақсатпен адастыру - қорқынышты сатып алу үшін пайдалану қандай да бір жағынан басым жағдай. шақыру-бұл белгілі бір, атаулы бағытты қажет етпейтін, бірақ олармен санасуға мәжбүр ететін, оларға жауап беруді қажет ететін жағдайлардың жиынтығы.

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы – бұл біртұтас жүйе. саяси теория, көзқарастар, атом қаруын қолданбай қорғаныс құралдарын қолдану, азаматтардың жоғары патриоттығына сүйене отырып, жеке тұлғаның, отбасының, ұлттың, қоғам мен

мемлекеттің табысты дамуы үшін сырттан да, іштен де қауіптердің алдын алу және еңсеру.

адам құқықтары – бұл адамның мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған мүмкін болатын мінез-құлықтың заңмен қорғалатын шарасы; адамның табиғатынан туындайтын, қоғамдағы жеке тұлғаның қауіпсіз, еркін өмір сүруі жағдайында қарапайым, маңызды артықшылықтарды пайдалану мүмкіндігі болып табылатын әмбебап категория.

азаматтың құқықтары – бұл кез-келген адамның емес, белгілі бір мемлекетпен тұрақты құқықтық байланыста болатын адамның мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған заңмен және мемлекетпен қорғалатын заңды мүмкін мінез-құлық шарасы.

жеке бас бостандығы – бұл қандай да бір кедергілердің, бір нәрседе ұялудың жоқтығын білдіретін азаматтың құқығы.

жеке (азаматтық) құқықтар мен бостандықтар – адамның жеке өміріне қажетсіз араласудан қорғануға мүмкіндік беретін мүмкіндіктері, басқаша айтқанда, бұл табиғи және бөлінбейтін іргелі құқықтар мен туғаннан бастап адамның бостандықтарының жиынтығы; оларға мыналар жатады: өмір сүру құқығы, жеке басына қол сұғылмау құқығы, ар-намыс пен қадір-қасиетті қорғау құқығы, тұрғын үйге, жеке өмірге қол сұғылмау құқығы, жеке және отбасылық құпияға құқық, қозғалыс және тұрғылықты жерді таңдау еркіндігі, ар-ождан бостандығы, хат алмасу құпиясына құқық және т. б.

саяси құқықтар мен бостандықтар – азаматтардың қоғамдық және саяси өмірге қатысуына, сондай-ақ мемлекет пен қоғамды басқаруға қатысуына мүмкіндік беретін құқықтар жиынтығы; оларға мыналар жатады: азаматтыққа құқық, бірігу құқығы; жиналыстар, митингілер мен демонстрациялар өткізу құқығы; мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайлау және сайлану құқығы және т.б.

әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтар- адамның экономикалық және мүдделерін қанағаттандыруды қамтамасыз етуге арналған материалдық тауарларды өндіру және бөлу саласындағы жеке құқықтардың жиынтығы; олардың қатарына мыналар жатады: оның әртүрлі нысандарындағы меншік құқығы; Кәсіпкерлік қызметке құқық; кәсіпті, кәсіп пен жұмыс түрін, қабілеттерін, білімін, кәсіптік даярлығын таңдау құқығы; денсаулық және қауіпсіз еңбек жағдайларына құқық; Еңбек үшін кепілдендірілген сыйақы алу құқығы; демалу құқығы; әлеуметтік қамсыздандыру құқығы; тұрғын үйге құқық; денсаулықты сақтау құқығы

әлеуметтік-мәдени құқықтар мен бостандықтар – адамның рухани, мәдени игіліктер мен жетістіктерді пайдалану, олардың бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес оларды құруға қатысу құқықтарының жиынтығы; мұндай құқықтарға мыналар жатады: білім алу құқығы; көркем, ғылыми, техникалық және басқа да шығармашылық түрлерінің бостандығы; мәдени жетістіктерді пайдалану құқығы (мәдени құндылықтарға қол жеткізу); Тілді таңдау еркіндігі және т. б.

әскери қауіпсіздік – адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделерін әскери күш қолданумен немесе оны қолдану ниетімен байланысты сыртқы және ішкі қауіптерден қорғау жағдайы.

экономикалық қауіпсіздік – Қазақстан Республикасы Ұлттық экономикасының орнықты дамуы мен экономикалық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін нақты және әлеуетті қатерлерден қорғалу жағдайы.

экологиялық қауіпсіздік – адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің өмірлік маңызды мүдделері мен құқықтарының қоршаған ортаға антропогендік және табиғи әсерлер нәтижесінде туындайтын қауіптерден қорғалу жағдайы.

саяси қауіпсіздік – азаматтардың, әлеуметтік топтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуы және олардың мүдделерінің тепе-теңдігі, мемлекеттің тұрақтылығы, тұтастығы және қолайлы халықаралық жағдайы қамтамасыз етілетін конституциялық құрылыс негіздерінің, мемлекеттік органдар жүйесінің қызметі мен мемлекеттік басқару тәртібінің нақты және әлеуетті қатерлерден қорғалу жағдайы.

ақпараттық қауіпсіздік – Қазақстан Республикасының ақпараттық кеңістігінің, сондай-ақ ақпараттық саладағы адам мен азаматтың, қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерінің елдің орнықты дамуы мен ақпараттық тәуелсіздігі қамтамасыз етілетін нақты және әлеуетті қатерлерден қорғалу жай-күйі.

қоғамдық қауіпсіздік – азаматтардың өмірін, денсаулығы мен әл-ауқатын, қазақстандық қоғамның рухани-адамгершілік құндылықтарын және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін қоғамның тұтастығы мен оның тұрақтылығы қамтамасыз етілетін нақты және әлеуетті қатерлерден қорғау жағдайы.

ұлттық саясат – ұлттық мүдделерді есепке алуға, үйлестіруге және іске асыруға, ұлттық қатынастар саласындағы қайшылықтарды шешуге бағытталған мемлекеттің заңнамалық, ұйымдастырушылық және идеологиялық шараларының жиынтығы. Бұл мемлекеттің тиісті саяси құжаттары мен құқықтық актілерінде бекітілген ұлттар, этникалық топтар арасындағы қатынастарды реттеу жөніндегі мақсатты қызмет.

ішкі саясат – бұл ұлттық мүдделерді процестерден, ұйымдардан, мемлекет басқаратын және оның аумағында орналасқан адамдар мен объектілерден туындайтын қауіптерден қорғау. Ол республикалық және өңірлік деңгейлерде жүзеге асырылады.

сыртқы саясат – бұл мемлекеттің ұлттық мүдделерін басқа мемлекеттер тарапынан сырттан келетін қауіптерден

қорғау және жаһандық, аймақтық, жергілікті деңгейде жүзеге асырылады.

мемлекеттің сыртқы саясаты – бұл халықаралық құқық субъектілерімен қарым-қатынас орнатуға және қолдауға, Ұлттық қауіпсіздік пен мүдделерді қорғауға, сондай-ақ оның халықаралық қатынастардың басқа субъектілеріне әсерін кеңейтуге бағытталған іс-шаралар жүйесі.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – ұлттық мүдделерді нақты және ықтимал қатерлерден қорғауға бағытталған ұлттық қауіпсіздік субъектілерінің қызметін білдіреді.

Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесі – бұл ұлттық қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік саясат шеңберінде Ұлттық қауіпсіздік субъектілері іске асыратын құқықтық, ұйымдастырушылық, экономикалық, техникалық және өзге де шаралардың жиынтығы.

Ұлттық қауіпсіздік органдары – конституциялық құрылысты, мемлекеттік егемендікті, аумақтық тұтастықты, экономикалық, ғылыми-техникалық және қорғаныс әлеуетін қорғау, мемлекеттік шекараны қорғау, үкіметтік байланысты қолдау және қамтамасыз ету, сондай-ақ терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы қызметті ведомствоаралық үйлестіру жөніндегі Қарсы барлау қызметін жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін арнаулы мемлекеттік органдар.

Сыртқы барлау саласындағы уәкілетті орган (Ұлттық қауіпсіздік комитеті) – Президентті тиісті ақпаратпен қамтамасыз ету мақсатында барлау қызметін жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін арнаулы мемлекеттік орган, Қазақстан Республикасының Парламенті мен Үкіметі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен

мемлекеттік ұйымдары, сондай-ақ барлау қызметін жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік орган.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік күзет қызметі – күзетілетін адамдар мен объектілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, күзетілетін адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелері жөніндегі ұйымдастырушы және үйлестіруші орган болып табылатын Қазақстан Республикасының Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін арнаулы мемлекеттік орган;

Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттігі) – мемлекеттік қызмет саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясатты іске асыруды және мемлекеттік қызметтер көрсету сапасының сақталуын бақылауды жүзеге асыратын орталық мемлекеттік орган;

ішкі істер органдары – адамның және азаматтың өмірін денсаулығын, құқықтары мен бостандықтарын, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін құқыққа қарсы қол сұғушылықтан қорғауға, қоғамдық тәртіпті сақтауға, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған құқық қорғау органы.

Қорғаныс министрлігі – мемлекеттің қорғаныс қабілетін, Қарулы Күштердің тұрақты жауынгерлік және жұмылдыру дайындығын қолдайтын және қамтамасыз ететін, өз құзыреті шегінде сыртқы барлауды, терроризм мен экстремизмге қарсы іс-қимылды, сондай-ақ әскери қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді жүзеге асыратын орталық атқарушы орган;

Сыртқы саясат саласындағы уәкілетті орган (Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі) – сыртқы саяси бағытты, Қазақстан Республикасының халықаралық бейбітшілікті, жаһандық және өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігерін, Қазақстанның халықаралық беделін нығайтуды, Қазақстан

Республикасының егемендігін, қауіпсіздігін, аумақтық тұтастығын және шекараларының, оның саяси тұтастығы мен мызғымастығын қорғауды дипломатиялық құралдармен және әдістермен іске асыруды қамтамасыз ететін орталық атқарушы орган басқа мемлекеттермен және халықаралық аренадағы өзара қарым-қатынастардағы сауда-экономикалық және өзге де мүдделерді, Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғаларының шетелдегі құқықтары мен мүдделерін, сондай-ақ халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызметті ведомствоаралық үйлестіруді және т.б.

саяси қауіптер – бұл билікке нұқсан келтіретін, құқықтық тәртіпті бұзатын, хаос, қақтығыстар мен қақтығыстар тудыратын, жалпы деградацияны, ұлттық тәуелсіздікті жоғалтуды тудыратын, мемлекетті әлсірететін және бұзатын, азаматтарды саяси құқықтар мен бостандықтардан айыратын, халықтың, қоғамның, оппозицияның билікке әсер ету мүмкіндігін жоққа шығаратын әлеуметтік құбылыстар, процестер, әрекеттер.

қоғамдық қауіпсіздікке қатер – бұл іске асырылуы адамның, азаматтың, қоғамның және мемлекеттің құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін бұзуға әкеп соғуы мүмкін қоғамдық қауіпсіздік объектілеріне қауіп төндіретін себептердің, жағдайлар мен факторлардың жиынтығы.

ұлттық экономикалық мүдделер – бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының қозғаушы күші болып табылатын қоғамның, әлеуметтік топтардың және экономикалық саладағы жеке тұлғалардың саналы қажеттіліктері.

экологиялық қауіпсіздік саясаты – мемлекеттің, қоғамдық ұйымдардың, заңды және жеке тұлғалардың экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мақсатты қызметі.

экологиялық қауіпсіздік жүйесі – экологиялық қауіптің табиғи және антропогендік факторларының қоршаған ортаға және адамның өзіне теріс жол берілетін әсерін қамтамасыз ететін механизм. экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі қызмет-жүзеге асырылатын немесе жоспарланатын шаруашылық және өзге де қызметтің, қоршаған ортаның және халықтың денсаулығының экологиялық қауіпсіздігіне кепілдік беретін сақтық шараларын әзірлеу және іске асыру үшін білімді, тәжірибені, әдістер мен құралдарды практикалық қолдану.

экологиялық қауіпсіздікті басқару – мемлекеттің орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуының экологиялық қауіпсіздігінің кепілдіктерін қамтамасыз ету мақсатында шаруашылық және өзге де қызметті жүргізудің қолайлы тәуекел деңгейлерін қамтамасыз ету үшін әкімшілік-құқықтық және экономикалық әдістерді іс жүзінде іске асыру.

мемлекеттің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – мемлекеттің орнықты экологиялық қауіпсіз әлеуметтік-экономикалық дамуына жағдай жасауға және оның экологиялық қауіпсіздігіне сыртқы және ішкі қатерлердің алдын алуға бағытталған мемлекеттік билік органдарының, заңды және жеке тұлғалардың, ұлттық және халықаралық қоғамдық ұйымдардың, бірлестіктердің, қозғалыстардың, саяси партиялардың және өзге де коммерциялық емес ұйымдардың қызметі. ақпарат-кез-келген формат пен өрнекті қабылдай алатын мәліметтер.

Ақпараттық технологиялар – деректерді іздеу, жинау әдістері және сақтауды, жұмысты, таратуды қамтамасыз ету нұсқалары.

ақпаратқа иелік – ақпараттың авторы немесе оны заңды түрде берген адам.

бір жүйеге біріктірілген компьютерлерге шабуыл – шабуылдаушы желіде осал жерді табу үшін дайындаған, жоспарлаған және жүзеге асырған әрекет. Шабуыл

ақпараттың қауіпсіздігіне қауіп төндіруі мүмкін. Компьютерлерге шабуыл оператордың алдын алады.

ақпарат жүйесінің операторы – деректерді қолдануды, оларды өңдеуді қамтамасыз ететін жеке немесе заңды тұлға.

Ақпараттық (компьютерлік) қауіпсіздікке төнетін қауіптер – бұл ақпаратты қорғау жағдайының бұзылуына әкелуі мүмкін әртүрлі әрекеттер; ақпараттық және компьютерлік жүйелерге зиян келтіруі мүмкін ықтимал оқиғалар, процестер немесе әрекеттер

қажетсіз мазмұн зиянды код, ықтимал қауіпті бағдарламалар және спам (яғни, ақпаратты жою немесе ұрлау үшін тікелей жасалған) ғана емес, сонымен қатар заңмен тыйым салынған сайттар, сондай-ақ тұтынушының жасына сәйкес келмейтін ақпараты бар қажетсіз ресурстар.

рұқсатсыз қол жеткізу – лауазымдық өкілеттіктерден асып кету арқылы оны пайдалануға рұқсаты жоқ қызметкердің ақпаратты қарауы. Рұқсатсыз кіру ақпараттың ағып кетуіне әкеледі; деректердің қандай екеніне және олардың қай жерде сақталатынына байланысты, ағып кетулер әртүрлі тәсілдермен ұйымдастырылуы мүмкін, атап айтқанда сайттарға шабуыл жасау, бағдарламаларды бұзу, желі арқылы деректерді ұстау, рұқсат етілмеген бағдарламаларды пайдалану.

қоғамның әскери қауіпсіздігі – бұл мемлекетке тәуелсіз адамдар өзара байланысты және өзара әрекеттесетін әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени кеңістікте әскери қауіптер мен әскери қауіптердің болмауымен сипатталатын жағдай.

Жұмылдыру – бұл әскери күшті, мемлекет экономикасы мен мемлекеттік органдарды әскери жағдайға ауыстыру жөніндегі іс-шаралар кешені.

азаматтарды әскери қызметке даярлау – бұл әскери қызмет негіздеріне оқыту мақсатында әскерге шақырылуға дейінгі және әскерге шақыру жасындағы азаматтармен, сондай-ақ әскери қызмет өткеру үшін әскери-техникалық

және басқа да әскери мамандықтар бойынша даярлау және қайта даярлау мақсатында әскери міндеттілермен мемлекеттік органдар өткізетін міндетті іс-шаралар кешені.

мемлекеттік аумақ — бұл белгілі бір мемлекет егемендігін жүзеге асыратын жер шарының бөлігі.

геостратегиялық аймақ — әлемдік саясатта шешуші рөл атқаратын мемлекеттің немесе мемлекеттер тобының айналасында қалыптасады және аймақты құрайтын елдердің аумақтарынан басқа олардың бақылау және ықпал ету аймақтарын қамтитын үлкен кеңістікті білдіреді.

геосаяси аймақ — бұл тығыз және тұрақты саяси, экономикалық және мәдени байланыстармен сипатталатын геостратегиялық аймақтың бөлігі.

жаһандық қауіпсіздік — бұл бүкіл адамзат үшін қауіпсіздіктің бір түрі, яғни.адамзат ұрпағының өмір сүруіне қауіп төндіретін немесе планетадағы тіршілік жағдайларының күрт нашарлауына әкелуі мүмкін әлемдік деңгейдегі қауіптерден қорғау.

этникалық қауіпсіздік — бұл ұлттық алауыздыққа, ұлттық төзімсіздікке орын жоқ қоғамдық өмірдің қауіпсіздігі, онда құқық ұлтқа басымдық бермейді және заңның әрпіне сәйкес барлық ұлттарға объективті және әділ қолданылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы (толықтырулармен және өзгертулермен).
2. Қазақстан Республикасының «Құқық қорғау қызметі туралы» Заңы 6 қаңтар 2011 жыл №380-IVҚРЗ (толықтырулармен және өзгертулермен).
3. «Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы 6 қаңтар 2012 жыл №527-IVҚРЗ (толықтырулармен және өзгертулермен).
4. Қазақстан Республикасының Конституциясылық заңы Қазақстан Республикасының Үкіметі туралы» 18.12.1995ж. №2688 (толықтырулармен және өзгертулермен).
5. Қазақстан Республикасының Конституциясылық заңы «Қазақстан Республикасының Президенті туралы» 26.12.1995ж. №2733 (толықтырулармен және өзгертулермен).
6. Қазақстан Республикасының Заңы «Қазақстан Республикасының ПО туралы» 23.04.2014 жыл №199-V ҚРЗ (толықтырулармен және өзгертулермен).
7. Қазақстан Республикасының Конституциясылық заңы «Қазақстан Республикасының Прокуратурасы туралы» 30 маусым 2017 года №81-VI (толықтырулармен және өзгертулермен).
8. Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі №178-VI Заңы. «Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі Туралы»
9. «Мемлекеттік құпиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы.
10. «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтанба туралы" Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 7 қаңтардағы №370-II Заңы.
11. Қазақстан Республикасы Президентінің 2011 жылғы 11 қазандағы №161 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының Әскери доктринасы

12. «Жұмылдыру дайындығы және жұмылдыру туралы» 1997 жылғы 16 маусымдағы №127-і ҚР Заңы (өзгерістер мен толықтырулармен). 1-бап. URL: <https://online.zakon.kz>.

13. Қазақстан Республикасы Қорғаныс және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігінің құрылуы туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 қазандағы №350 Жарлығы. URL: Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: <http://www.akorda.kz>.

14. Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі №554 Жарлығы. URL: <http://online.zakon.kz/Document>.

15. «Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастыру мен дамытудың 2001-2003 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы».

16. «2001-2005 жылдарға арналған ақпараттық-телекоммуникациялық жүйелер үшін радиоэлектрондық аспаптар мен құралдарды әзірлеу, жасау және дамыту». 17. «Қазақстан Республикасының телекоммуникация саласын дамытудың 2003-2005 жылдарға арналған бағдарламасы».

17. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы 10 қазан 2006 жыл №199.

18. Закон Республики Казахстан от 5 июля 2018 года №178-VI ЗРК. «О Совете Безопасности Республики Казахстан»

19. Закон Республики Казахстан «О государственных секретах».

20. Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года №370-II «Об электронном документе и электронной цифровой подписи».

21. Военная доктрина Республики Казахстан, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 11 октября 2011 года №161. URL: <http://akorda.kz>.

22. Закон РК от 16 июня 1997 года №127-І «О мобилизационной подготовке и мобилизации» (с изменениями и дополнениями). Ст. 1. URL: <https://online.zakon.kz>.

23. Об образовании Министерства оборонной и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 6 октября 2016 года №350. URL: Официальный сайт Президента Республики Казахстан: <http://www.akorda.kz>.

24. Об утверждении Военной доктрины Республики Казахстан. Указ Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2017 года №554. URL: <http://online.zakon.kz/Document>.

25. «Государственная программа формирования и развития национальной информационной инфраструктуры Республики Казахстан на 2001-2003 годы».

26. «Разработка, создание и развитие радиоэлектронных приборов и средств для информационно-телекоммуникационных систем на 2001-2005 годы».

27. «Программа развития отрасли телекоммуникаций Республики Казахстан на 2003-2005 годы».

28. Концепция информационной безопасности Республики Казахстан от 10 октября 2006 года №199.

29. Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының 2016 жылға дейінгі Ақпараттық қауіпсіздік тұжырымдамасы туралы» Жарлығының жобасы туралы «Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2011 жылғы 30 қыркүйектегі №1128 қаулысы (бекітілген) / / «Параграф» нормативтік-құқықтық актілердің электрондық базасы. online.zakon.kz/

30. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы №858 Жарлығы.

31. «Қазақстан Республикасының Құқық қорғау жүйесін одан әрі дамыту жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 31 желтоқсандағы №720 Жарлығы.

32. «Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына кіруі жөніндегі тұжырымдама туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 13 қаңтардағы №732 Жарлығы.

33. «Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы №280 Жарлығы

34. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. Сындарлы қоғамдық диалог-Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. 2 қыркүйек 2019ж.

35. Президенттің Қазақстан халқына Жолдауы. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. 2018 жылғы 10 қаңтар

36. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

37. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – 2020. – 1 қыркүйек // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

38. Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 15 наурыздағы №124 қаулысымен бекітілген.

39. «Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатының 2017-2020 жылдарға арналған

тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 20 маусымдағы №500 Жарлығы.

40. Назарбаев Н.А. «XXI ғасырдың табалдырығында», – Алматы, 1986 Б. 27-28

41. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» 17 Қаңтар 2014ж.

42. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.

43. «Қазақстан-2050» қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты стратегиясы

44. Қазақстан халқы Ассамблеясын дамыту тұжырымдамасы (2020 жылға дейін), – Астана, 2013 жыл

45. Республиканың мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру тұжырымдамасы туралы, – Алматы, 1996ж.

46. «Қазақстан Республикасының тіл саясатының тұжырымдамасы» 07.11.1996

47. Тілдерді дамыту мен қолданудың мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға арналған, – Астана, 2011 жыл

48. Қазақстанның ұлттық бірлігі доктринасы, – Астана 2010ж.

49. Гыске А.Н. Қоғамның ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесіндегі қылмысқа қарсы күрес: монография. – М., 2001. – 328 б.

50. Пиголкин А.С. Мемлекеттің функциялары. Құқық пен мемлекеттің жалпы теориясының мәселелері: университеттерге арналған оқулық / жалпы ред. В.С. Нерсисянц. – М., 2002. – 832 б.

51. Нұрпейісов Д.К. Ұлттық қауіпсіздік: құқықтық аспект. Ғылыми-анықтамалық басылым. – Алматы, 2003. – 85 Б.

52. Капитонов С.А. Полицияның құқық қорғау қызметі. – Санкт-Петербург, 2004. – 338 Б.

53. Әшімбаев М.С., Қорғанбаева Г.А., Гусева Л.Ю. және т.б. Қазіргі Қазақстанда жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық тетіктерінің қалыптасуы мен дамуы: ғылыми басылым. – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

54. Платон. Диалогтар. Ежелгі грек тілінен. – М., 1986
45 Ұлттық қауіпсіздік негіздері / Жалпы.ред. М.Ф. Гацко. – Ногинск: РАНХиГС Ногинск филиалының басылымы, 2014-130 Б.

55. Поздняков А.И. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің тиімділігін бағалау критерийлері / / Ресей Федерациясының Федералды Жиналысы Федерациясы Кеңесінің Аналитикалық хабаршысы. 2010. №17 (403). 52.
Нұрпейісов Д.К. Ұлттық қауіпсіздік: құқықтық аспект. Ғылыми-анықтамалық басылым. – Алматы, 2003. – 85 Б.

56. Әшімбаев М.С., Қорғанбаева Г.А., Гусева Л.Ю. және т.б. қазіргі Қазақстанда жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз етудің әлеуметтік-экономикалық, саяси және құқықтық тетіктерінің қалыптасуы мен дамуы: ғылыми басылым. – Алматы: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2004. – 147 б.

57. Қауіпсіздік: теория, парадигма, тұжырымдама, мәдениет: сөздік-анықтамалық / Автор-композиция. профессор В.Ф. Пилипенко. 2-ші басылым., қосымша және қайта өңдеу. – М.: Perse-Press, 2005.

58. Бентам И. – Санкт-Петербург., 1869. Т.1.

59. Бреннер Фон. А. Ұлттық қауіпсіздік саясаттануына кіріспе // [http:// www.von-brenner.com/Vvedvnacbez.htm](http://www.von-brenner.com/Vvedvnacbez.htm)

60. Боден ж. тарихты оңай білу әдісі. – М.: Ғылым, 2000.

61. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Президент Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – 2020ж. 1 қыркүйек // https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-

glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

62. Күлтемірова Л.Т. Ішкі істер органдарының әкімшілік қызметі. Жалпы бөлім: Оқу құралы. – Алматы, 2018. – 248 б.

63. Байкенжеев А.С. Қазақстан Республикасында ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің Конституциялық-құқықтық негіздері: – Монография. – Алматы, 2017. – 150 Б.

64. Жатқанбаева А.Е. Қазақстан Республикасындағы акпараттық қауіпсіздіктің Конституциялық-құқықтық негіздері. – Алматы, 2009. – 359 Б.

65. Нұртазина Р.А. Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі. – Алматы, 2014. – 220 б.

66. Сартаев С.С. Ар-ождан мен тіректің алдындағы сөз. – Алматы, 2010. – 344 б. 67. Буркин А.И., Возжеников А.В., Синеок Н.В. қазіргі саяси процестер аясында Ресейдің ұлттық қауіпсіздігі. – М., 2008. – 408 б.

67. Жаһандану жағдайындағы Ресейдің ұлттық қауіпсіздігі. Геосаяси көзқарас. Ред.проф. А.П. Кочеткова және проф. А.В. Опалева. – М.. 2016. – 231 б.

68. Тамаев Р.С. Экстремизм және Ұлттық қауіпсіздік: құқықтық мәселелер. – М.: бірлік: Заң және құқық, 2011 – 263б.

69. Кикот-Глухоедова Т. В.қазіргі демократиялық мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің теориялық және қолданбалы мәселелері. Монография. – М.: Заң және құқық, 2016. – 287 б.

70. Үлкен энциклопедиялық сөздік / / URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/193430> (өтініш берген күні: 01.10.2018).

71. Халықаралық қауіпсіздікті нығайту туралы Декларация (БҰҰ Бас Ассамблеясының 1970 жылғы 16 желтоқсандағы 2734 (XXV) қарарымен қабылданды) // БҰҰ ресми сайты. URL: [http://www.un.org/ru/documents/ decl_conv/](http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/)

declarations/intsecurity.shtml (қол жеткізілген күні: 01.10.2018).

72. Алексанян А.А. Ұлттық және халықаралық қауіпсіздік ұғымдарының құрылымы: жалпы ерекшеліктері мен айырмашылығы // құқық. Экономика жоғары мектебінің журналы. 2012. №4. 126-133 ББ.

73. Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысы (Сан-Франциско, 26 маусым 1945ж.) // SPS «кепілгер»

74. Ядролық қаруды таратпау туралы шарт (Женева, 1 шілде 1968ж.) / / «КСРО Жоғарғы Кеңесінің Жаршысы», 1970 ж., N 14.

75. Договор о запрещении ядерного оружия в Латинской Америке (Мехико, 14 февраля 1967г.) // СПС «Гарант»

76. Бажанов Е. Актуальные проблемы международных отношений. Т.1-3. – М.: Научная книга, 2002.

77. Урсул А.Д., Романович А.Л. Безопасность и устойчивое развитие. – М., 2001.

78. Виганд В.К. Глобализация мировой экономики и мир ислама (полемиические заметки). Восток. 1999. №2.

79. Старченков Г.И. Роль нефти и газа во взаимоотношениях прикаспийских государств. Восток и Россия. – М., 1998.

80. Кочетов Э.Г. Глобалистика как геоэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс-истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас. – М.: Прогресс, 2001. – С. 704

81. Лебедева М.М. Мировая политика. – М., 2003.

82. Международное сообщество и глобализация угроз безопасности: в 2 ч. / отв. ред.: В.В. Грохотова, Б.Н. Ковалев, Е.А. Макарова. – В. Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого [изд.], 2008. – (Научные доклады ; Вып. 7).

83. Мировая политика. Под ред. С.В. Кортунова. – М. Издательский дом ГУ-ВШЭ. 2007.

84. Современные глобальные проблемы / Отв. ред. В.Г. Барановский, А.Д. Богатуров, ред. А.С. Дундич. – М.: Аспект-Пресс, 2010.

85. Косов Г.В. Социология и политология: Учебник – практикум. – М.: Илекса-Ставрополь, 2002. – 576 с.

86. Tokayev K.K. Main aspects of process of formation and development of foreign policy of the Republic of Kazakhstan // Actual problems of foreign policy of Kazakhstan: collection of articles. Moscow: IPTs «Russian Rarity», 1998. 413

87. Diplomatic Service of the Republic of Kazakhstan / Edited by K.Tokayev. Алматы: Press House «Edelweiss», 2004. 544

88. Mansurov Eurasia Project Nursultan Nazarbayev, embodied in life. – М.: Real-Press, 2011. 320 p. On.

89. Kazakh President Nursultan Nazarbayev. The strategy of eternal friendship Kazakhstan-Russia. – М.: CPI «Russian Rarity», 2010. 538 p.

90. Кушербаев К.Е. Этнополитика Казахстан: состояние и перспективы. – Алматы 1996

91. Серебрянников В.В. Политическая безопасность // Свободная мысль. – 1997. – №1. – С.18-32.

92. Серебрянников В.В. О политической безопасности России // Социально-политический журнал. – 1997. – №3. – С.28-39.

93. Становление и развитие социально-экономических, политических и правовых механизмов обеспечения безопасности личности, общества и государства в современном Казахстане. – Алматы, 2004

94. Информационные бюллетени о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. 02.03.2020. <https://www.kazhydromet.kz/ru/ecology/informacionnye-byulleteni-o-sostoyanii-okruzhayuschey-sredy-respubliki-kazakhstan>

95. «Охрана окружающей среды и устойчивое развитие Казахстана» по воде.

https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/g e.57/2014/Session_2_Kazakhstan.Ru.pdf

96. «Охрана окружающей среды и устойчивое развитие Казахстана» по энергетике. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/g e.57/2014/Session_2_Kazakhstan.Ru.pdf

97. «Охрана окружающей среды и устойчивое развитие Казахстана» поземельным ресурсам. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/g e.57/2014/Session_2_Kazakhstan.Ru.pdf

98. Опыт АРКС по формированию показателей окружающей среды. https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/g e.57/2014/Session_2_Kazakhstan.Ru.pdf

99. Коваленко И.Ю. Экологическое право Республики Казахстан / И.Ю. Коваленко. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – №51 (289). – С. 115-116. – URL: <https://moluch.ru/archive/289/65568/> (дата обращения: 27.11.2020). 7. Экологическая статистика: Статистический сборник. – Алматы, 2016.

100. Қазақстан Республикасының ақпараттық экологиялық бюллетені: ай сайынғы шығарылым, 2016, – Алматы.

101. Амандықова Л.К., Рахимов Е.Т. Қазақстан Республикасындағы экологиялық қауіпсіздік мәселесіне. // Әлеуметтік-гуманитарлық білім. 2016. – 134-137 ББ. 10. Қазақстан Республикасының орнықты дамуға көшуінің 2007-2024 жылдарға арналған тұжырымдамасы: Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. 2006 жылғы 14 қарашадағы №216 //Казахстанская правда. – 2006, 18 қараша.

102. Қазақстан Республикасының 2004-2015 жылдарға арналған экологиялық қауіпсіздік тұжырымдамасы: ҚР Президентінің 2003 жылғы 3 желтоқсандағы Жарлығымен мақұлданған/ / Казахстанская правда. – 2003. – 10 желтоқсан.

104. Ақпараттық қауіпсіздік. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің ресми сайты. knb.kz/

103. Незаметный кибершпионаж и триумф вымогателей
https://www.kaspersky.ru/about/press-releases/2015_nezametny-kiberspionazh-i-triumf-vymogateley;

104. Концепция кибербезопасности
<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407>.

105. Мырзахмет А.А. Правовое обеспечение информационной безопасности Республики Казахстан // Молодой ученый. – 2019. – №15 (253). – С. 119-122.

106. Махмутов А. Концепция национальной безопасности Казахстана в контексте современных внешнеполитических реалий // Материалы круглого стола «Внешнеполитические перспективы и новые концепты международной стратегии Казахстана». Институт мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации. – 2012. – 12 марта. // iwer.kz/index

107. Дмитриенко Т.А. Обеспечение информационной безопасности и развитие информационной инфраструктуры Республики Казахстан // Информационно- аналитический журнал «ANALYTIC». – 2003. – С. 12-14. Дубовцев Г.Ф. Военная безопасность Республики Казахстан: опыт, актуальные проблемы, основные направления обеспечения: Монография. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2018. – 218 с. <http://kisi.kz/uploads/33/files/xEE9IKcM.pdf>

108. Дубовцев Г.Ф. Состояние и перспективы развития военной организации Казахстана: Монография. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2015. – С. 212.

109. О ратификации Соглашения между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о разработке и реализации программ совместных работ в области военно-технического сотрудничества в интересах вооруженных сил Республики

Казахстан и Российской Федерации. Закон Республики Казахстан от 13 мая 2013 года №92-V.

110. «Об утверждении Военной доктрины Республики Казахстан». Указ Президента Республики Казахстан от 29 сентября 2017 года №554. URL: <http://online.zakon.kz/Document>.

111. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың «Әділетті Қазақстанның экономикалық бағдары» атты Қазақстан халқына Жолдауы 2023 жыл

112. Военное право. Под редакцией доктора юридических наук, профессора В.Г. Стрекозова, доктора юридических наук А.В. Кудашкина. – М.: Академический Проект, 2003. – С. 260

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	3
I ТАРАУ. ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ТЕОРИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ	
1.1. Қауіпсіздік әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде.....	5
1.2. Қауіпсіздіктің теориялық-әдіснамалық аспектілері	19
1.3. Егемен Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы.....	39
II ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ	
2.1. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің конституциялық негіздері	57
2.2. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігінің ұйымдастырушылық – құқықтық негіздері.....	74
2.3. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету субъектілері	88
2.4. Жаһандық қауіпсіздік жүйесіне төнетін қатерлер мен сын-қатерлер	109
III ТАРАУ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ	136
3.1. Мемлекеттің саяси қауіпсіздігі: түсінігі, оны өзгерту факторлары, қамтамасыз ету жүйесі.....	136
3.2. Мемлекеттің қоғамдық қауіпсіздігі: түсінігі, оны өзгерту факторлары, қамтамасыз ету жүйесі	159
3.3. Қазақстан Республикасының экономикалық қауіпсіздігі	181

3.4. Қазақстан Республикасының экологиялық қауіпсіздігі	202
3.5. Қазақстан Республикасының ақпараттық қауіпсіздігі	222
3.6. Мемлекеттің әскери қауіпсіздігі: түсінігі, оны өзгерту факторлары, қамтамасыз ету жүйесі	242
3.7. Халықаралық қауіпсіздік: ғаламдық және аймақтық аспектілер	264
3.8. Мәдени қауіпсіздік ұлттық қауіпсіздіктің маңызды факторы ретінде.....	286
Глоссарий.....	315
Қолданылған әдебиеттер тізімі.....	327

Беттеу:
Туренова Б.Ю.

Қазақстан Республикасы ПМ М. Есболатов атындағы
Алматы академиясы ғылыми-зерттеу және редакциялық-баспа
жұмыстарын ұйымдастыру бөлімі
050060, Алматы қ., Өтепов көш., 29

Басуға 23 шілде 2024 ж. жіберілді.
Пішімі 60x84 1/16 №1 баспаханалық қағаз.
Ризографтық басылыс. Есептік баспа табағы 14
Таралымы 100.